



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)
ISSN-L 2790-0738

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

Cild 71 Say 4 / 2025

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

VOLUME 71 ISSUE 4 / 2025

İndekslər və məlumat bazaları Indexes & Databases



AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli əmri ilə Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436 | Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və onun tədqiqi məsələlərini araşdıran, müasir tədris yanaşmaları və bu sahələrdəki yenilikləri işıqlandıran, dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid elmi məqalələr dərc edən, ədəbi normalar çərçivəsində Azərbaycan dilinin işləkliyini qoruyan və təbliğ edən, həmçinin müqayisəli və beynəlxalq təhlillərə əsaslanan tədqiqatları təqdim edən resenziyalı açıq girişli elmi-metodik nəşrdir. Jurnal il ərzində dörd dəfə Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) lisenziyasının şərtləri əsasında çap edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasına daxildir.

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

The Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan was approved by the order dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB No. 022436 | Registration No. B236

Journal of "Teaching of Azerbaijani Language and Literature" is a peer-reviewed open-access scientific and methodological publication that examines the methodology of teaching Azerbaijani language and literature and its research issues, highlights modern teaching approaches and innovations in these areas, publishes scientific articles related to all areas of linguistics and literary studies, protects and promotes the functionality of the Azerbaijani language within the framework of literary norms, and also presents research based on comparative and international analyses. The journal is published four times a year under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) license. It is included in the list of periodical scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR ƏVƏZİ

Sarvan İbrahimov

MƏSUL KATİB

Gülnar Əliyeva

REDAKSİYA ŞURASI

Prof. Dr. İsa Həbibbəyli, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan*

Prof. Dr. Nadir Məmmədli, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahirə Hüseynova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yaqub Babayev, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Təyyar Salamoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Pıralı Əliyev, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanlı, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Özcan Bayrak, *Fırat Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Surayyo Eşonqulova, *Çirçiq Dövlət Pedaqogika Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Güllü Karanfil, *Komrat Dövlət Universiteti, Moldova*

Prof. Dr. Çonq Jin Oh, *Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya*

Prof. Dr. Maqripa Yeskeyeva, *Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan*

İ.ü.f.d., dos. Fərahim Sadıqov, *Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Ənvər Abbasov, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d., dos. Aqşin Əliyev, *Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. İsmayıl Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Sədaqət Həsənova, *Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva (Təkləli), *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mətanət Abdullayeva, *Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Fikrət Cahangirov, *Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan*

F.e.d., dos. Ədalət Abbasov, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Bilal Həsənli, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Soltan Hüseynoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Könül Məmmədova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d. Sevinc Qəmbərova, *Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan*

REDAKSIYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,
Nazlı Səmədzadə, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

E-poçt: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUBSTITUTE EDITOR-IN-CHIEF

Sarvan Ibrahimov

EXECUTIVE EDITOR

Gulnar Aliyeva

EDITORIAL COUNCIL

Prof. Dr. Isa Habibbayli, *Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan*

Prof. Dr. Nadir Mammadli, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahira Huseynova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Gazanfar Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub Babayev, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Tayyar Salamoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Pirali Aliyev, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege State University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Ozcan Bayrak, *Firat University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Surayyo Eshongulova, *Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Gullu Karanfil, *Komrat State University, Moldova*

Prof. Dr. Chong Jin Oh, *Hankuk University of Foreign Studies, South Korea*

Prof. Dr. Magripa Yeskeyeva, *International Turkish Academy, Kazakhstan*

Assoc. Prof. Dr. Farahim Sadigov, *Baku Science-Education Center, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Anvar Abbasov, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Agshin Aliyev, *Beijing Foreign Studies University, China*

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ismayil Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Sadagat Hasanova, *Nakhchivan State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Minakhanim Nuriyeva (Taklali), *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Matanat Abdullayeva, *Baku State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Fikret Jahangirov, *Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Adalat Abbasov, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Bilal Hasanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Soltan Huseynoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Konul Mammadova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Dr. Sevinj Gambarova, *Baku Business University, Azerbaijan*

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova, Nazli Samadzade, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, 37 Nasimi street, Baku.

E-mail: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR

Cild 71 Say 4 / 2025

12–19

Nabat Cəfərova

“Sifət” bəhsinin tədrisi problemi

20–25

Sədaqət Həsənova

Azərbaycan dilində mənası dəyişən sözlər

26–34

Bilal Həsəni

Ədəbiyyat dərslərində klassik əsərlərin təhlilinin sufizm və hürufizm ideyaları ilə əlaqələndirilməsinə dair

35–52

Soltan Hüseynoğlu

Bədii əsərin oxusunda əmək və yaradıcılıq

53–63

Cahid Kazımov

Müstəqil Azərbaycanda dil situasiyası

64–71

Könül Məmmədova

Bədii mətnlər şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas amil kimi

72–78

Ulduz Qəhrəmanova

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakterlərin tənəzzülə uğrama problemi

79–90

Aytən Bəylərova

Azərbaycan dilində “qara” sifətinin konnotativ mənalari

91–100

Ramiz Qasimov

Bədii ədəbiyyatda təbiət mövzusunun tədrisi: müasir problemlər və yanaşmalar

101–109

Günəl Hümətova (Pəniyeva)

Mahirə Nağıqızı poeziyası ədəbi düşüncə müstəvisində

110–118

Mətanət Mehdiyeva

İbtidai siniflərdə orfoepik qaydaların formalaşdırılması

119–126

Aynur Bədəlova

Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi

CONTENTS

Volume 71 Issue 4 / 2025

12–19

Nabat Jafarova

The Problem of Teaching the Subject “Adjective”

20–25

Sadagat Hasanova

Words That Change Meaning in the Azerbaijani Language

26–34

Bilal Hasanli

On the Connection of the Analysis of Classical Works in Literature Lessons with the Ideas of Sufism and Hurufism

35–52

Soltan Huseynoghlu

Labor and Creativity in the Reading of a Literary Work

53–63

Jahid Kazimov

Language Situation in Independent Azerbaijan

64–71

Konul Mammadova

Literary Texts as the Main Factor in the Moral Development of Students

72–78

Ulduz Gahramanova

The Problem of the Decline of National Characters in Azerbaijani Literature During the Period of Independence

79–90

Aytan Baylarova

Connotative Meaning of the Adjective “Qara” (“Black”) in the Azerbaijani Language

91–100

Ramiz Gasimov

Teaching the Theme of Nature in Fiction: Contemporary Problems and Approaches

101–109

Gunel Hummatova (Paniyeva)

Mahira Naghigizi's Poetry in the Context of Literary Thought

110–118

Matanat Mehdiyeva

Formation of Orthoepic Rules in Primary Classes

119–126

Aynur Badalova

The Variety of Stylistic Possibilities of the Azerbaijani Language

“Sifət” bəhsinin tədrisi problemi

*Nabat Cəfərova*¹

XÜLASƏ

Məqalədə “Sifət” bəhsi üzrə biliklərin mənimsədilməsi, sifətin əsas nitq hissəsi kimi tədrisi metodikası və onun nitq inkişafında, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rolundan bəhs edilmişdir. Eyni zamanda sifətin əsas nitq hissəsi kimi üstün cəhətləri, leksik-qrammatik vasitələr və fəndaxili əlaqələr kontekstində dilin lüğət tərkibinin sifətlər hesabına zənginləşməsi, ifadəli oxu və cümlə qurmaq vərdişlərinin yaranmasındakı rolu araşdırılmışdır. Sifətin tədrisi dildə və ya nitqdə sinonimik yanaşmaya bir qapı, bir üsul və ya metodik vasitədir ki, bunu müəllimlər öz fəaliyyətlərində mütləq tətbiq etməlidirlər. Bu zaman üç əsas tələbə diqqət yetirilməlidir: şagirdlər məsələyə şüurlu yanaşmalı, sifətə dair qayda və təriflərin məzmununu düzgün dərk etməli, mənimsənilən bilikləri möhkəm yadda saxlamalı və öyrəndiklərini şifahi və yazılı nitqlərində tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Sifətin tədrisi problemi dedikdə, tərif və qaydaların mexaniki şəkildə əzbərləndirilməsi qəbuledilməz hesab olunmalıdır. Buna görə də Azərbaycan dili təlimində sifətin tədrisinə şagirdlərin nitq inkişafını, nitq mədəniyyətini formalaşdıran bir vasitə kimi yanaşılmalı və bu məsələyə ibtidai siniflərdən etibarən ciddi şəkildə diqqət yetirilməlidir.

AÇAR SÖZLƏR

sifət, tədris, problem, nitq mədəniyyəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 05.07.2025

Qəbul edilib: 19.10.2025

¹ Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374> | cafarova_nabat@mail.ru

The Problem of Teaching the Subject “Adjective”

Nabat Jafarova¹

ABSTRACT

The article discusses the mastery of knowledge on the topic of "Adjective", the methodology of teaching adjectives as the main part of speech and its important role in speech development and the formation of speech culture. At the same time, the advantages of adjectives as the main part of speech, their role in the enrichment of the vocabulary of the language due to adjectives, the formation of expressive reading and sentence building habits in the context of lexical-grammatical means and intra-subject relations were examined. Teaching adjectives is a door to a synonymous approach in language or speech, a method or methodological tool, which teachers must definitely apply in their activities. In this case, three main requirements should be paid attention to: students should consciously approach the issue, correctly understand the content of the rules and definitions of adjectives, firmly remember the acquired knowledge and be able to apply what they have learned in their oral and written speech. When it comes to the problem of teaching adjectives, mechanical memorization of definitions and rules should be considered unacceptable. Therefore, teaching adjectives in Azerbaijani language teaching should be approached as a means of shaping students' speech development and speech culture, and serious attention should be paid to this issue starting from elementary grades.

KEYWORDS

adjective, learning, problem, speech culture

ARTICLE HISTORY

Received: 05.07.2025

Accepted: 19.10.2025

¹ Doctor of Science in Pedagogy, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374> | cafarova_nabat@mail.ru

Giriş

Sifət – şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin, danışq və yazı bacarıqlarının, eləcə də nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əsas nitq hissələrindən biri kimi mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sifət mövzusunun ibtidai siniflərdə tədrisi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Əsas nitq hissəsi olan sifət nəzəri və metodik baxımdan bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Azərbaycanın tanınmış dilçi-alimləri və metodistləri – Ə. Dəmirçizadə, M. Hüseynzadə, S. Cəfərov, Y. Seyidov, A. Qurbanov, A. Abdullayev, Ə. Əfəndizadə, H. Bəliyev, N. Abdullayev, Y. Kərimov, A. Rəhimov, V. Qurbanov, N. Cəfərova və digərləri tərəfindən qrammatika elminə, o cümlədən sifətin nitqdəki funksiyasına dair müxtəlif monoqrafiyalar, dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılmış və bu sahənin elmi-nəzəri, metodik aspektləri araşdırılmışdır.

Sifətin tədrisi, adətən, ümumi məlumatların verilməsi ilə başlanılır. Bu zaman müəllimin qarşısında əsas vəzifə kimi sifətə dair lüğət işi üzrə məşğələlərin planlaşdırılması dayanır. Bu məqsədlə müəllim əvvəlcədən aşağıda qeyd olunan məsələləri nəzərə almalıdır:

- ibtidai sinif şagirdlərinə hansı sifətlər tanış deyil?
- onlar arasında daha çox işlənən sifətlər hansılardır?

Şagirdlər “Sifət” bəhsinin tədrisi zamanı bu nitq hissəsinə aid yalnız bir neçə nümunə göstərə bilirlər (məsələn: yaxşı, qırmızı, ağ, qara, gözəl və s.). Buna görə də onların bu mövzuya aid daha çox söz öyrənmələrinə diqqət yetirilməlidir (Abdullayev, 1978).

Azərbaycan dili dərslərində sifətlərin növünü və sayını qabaqcadan müəyyənləşdirmək zəruridir. Müəllim əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərin sifət olduğunu izah etdikdən sonra şagirdlərdən buna aid atalar sözlərinə misal gətirməyi tələb edə bilər. Məsələn: “Yalan söz üz qızardar”, “Acı həqiqət şirin yalandan yaxşıdır”, “Düz yol gedən yorulmaz” (Cəfərova, 2019).

Çalışmaq lazımdır ki, mövzunun tədrisi zamanı şagirdlər sifətin tərifini şüurlu olaraq mənimsəsinlər və bu nitq hissəsi haqqında geniş təsəvvürlər əldə etsinlər. Məsələn: “Sifət varlığın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsidir”. “Sifət isimlə əlaqəli işlənir, ismə aid olur” (Cəfərova, 2019).

Tərif şagirdlərə şüurlu şəkildə öyrətmək üçün oradakı sözlərin mənasının dərk olunması üzrə iş aparılmalıdır. Məsələn, “sifət” sözünün adı və qrammatik mənası vardır. İnsanın sifəti dedikdə, onun zahiri görünüşü, üzünün quruluşu, rəngi, qaşları, gözləri və s. nəzərdə tutulur. Buna görə də danışq zamanı “sifəti necə idi?”, “sifətdən kimə oxşayır?” kimi ifadələr işlədilir. Lakin qrammatikada sifət dedikdə, canlı və cansız varlıqların əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsi nəzərdə tutulur. Bu iki mənanı bir-birindən tamamilə ayırmaq olmaz, əksinə, onlar ifadə baxımından bir-biri ilə bağlıdır. Məsələn, “gözəl mənzərə” ifadəsində sözün zahiri əlaməti, yəni görünüşü nəzərə çarpır.

Əlamət əşyanın xarici, keyfiyyət isə onun daxili xüsusiyyətini bildirir. Məsələn, “ağ” sözü qəndin zahiri əlamətini bildirdiyi halda, “şirin” isə onun keyfiyyətini bildirir. Buna bənzər digər misallar da əlamət və keyfiyyət sözlərini şagirdlərə izah etməkdə köməklik göstərə bilər. Lakin belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, əlamət və keyfiyyət bildirən sifətləri həmişə ayırmaq və ya onlar arasında sərhəd qoymaq lazımdır. Bu, əlbəttə, mümkün deyil, çünki elə sifətlər vardır ki, onlar həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirir. Məsələn, “*O, gözəl adamdır*” cümləsində “gözəl” sözü həm zahiri görünüşü, həm də daxili xüsusiyyəti xarakterizə edir. Bütün bu izahatlar sifət anlayışının mahiyyətinin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsinə, bu nitq hissəsinin funksional imkanlarını daha yaxşı qavramalarına yardım edir.

Metodlar

İbtidai sinif şagirdi metodik baxımdan nitqində işlətdiyi hər sözün lüğəvi mənasını bilməlidir. Bu ondan mütləq şəkildə tələb edilməlidir. Əlbəttə, hər bir insanın sözün leksik mənasını anlayaraq onu nitqində işlətməsi təqdirəlayiqdir. Lakin təcrübə göstərir ki, nəinki uşaqlar, hətta yaşlılar da bu cür frontal keyfiyyətə malik ola bilmirlər.

Müəllim şagirdlərə tövsiyə etməlidir ki, işlədəcəkləri sifətin mənasını anlamadan onu nitqə daxil etməsinlər. Beləliklə, müasir məktəb yalnız təfəkkür məktəbi deyil, eyni zamanda nitq mədəniyyətini formalaşdıran bir məkan olmalıdır. Başqa sözlə, dərs bir və ya iki aspektli deyil, idraki və təcrübəli istiqamətli fəaliyyət prosesidir.

Sifətin mənası çox zaman həmin sözə yaxın ifadələrlə şərh edilir. Lakin ibtidai sinif şagirdinin *lacivərd*, *məxməri*, *rəngarəng*, *astagəl*, *şaqraq* və bu kimi digər sifətlərin mənasını qısa müddətdə dərk edərək mənimsəyəcəyini düşünmək pedaqoji-psixoloji baxımdan düzgün yanaşma sayılır. İbtidai sinifdə həmin sözlərin dilə və qulağa yatması, düzgün tələffüz olunması və nitqdə səlis şəkildə işlədilməsi əsas şərt kimi qəbul edilir.

“Sifət” bəhsinin tədrisi zamanı innovativ metodlardan istifadə biliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırır. İnnovativ yanaşmaların təlim prosesində bir sıra üstünlükləri vardır. Ənənəvi üsullarla müqayisədə, innovativ yanaşmalar şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb edir, fikirlərini yaradıcı və sərbəst şəkildə ifadə etmələrinə imkan yaradır. Dərs prosesi zamanı şagirdlərin öyrənmə sürəti və mənimsəmə qabiliyyəti nəzərə alınmalı, hər birinə fərdi formada yanaşılmalıdır. Həmçinin əməkdaşlıq və kommunikasiya yaradaraq şagirdlərin bir-birlərinin işlərini müzakirə edərək qiymətləndirmələrinə şərait yaradılmalıdır (Əliyeva, 2005).

İnnovativ metodlar yaradıcı, tədqiqata əsaslanan təlim prosesini ehtiva edir. Burada müəllim bələdçi, şagird isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən, təlimin obyektindən subyektinə çevrilən tərəf kimi çıxış edir. İnnovativ təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərs hər iki tərəfin (müəllim və şagird) eyni zamanda fəal olması ilə xarakterizə edilir. Bu dərs növündə ən çox işlənən metod “Beyin həmləsi”dir (Brain-storming). Metodun bir neçə texnikası da vardır:

şaxələnmə (klaster), əqli xəritə (mind map), hörümçək toru (web) və s. (Cəfərova, 2019, s. 129).

“Beyin həmləsi” metodunun üstünlüyü ondadır ki, burada az müddətdə ümumi məqsədlə bağlı müxtəlif ideyalar yaranır. “Sifət” bəhsinin tədrisində rollu oyun, layihə, esse, inşa yazılar, insert, şəkillər, modelləşdirmə, karusel, müzakirə, qrafik cədvəllər, Venn diaqramı, BİBÖ, iki hissəli gündəlik, beşlik (sinkvey) və s. metodların tətbiqi yüksək effekt yaradır (Veysova, 2007).

Nəticələr

İbtidai siniflərdə aparılan təcrübi işlər göstərmişdir ki, şagirdlər rəng bildirən sifətlərdən yalnız bir neçəsini tanıyırlar. Onlar sifət əyani vəsait kimi gətirilən qırmızı, yaşıl, göy, sarı, qara rəngli karandaşları ayıra bilsələr də, digər rənglərlə bağlı suallara cavab verərkən bir sıra rəng bildirən sifətləri – çəhrayı, narıncı, bənövşəyi, firuzəyi, mavi, xınayı, sürməyi, qəhvəyi, badımcanı və s. adlandıra bilmirlər. Bu səbəbdən müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını onların nitqində işlədilməyən və ya mənası məlum olmayan söz və ifadələrlə, o cümlədən müvafiq sifətlərlə zənginləşdirməlidir. “Sifət” bəhsinin tədrisi zamanı əyani vəsaitlərdən, sifətlərlə zəngin çalışmalardan, imla və ifadə məcmuələrindən, dərslik materiallarından istifadə edilməlidir (Balıyev, 2014).

Sifətin tədrisi prosesində müəllim verilmiş sifətlərin mənasının izahına, onların quruluşuna görə qruplaşdırılmasına, əks mənalı sifətlərin müəyyənləşdirilməsinə və sifətlərin cümlə və mətn kontekstində işlədilməsinə dair tapşırıqlara xüsusi diqqət yetirməlidir. Məsələn: Verilmiş sifətlərin mənasını izah edin:

Çalışqan, zəhmətkeş, gözəl, kəskin, uzun, saf, isti, yanımçı, ağsaqqal, igid, qoçaq, aciz, sevimli, mehriban, qəzəbli, zalım, ədalətli, şirin, solğun, al, dərin, alagöz, hövsələsiz, kobud, şad, xoşbəxt, fikirli, ağıllı, qaratelli, əyri, rəngli, qiymətli, maraqlı, çatmaqaşlı, çirkli, təmtəraqlı, zövqlü, açıq, yüksək, göyçək.

Müşahidələr göstərir ki, III–IV sinif şagirdləri rast gəldikləri sifətlərin təxminən 50–55 faizinin mənasını bilmir; onları qeyri-dəqiq mənada işlədirlər.

İbtidai siniflərdə “Sifət” bəhsi ilə əlaqədar şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün aşağıdakı çalışmalar sistemindən istifadə edilə bilər:

1. Aşağıdakı sifətlərə yaxınmənalı sifətlər tapın:

Gözəl, narın, böyük, dadlı

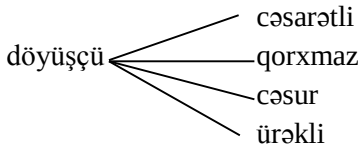
Şagirdlər həmin sözlərə aşağıdakı yaxınmənalı sifətləri artırırlar:

Gözəl, qəşəng, yaraşığı, xoşagələn; narın, xırda; böyük, yekə, nəhəng, iri; dadlı, ləzzətli

2. Verilmiş isimlərə uyğun sifətlər tapıb yazın:

Döyüşçü, adam, dağ, meşə, küçə

Nümunə:



3. Verilmiş sifətlərə əksmənalı sifətlər tapın:

Dadlı, varlı, təmiz, qalın, tənbel, acı, ac, hündür, səxavətli

Nümunəyə əsasən, şagirdlər həmin sifətlərə əksmənalı sifətlər tapırlar: *dadlı-dadsız; varlı-kasıb; təmiz-çirkli; qalın-nazik; tənbel-çalışqan; acı-şirin; ac-tox; hündür-alçaq; səxavətli-xəsis* və s.

4. Cümlələrdə nöqtələrin yerinə mötərizədəki sifətlərdən uyğun gələnini artırın.

... həkim xəstəni müayinə etdi (*gənc, cavan*).

... qız bizə tərəf gəlirdi (*gözlü, yaraşıqlı, göyçək*).

Axşamdan yağan ... yağış bir az olar kəsilməmişdi (*güclü, aramsız, şıdırgı*).

... tufan ... ağacları yıxmışdı (*qorxulu, dəhşətli, böyük, iri, nəhəng*).

5. Verilmiş sifətləri cümlələrdə işlədin:

Tüfəngli, xoflu, balaca, silahlı, ləzzətli, ağıllı, qəzəbli, qorxunc, heybətli, əzəmətli

Təsvir xarakterli “Mənim hobbim”, “Sevdiyim nağıl”, “Doğma şəhərim”, “Sevdiyim çizgi filmi”, “İlin fəsilləri”, “Kəndimiz” və s. inşaların yazılması da çalışmalar sistemində əsas yerlərdən birini tutur.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, tapmacalar üzərində aparılan işlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sifət haqqında anlayış mənimsədildikdən sonra onlardan sifətlərin işləndiyi atalar sözləri və tapmacalar yazmaları tələb olunmalıdır. Bu cür ifadələr hazır şəkildə şagirdin nitqinə daxil olur, nəticədə onların lüğəti və nitqi inkişaf edir.

Azərbaycan dilində sözlərin dəyişməsi və yeni sözlərin yaranması, əsasən, söz kökünə artırılan şəkilçilər vasitəsilə mümkündür. Yəni sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaradılır ki, bu da dilimizin lüğət zənginliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sifətlər haqqında geniş məlumatın verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, *toxucu* (qız), *kəsici* (alət), *qırıcı* (təyyarə), *quraşdırıcı* (sex), *qaldırıcı* (kran) və s. kimi müxtəlif şəkilçilərlə əmələ gələn düzəltmə sifətlər üzərində şagirdləri müstəqil işlətmək xüsusi diqqət tələb edir (Kərimov, 2005, s. 156).

Müzakirə

Optimal metodika, verilən bilik və bacarıqların təcrübəyə çevrilməsinə əsaslanır. Bu, sifətlərin nitqin inkişafındakı rolu üzrə qurulan və ya sinonimik vasitələrlə təşkil edilən təlim prosesinə optimallıq gətirir. Optimal təlim əldə edilən nəticələrlə ölçülür ki, bu da təlim məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas yaradır.

Sifətlərlə nitqin zənginləşdirilməsi prosesi mətnin leksik təhlilindən başlamalıdır. I–IV sinif “Azərbaycan dili” dərslərlərində məna və məzmun baxımından çətin söz və ifadələrin daha yaxşı mənimsənilməsi məqsədilə onların lüğət izahı üzərində geniş yaradıcı işlər aparılır.

İbtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslərində (I sinif) sifətin mənası çalışmaların icra şərtləri əsasında müəyyənləşir. Məsələn: “Altından xətt çəkilmiş sözləri yaxınmənalı sözlərlə əvəz et”, “Şeirdəki “isti qoynunda” ifadəsini necə başa düşürsünüz?”, “Altından xətt çəkilmiş ifadələri necə başa düşürsünüz?”, “Altından xətt çəkilmiş sifəti yaxınmənalı sözlə əvəz et”, “şərikli” sözünün mənasını izah et”, “xeyirxah” sözünü izah et”, “Altından xətt çəkilmiş sifətləri hansı sözlərlə, sifətlərlə əvəz etmək olar?”, “təbəssümlü” sözünü yaxınmənalı sözlə izah et”, “Mətnə “təəccüblü” sözünü hansı sözlə əvəz etmək olar?” və s. (Azərbaycan dili, 2020).

Göstərilən bu tapşırıqlar kurikulumda nəzərdə tutulmuş təlimin məzmun xətlərinə, təlim məqsədlərinə və standartlarına uyğundur. Sifətlə bağlı bacarıqlar birinci sinif şagirdlərinə qabaqlayıcı təhsil nümunəsi kimi nəzəri məlumatlarla yanaşı, praktik çalışmalar vasitəsilə, yəni izahlı lüğət nümunələrinə əsaslanaraq aşılır. Lakin bundan əvvəl də müvafiq sifətlərin mənalılarının açılması üzrə tapşırıqlar yerinə yetirilir.

Sifət haqqında bilikləri şagirdlərə şüurlu şəkildə mənimsətmək üçün müəllim müxtəlif həcmdə əşyaları nümayiş etdirir. Şagirdlər bu əşyalar üzərində müqayisə aparır, nəticələr çıxarırlar. Fərsətdən istifadə edərək müəllim əşyanın əlamətləri: rəngi (qırmızı, sarı, yaşıl və s.), forması (yumru, uzunsov və s.), dadı (şirin, acı, turş və s.), keyfiyyəti (savadlı, ağıllı, bilikli və s.) haqqında şagirdlərə məlumat verir (Cəfərova, 2019, s. 159).

Nəticə

“Sifət” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə aydın şəkildə izah edilməlidir ki, nitqin gözəlliyi və rəngarəngliyində sifətin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan xarakterinin ən zərif cizgilərini, təbiətin füsunkar gözəlliyini təsvir etməkdə və bədii əsərlərin təsir gücünü artırmaqda sifət əsas nitq hissəsi kimi əvəzsizdir.

Sifətin tədrisində onun şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolu ayrıca problem kimi öyrənilməli, məktəb qrammatikası, eləcə də ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik qaydalar düzgün, rəhbərli yazı və səliss danışq vərdişlərinin aşılannması baxımından qiymətləndirilməlidir.

Bu səbəbdən şagirdlərin söz ehtiyatını yalnız sifətlərin sayını artırmaqla kifayətlənmək olmaz, həmin sifətlərin nitqdə yerli-yerində və məqsədyönlü şəkildə işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dil qaydalarının öyrənilməsinə və onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasındakı əhəmiyyətinin araşdırılmasına sistemli şəkildə yanaşmaq günümüzün zərurətidir. Ayrı-ayrı nitq hissələri, onların qrammatik əlamətləri, o cümlədən sifətin cümlədə funksional rolu və mədəni nitqə xidməti bütövlükdə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. S. (1978). *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Maarif”.
2. *Azərbaycan dili fənn kurikulumu (I–IV)*. (2012). “Təhsil”.
3. Bəliyev, H., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası* (dərslük). “Qismət”.
4. Bədiyev, S. (2009). *Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri*. “Dərələyəz”.
5. Cəfərova, N. (2019). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. II hissə. “ADPU”.
6. Cəfərova, N. (2020). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “ADPU”.
7. Cəfərova, N. (2022). *Oxu təliminin metodikası*. “ADPU”.
8. Əliyeva, A. (2005). *Azərbaycan dili dərsləklərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin xüsusiyyətləri* (metodik vəsait). “Mars – Print”.
9. Həsənov, M. S. (2012). *Əsas nitq hissələrinin tədrisinə dair. Seçilmiş əsərləri*. II cild. ADPU.
10. Kərimov, Y. (2005). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. “Nasir”.
11. Rəhimov, A. (2003). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. “Nurlan”.
12. Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan dilinin qrammatikası* (morfologiya). BDU.
13. Veysova, Z. (2007). *Fəal/interaktiv təlim*.

Azərbaycan dilində mənası dəyişən sözlər

Sədaqət Həsənova¹

XÜLASƏ

Dil cəmiyyət daxilində sosial, mədəni və texnoloji dəyişiklikləri əks etdirən, daim inkişafda olan dinamik sistemdir. Dilin əsas vahidlərindən olan sözlər zamanla müxtəlif amillərin – mədəni və texnoloji inkişafın, eləcə də tarixi hadisələrin təsiri ilə məna dəyişikliyinə məruz qala bilər. Məqalədə dilin semantik dəyişiklik prosesi araşdırılır, zamanla mənası dəyişmiş bəzi sözlər tədqiq edilir. Belə sözləri təhlil etməklə məqalədə semantik dəyişikliyin yaranma səbəbləri, baş verən dəyişikliklərin dil, ünsiyyət və cəmiyyət üzərindəki təsirləri haqqında ümumi anlayış formalaşdırılır. Mənası dəyişən sözlər dilin xüsusiyyətlərindən biri olaraq, inkişafı və təfəkkür müxtəlifliyini əks etdirərək dilin sosial, mədəni və elmi dəyişikliklərlə necə uyğunlaşdığını göstərir. Bunlar zamanla dəyişən, yeni məna qatları qazanan və ya müxtəlif kontekstlərdə fərqli anlamlar ifadə edən sözlərdir. Məlumdur ki, dil zamanla insanların ünsiyyət ehtiyaclarına uyğun olaraq inkişaf edir. Sözlərin mənalari sosial, mədəni və tarixi təsirlər nəticəsində dəyişə, yeni mənalara qazana və ya əvvəlki mənalara sıradan çıxaraq passivləşə bilər. Bu cür sözlər müxtəlif mətnlərin tərkibində qalaraq dilin ünsiyyət vasitəsi kimi effektivliyini artırır. İnsanlar dil vasitəsilə müxtəlif anlam və kontekstlər üzərindən fikirlərini ifadə edirlər. Bu prosesdə mənası dəyişən sözlər mühüm rol oynayır, çünki onlar müəyyən bir dövrün, mühitin və ya cəmiyyətin özəlliklərini özündə əks etdirə bilər. Dilin sosial dəyişiklikləri əks etdirdiyini anlamaq üçün semantik dəyişikliyə məruz qalan sözlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

AÇAR SÖZLƏR

dil, söz, dəyişmə, poeziya, inkişaf

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 13.08.2025

Qəbul edilib: 02.11.2025

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Words That Change Meaning in the Azerbaijani Language

Sadagat Hasanova¹

ABSTRACT

Language is a dynamic and evolving structure that reflects social, cultural and technological changes within a society. Words, which are the basic units of language, can undergo meaning changes over time due to various factors such as cultural and technological advances and historical events. The article examines the issue of semantic change, focusing on some words whose meanings have changed throughout history. By analyzing such words, an understanding is created about the reasons underlying semantic change and the effects of these changes on language, communication and society. Words that change meaning in a language, as one of the characteristics of the language, reflect its development and diversity of thinking, showing how the language adapts to social, cultural and scientific changes. Words that change meaning are words that change over time, acquire new layers of meaning or express different meanings in different contexts. It is known that language develops historically and adapts to the communication needs of speakers. The meanings of words can change due to social, cultural and historical influences, which leads to the emergence of new meanings or the disappearance of old meanings. Such words remaining in the composition of various texts, increase the effectiveness of language as a means of communication. People convey their ideas through language through various meanings and contexts, and words that sometimes change in meaning play an important role in this process. This is because these words can reflect the characteristics of a certain era, environment or society. It is important to study such words in order to understand how language reflects social changes.

KEYWORDS

language, word, change, poetry, development

ARTICLE HISTORY

Received: 13.08.2025

Accepted: 02.11.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Professor, Honored Teacher, Nakhchivan State University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Giriş

İlkin mənasını itirən sözlər yalnız cəmiyyətin deyil, həm də dilin inkişaf dinamikasını və zamanla necə dəyişdiyini göstərən mühüm faktlardır. Bu proses dilin təbiətinə xas olub, sözlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə necə yeniləndiyini, mənaca dəyişildiyini və bəzən ilkin anlamlarından uzaqlaşdığını göstərir. Dil, həyatın və mədəniyyətin dəyişən tələblərinə uyğun olaraq daim inkişaf edir. Söz və ifadələrin mənalarının zamanla dəyişməsi bu inkişafın təbii istiqamətlərindən biridir. Belə sözlər əvvəlki mətnlərdə işlənmə formalarından uzaqlaşaraq, zamanla yeni bir anlayış və ya kontekst qazanır, nəticədə ilkin mənalarını itirirlər. Bu proses dilin həyatın müxtəlif sahələrinə uyğunlaşmasının bir növüdür. Sözlərin mənaca dəyişməsi dilin cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə sıx əlaqədə olduğunu göstərir. Bu cür dəyişikliklər bir tərəfdən dilin zənginliyini və inkişafını təsdiq edən mühüm göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilir. Əslində, sözlərin zamanla ilkin mənalarını itirməsi yeni ünsiyyət formalarının və anlayışların yaranmasına səbəb olur, dilin uyğunlaşma imkanlarını artırır. Bu baxımdan, mənası dəyişən sözlərin araşdırılması elmi-nəzəri cəhətdən aktual məsələlərdən biridir.

Metodlar

Araşdırmanın məqsədi mənə dəyişimi prosesinə məruz qalmış sözləri müəyyənləşdirmək və onların semantik inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Konkret sözləri və onların semantik dəyişmələrini aydınlaşdırmaq üçün linqvistik-tarixi təhlil metodu, bu dəyişiklikləri şərtləndirən sosial-mədəni amilləri müəyyənləşdirmək üçün isə müqayisəli yanaşma metodundan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Sözlərin mənə dəyişikliyi dilin dinamik bir struktur olaraq zamanla inkişaf etməsinin göstəricilərindən biridir. Müəyyən sözlər zamanla fərqli kontekstlərdə yeni mənalar qazanır ki, bu da dilin zənginliyi və çevikliyini göstərir. Mənə dəyişimi prosesi dilin sosial, mədəni və tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Sözlərin əvvəlki mənalarını itirərək yeni anlamlar qazanması bir tərəfdən dilin ünsiyyət potensialını artırır, digər tərəfdən onun müasirliyə meyilliliyini təmin edir. Bununla belə, bəzi milli sözlərin mənasını itirərək dilin aktiv lüğət tərkibindən çıxması təəssüf doğurur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, sözlərin mənə dəyişməsinə, əsasən, üç amil təsir edir:

1. Sözüün əsas mənasına əlavə olaraq obrazlı mənaların yaranması.
2. Dilin sosial və mədəni mühitində baş verən dəyişikliklər.
3. Texnologiya və elm sahələrinin inkişafı nəticəsində yeni anlayış və terminlərin dilə daxil olması.

Bu cür dəyişikliklər dilin təbii inkişaf prosesinin tərkib hissəsi olaraq, dil istifadəçilərinin ünsiyyət ehtiyaclarını daha səmərəli şəkildə ifadə etmələrinə imkan verir. Eyni zamanda sözlərin mənasının dəyişməsi dilin tarixi inkişafını və onun keçmiş mədəniyyətlərlə əlaqəsini anlamağa şərait yaradır. Bu prosesin təhlili isə dilçilik elminin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Müzakirə

Sözlərdəki semantik dəyişikliklər dilin çoxqatlı strukturu ilə əlaqədardır. Bu dəyişikliklər nəticəsində sözlərin mənası bəzən genişlənə, darala və ya tamamilə dəyişə bilər. Məsələn, “internet” sözü əvvəllər yalnız şəbəkə əlaqəsini ifadə edirdisə, bu gün həm də onlayn mühitin ümumi təzahürünü və həyatın müxtəlif sahələrindəki əlaqələri bildirir. Eləcə də “şəbəkə” sözü əvvəllər yalnız əşyaların bir-birinə bağlı olduğu quruluşu təsvir edirdisə, internetin inkişafı ilə bu termin daha çox sosial əlaqələr və müxtəlif platformalar üçün işlədilən anlayışa çevrilmişdir. Deməli, sözlərin mənası genişlənə, darala və ya tamamilə itə bilər. İlk mənasını itirən sözlər isə dilin tarixi təkamülünü anlamaqda mühüm rol oynayır. Bu proses dilin çevikliyini, cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarını və düşüncə dünyasının inkişafını əks etdirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilkin mənalardan itirən sözlər yeni mənalarda və fərqli kontekstlərdə öz mövcudluğunu davam etdirə bilər. Azərbaycan dilində də bu tip sözlərlə qarşılaşıırıq. Onlardan biri “alçaq” sözüdür. Bu söz tarixən müsbət mənada işlənərək poetik mətnlərdə özünəxas mövqeyə malik olmuşdur:

*Qoçaqdan olubsan, qoçaq olgunan,
Qadadan, bələdan qaçaq olgunan.
Aşıq ol, cəmər ol, alçaq olgunan,
Demə, varım çoxdur, pulum yaxşıdı*

(Pirsultanlı, 2011, s. 144).

Sədnik Paşa Pirsultanlının “Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi” adlı əsərində “alçaq” sözünün “açıqürəkli” mənasında işləndiyi qeyd olunur. Klassik mətnlərdə bu sözün “sadə”, “təvazökar” mənalarda istifadə olunduğuna da rast gəlinir. İzzəddin Həsənoğlunun məşhur qəzəlində isə bu leksik-qrammatik vahid qeyri-təyini ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənmişdir:

*Hüsn içində sana mənənd olmaya,
Əsli yuca, könlü alçağım bənim*

(Babayev, 2009, s. 24).

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “alçaq” sözünün yalnız bir mənası, əsasən, keçmişdə istifadə edilən “sadə” anlamı qeyd olunur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 21). Hazırda Qazax dialektində “alçaq” sözü sadə, təvazökar, yaxşı adamlar haqqında işlədilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Nehrəm kəndində isə “alçaqkönül” ifadəsi müsbət mənə daşıyan və tez-tez işlədilən sözlərdəndir. Deməli, dialektlərimizdə və xalq danışığı dilində sözün əvvəlki mənası hələ də yaşayır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə sözün beş mənasından heç biri əvvəlki mənanı ifadə etmir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 94). Atalar sözlərində “alçaq” sözü indiki mənasında işlənmişdir: *Alçaq ata hamı minər. Alçaq dağa qar yağmaz! Alçaq yer igidi xor göstərər! Alçaq yerdə təpəcik özün dağ sanar. Alçaq uçan ucaya qonar, uca uçan alçağa qonar. Alçaqda yatma – sel aparar, ucada yatma – yel aparar* (Azərbaycan atalar sözləri).

Tədqiqat zamanı bir sıra hikmətli ifadələr də araşdırılmış, lakin “alçaq” sözünün keçmiş mənə variantlarına rast gəlinməmişdir. Orada sözün ya həqiqi, ya da mənfi anlamları ilə qarşılaşdıq: *Alçaq adamlar təbil kimidir, içi bomboş, hay-küyü çox* (Hind atalar sözləri). *Alçaq insanlara yaxşılıq etmək, dənizə su daşımağa bənzər* (Miqel de Servantes). *Alçaq olan kimsə düşməkdən qorxmaz* (Aristotel). *Alçaq yerdə yatma, sellər alar, yüksək yerdə yatma, yellər alar* (Kərkük atalar sözləri).

Bir sıra mətnlər “alçaq” sözünün əvvəllər məcazlaşaraq müsbət mənə ifadə etdiyini təsdiqləyir. Oğuzlar haqqında aşağıdakı fikir diqqəti cəlb edir: *“Oğuzlar alçaq könüllü olma-lıdır. Ən yaxşı xüsusiyyətlərdən biri alçaq könüllü olmaqdır. Tanrı alçaq könüllü olanı sevir”*. *“Yusuf Has Hacibin “Kutadğu Biliğ”də yazdığı bir cümlə var: “Bəyə mərdlik və alçaq könüllülük yaraşır”* (“525-ci qəzet”, 2009).

Həsən bəy Hadinin lüğətində də “alçaq” sözünün mütəvazi mənası qeyd edilmişdir. Bu söz ərəbcə “təvazökar” deməkdir (Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1985, s. 434). Lakin Həsən bəyin lüğətində “bayağılaşmaq”, “adiləşmək” anlamında olan “alçaqlaşmaq” feilinə də rast gəlinir (Həsən bəy Hadi, 2010, s. 190).

Dildə mənası dəyişən sözlər semantik baxımdan əvvəlki mənasını qoruyub saxlaya bilməyən leksik vahidlərdir. Bəzən bir sözün mənası zamanla dəyişir, bəzən isə eyni söz bir neçə fərqli mənada işlənə bilər. Bu dəyişikliklər müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər: dilin inkişafı, sosial və mədəni amillər, texnoloji yeniliklər və s. Həmçinin dilin müxtəlif dialektlərində bir sözün fərqli anlamlarda işlənməsi müşahidə oluna bilər.

Azərbaycan dilində zamanla mənası dəyişmiş çoxsaylı sözlər mövcuddur. Bu dəyişikliklər dilin təbiətinə uyğun olaraq təbii bir proses kimi diqqəti çəkir. Dəyişikliyə uğrayan sözlərdən biri də “qələt”dir. İzahlı lüğətdə sözün “səhv”, “yanlış”, “xata”, “yanılma” məna-ları ilə rastlaşırıq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 109). M.F.Axundzadənin dilindəki “qələt anlayırsan”, Mirzə Cəlinin dilindəki “bir qələtdi, elədik” və C. Cabbarlının dilindəki “mənim qələtim çıxmadı” ifadələri sözün əvvəllər “səhv” anlamında işləndiyini

göstərir. Həmin lüğətdə “düzgün”, “səhvsiz” mənasında “qələtsiz” sifət və zərfi də verilmişdir. “Qələt eləmə” ifadəsi isə “hədə”, “xəbərdarlıq” anlamlarında işlənmişdir. Hazırda dilimizdə bu sözün əvvəlki mənası unudulmuş, onun yerinə vulqar söz kimi “qələt eləyir”, “qələt eləyirsən”, “qələt eləmə” formaları işlənməyə başlamışdır. Mətbuatda “qələt yemək” ifadəsi də müşahidə olunur: “Sən burada nə qələt yeyirsən?” (“525-ci qəzet”, 2009). Ərəb və fars sözləri lüğəti, eləcə də dialektoloji lüğətdə bu söz yer almamışdır.

Nəticə

Bir çox sözün mənasının dəyişməsi sosial və mədəni kontekstə bağlıdır. Məsələn, “feminist” sözü əvvəllər mənfi mənə daşıyırdısa, bu gün daha çox gender bərabərliyi və qadın hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müsbət məzmunlu anlayış olaraq qəbul edilir. Belə semantik dəyişikliklər cəmiyyətin təfəkkürünün və dəyərlərinin necə inkişaf etdiyini göstərir. Bəhs etdiyimiz sözlər bu gün də dilimizdə işlənməkdədir, lakin onlar artıq əvvəlki mənalarını qorumurlar.

Mənası dəyişən sözlərin düzgün başa düşülməsi kontekstdən asılıdır. Yəni bir sözün mənası onun istifadə olunduğu cümlə və ya nitq mühiti ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mühitin dəyişməsi həmin sözün fərqli mənalarda işlənməsinə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. *Alçaq*. <https://az.wikiquote.org/wiki/Al%C3%A7aq>
2. *Azərbaycan atalar sözləri*.
https://az.wikiquote.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri
3. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
4. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). I c. “Şərq-Qərb”.
5. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). III c. “Şərq-Qərb”.
6. Babayev, Y. (2009). *XIII–XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu*. “Elm və təhsil”.
7. Həsən bəy Hadi. (2010). *Türkcə etimoloji sözlük*.
8. *Oğuzlar alçaq könüllü olmalıdır*.
<https://www.tumblr.com/elshanr/185393979749/o%C4%9Fuzlar-al%C3%A7aq-k%C3%B6n%C3%BCll%C3%BC-olmal%C4%B1d%C4%B1r-%C9%99n-yax%C5%9F%C4%B1>
9. Pirsultanlı, S. (2011). *Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi*. “Azərnəşr”.
10. *Türklər xəsisdirlərmə?*
<https://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=17739&type=1>

Ədəbiyyat dərslərində klassik əsərlərin təhlilinin sufizm və hürufizm ideyaları ilə əlaqələndirilməsinə dair

Bilal Həsəni¹

XÜLASƏ

Tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesində sufizm və hürufizm haqqında biliklərə yiyələnmədən, bu dini-fəlsəfi baxışlar sisteminin mahiyyətini anlamadan məktəblilərin klassik ədəbiyyatımızın bir çox görkəmli nümayəndələrinin bədii irsini dərinlən mənimsəməsi mümkün deyildir. Yuxarı siniflər üçün müasir ədəbiyyat dərsləkləri və metodik vəsaitlərdə bu məsələlərin yetərinə işıqlandırılmaması ciddi təlim problemi olaraq qalmaqdadır. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bir sıra hallarda şagirdlər həmin təriqətlərin bir-birindən fərqi müəyyənləşdirməkdə və nəticə etibarilə, öyrənilən əsərin ideya-məzmununu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qavramaqda çətinlik çəkirlər. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində XIII–XVI əsrlər ədəbiyyatının tədrisi zamanı şagirdlərə sufizm və hürufizm təriqətlərinin mahiyyətinin, fərqli cəhətlərinin, bədii söz sənəti ilə əlaqəsinin aydınlaşdırılması zəruridir.

AÇAR SÖZLƏR

sufizm, hürufizm, panteizm, ədəbiyyat, təriqət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.07.2025

Qəbul edilib: 16.10.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. <https://orcid.org/0000-0002-6964-0546> | bilalhasanli@yahoo.com

On the Connection of the Analysis of Classical Works in Literature Lessons with the Ideas of Sufism and Hurufism

***Bilal Hasanli*¹**

ABSTRACT

The study shows that without acquiring knowledge about Sufism and Hurufism in the learning process, without understanding the essence of this system of religious and philosophical views, it is impossible for schoolchildren to deeply assimilate the artistic heritage of many leading representatives of our classical literature. In this regard, the lack of adequate coverage of these issues in modern literature textbooks and methodological aids for upper grades poses a serious educational problem. School experience shows that in a number of cases, students have difficulty in determining the differences between these sects and, as a result, comprehending the ideological content and artistic features of the studied work. When studying literature of the 13th–16th centuries in the 10th grade of secondary schools, it is necessary to clarify for students the essence of Sufism and Hurufism sects, their differences, and their connection with the art of artistic speech.

KEYWORDS

sufism, hurufism, pantheism, literature, sect

ARTICLE HISTORY

Received: 12.07.2025

Accepted: 16.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Head Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-6964-0546> | bilalhasanli@yahoo.com

Giriş

Məlumdur ki, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını sufizm və hürufizm ideyaları, baxışları və simvollarını yüksək sənətkarlıqla əks etdirən bədii əsərlər təşkil edir. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatımızın böyük bir dövrü bilavasitə təriqət ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Belə ki, XII əsrdən etibarən söz sənəti nümunələri, əsasən, təriqət ideyalarının, dini-fəlsəfi baxışlar sisteminin güclü təsiri altında yaranmışdır. Xüsusən XIII–XIV əsrlərdə sufizm və hürufizm təriqətlərinin ideyaları Azərbaycanda bədii fikrə və ədəbi düşüncəyə geniş təsir göstərmiş, onları bədii-fəlsəfi cəhətdən zənginləşdirmişdir. Bu təsir xüsusilə lirik şeirlər yazan sənətkarların yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində klassiklərin – İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai kimi sufiyanə əsərlər yazan sənətkarların yaradıcılığı tədris edilərkən şagirdləri ilk növbədə sufizm və hürufizmin mahiyyəti, fəlsəfəsi, ideya və baxışlar sistemi ilə tanış etmək zərurəti yaranır.

Metodlar

Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, müşahidə, müsahibə, müzakirə, müqayisə, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Müşahidələr göstərir ki, sufizm və hürufizm haqqında əsas biliklərə yiyələnmədən, bu dini-fəlsəfi baxışlar sisteminin mahiyyətini anlamadan klassik ədəbiyyatımızın bir çox aparıcı nümayəndələrinin bədii irsini dərinləndirmək mümkün deyildir.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər çox vaxt bu iki təriqətin fərqlərini müəyyən edə bilmir və nəticədə öyrənilən əsərin ideya-məzmununu, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dərinləndirə bilməkdə çətinlik çəkirlər.

Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində XIII–XVI əsrlər ədəbiyyatının öyrənilməsi zamanı şagirdlərə sufizm və hürufizm təriqətlərinin mahiyyəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri və bu təriqətlərin söz sənəti nümunələrində bədii ifadə üsulları barədə aydın və əhatəli məlumat verilməsi zəruridir.

Müzakirə

Ədəbiyyat dərslərində tez-tez belə bir sual ortaya çıxır: İslam dininin müqəddəs kitabı, səmavi kitabların sonuncusu olan “Qurani-Kərim” cəmiyyətin ən mühüm problemlərini, insanları düşündürən, narahat edən məsələləri, müsəlman icmasının əsas hüquqi məsələlərini əks etdirdiyi, ictimai əxlaq və ədalətlə bağlı mükəmməl hökmlər verdiyi halda, sufilik,

hürufilik kimi dini-fəlsəfi təriqətlərin yaranmasına nə ehtiyac var idi? Bu təriqətlərin meydana gəlməsi hansı ictimai və siyasi-tarixi amillərlə bağlı idi?

Bu mövzu ilə bağlı araşdırmalar aparmış ədəbiyyatşünas professor Yaqub Babayev qeyd edir ki, Məhəmməd (s) peyğəmbərin və sonrakı dörd mötəbər xəlifənin dövründə islami-cəmiyyətdə ideal bir ədalət, qardaşlıq, bərabərlik prinsipi hökm sürürdü. Lakin Əməvilərin, daha sonra isə Abbasilərin hakimiyyəti dövründə xilafət səltənətə, mənəvi-ruhani cəmiyyət dünyəvi cəmiyyətə çevrildi. Bəzi zahirpərəst ruhanilər bu ədalətsizliyə gizli və ya aşkar şəkildə bəraət qazandırmağa başladılar. Tanrı cəmiyyəti mənfəətpərəstlik cəmiyyəti ilə, Tanrı sevgisi sərvət və mənəb sevgisi ilə əvəz olundu. Sufizm məhz həmin dünyapərəstliyə, mənfəətgirliyə, sərvətpərəstliyə, haqqı atıb dünyanı tutmağa qarşı dinc etiraz forması kimi təzahür edib intişar tapdı (Babayev, 2007, s. 10).

Dini-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemi olan sufizm (təsəvvüf) orta əsrlərdə Şərq islam aləmində geniş yayılmışdı. “Sufi” ərəbcə “yun parça” deməkdir. Sufilər sadə həyat tərzini nümayiş etdirən və onları digərlərindən fərqləndirən yun paltar geyindikləri üçün onların təriqəti bu adla tanınmışdır. Bəzi mənbələrdə isə “sufi” sözünün yunanca “düşüncə”, “hikmət” mənası bildirən “sofiya” sözündən olduğu da iddia edilir.

Orta əsrlərdə hakim dini ideologiyaya müəyyən mənada müxalif olan sufilik və hürufilik təriqətləri dünya və insan haqqında dini baxışları yeni mövqedən əsaslandırmağa çalışırdılar. Sufizmin ən çox yayılmış qolu vəhdəti-vücut və ya panteizm olub və əslində, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi sufizmin nüvəsidir. Sufi panteistlər “hülul” (həll olma) və “ittihad” (birləşmə) anlayışları vasitəsilə Allah, insan və təbiət arasındakı əlaqəni izah edirlər. Onların fikrincə, Allahla insan bir-birinə qarışır, eyniləşir. Digər bir baxışa görə, “vəhdəti-vücut”çular dünyanı “aləmi-kəbir” (böyük aləm) və ya “insani-kəbir” (böyük insan), insanı isə “aləmi-səğir” (kiçik aləm) sayaraq onların arasında eyniyyət görürdülər.

Sufi panteizm təliminə görə, insanla Allah eynidir; sufi baxışında “böyük insan” olan dünya Tanrının özü kimi qəbul edilir. Nəsimi belə deyirdi:

*Hər yana kim baxar isən, anda sən Allahı gör,
Qəncərü kim əzm qilsən, sümmə-vəchi-illahi gör.
Can gözüylə baxdın isə kainatın eyninə,
Andan özgə nəsnə varmı, həsəbətənlillahi gör*

(Azərbaycan ədəbiyyatı, 2001, s. 45–46).

Sufizmdə Allahın qulu olan insanın haqqa doğru yüksəlişi, şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət kimi mənəvi kamilləşmə mərhələlərindən keçməsi zəruri sayılır. İlk mərhələ olan *şəriət* islam dininin möminlik həyatı üçün müəyyənləşdirdiyi, Allahın Həzrəti Məhəmməd (s) vasitəsilə insanlara çatdırdığı qanunlar, dini-əxlaqi hökmlərdir. İkinci mərhələ *təriqətdir*. Təriqət şəriətin hökmlərinin yerinə yetirilməsidir. Bu mərhələ sufinin nəfsdən, tamahdan əl çəkib könüllü olaraq yoxsul həyat sürməsinə, dünyadan, öz iradəsindən əl çəkəməsinə nəzərdə

tutur. Tarixən sufi olmaq istəyən bir çox insanlar şəriətin hökmlərini icra edərək öz sərvətlərindən imtina edib yoxsullara paylamış, özləri isə ömürlərinin sonuna kimi kasıb həyat sürmüşlər.

Sufinin şeyxi *mürşid*, sufi özü isə *mürid* adlanırdı. Sufi özünü mürşidin iradəsinə və nəzarətinə tabe edir, onun rəhbərliyi altında mənəvi kamilləşməyə səy göstərirdi. Bu məqsədlə o, ən ağır işləri görməyə hazır olduğunu öz əməlləri ilə sübut edir. *Mərifət (idrak) mərhələsində sufi yalnızlığa çəkilərək müvəqqəti ünsiyyət qurmaq, həqiqəti dərk etmək və ilahi biliklərə yiyələnmək qabiliyyətini nümayiş etdirir*. Ən yüksək mərhələ isə *həqiqət* adlanır. Bu sonuncu mərhələyə çatmaq çox az adama müəssər olur. Həqiqət mərhələsinə yetişən sufi “mütləq həqiqətlə” daim ünsiyyət vəziyyətində olur.

Təsəvvüfdə eşq *məcazi* (dünyəvi) və *həqiqi* (ilahi) olmaqla iki yerə ayrılır. Məcəzi, dünyəvi eşq dedikdə, insanın dünyaya, insana, həyata, maddi varlığa bəslədiyi məhəbbət hissi başa düşülür. Bu, bəşəri, həyatı, dünyəvi gözəlliklərə olan eşqdır. Həqiqi eşq isə dini-fəlsəfi mahiyyət daşıyır, Allaha, ilahi gözəlliyə bəslənilən məhəbbət kimi başa düşülür. Ş.İ.Xətəinin “Dəhnamə” məsnəvisində vəfa, sədaqət, dözümlük, səbir ilahi eşqin əsas xüsusiyyətləri kimi təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanının insana yox, pəri qızına aşiq olması təsadüfi deyildir. Sufizmdə pərilər, mələklər aləmindən keçmək, onlarla görüşmək ilahi eşqə yetişməyin zəruri bir mərhələsi kimi anlaşılar.

M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında ilahi və dünyəvi eşq vəhdətdə verilir və onları təlim prosesində bir-birindən fərqləndirmək çətinlik törədir. Əsərin qəhrəmanı Qeysin doğularkən ağlaması, gözəl bir qadının onu qucağına aldıqda sakitləşməsi sənətkarın sufi görüşlərinin təsvirində öz əksini tapmışdır. Ana bətnindən azad olan, dünyaya gələn uşağın səs çıxarması, ağlaması təbii fizioloji hadisədir. Lakin bu hal əsərdə sufi baxışlara uyğun olaraq zərrənin külldən ayrılmasının doğurduğu kədər nəticəsi kimi mənalandırılır: uşaq ona görə ağlayır ki, o, Tanrıdan ayrılır, bu fani, hicran dünyasına köç edir. Allaha yenidən qovuşmaq üçün isə malik olduğu o saflığı, nuru qoruyub saxlamağı bacarmalıdır.

Qeys yaşadığı cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlıqlarla, insanın azadlığı, məhəbbəti, səadəti yolunda maneəyə çevrilən qanunlarla barışmaq istəmir, cəmiyyətdən imtina edib təbiətə üz tutur, azad təbiətin qoynunda vəhşi heyvanlarla yaşamağı tərcih edir. İnsanların divanə kimi qəbul etdikləri Məcnunu vəhşi heyvanlar duyur, ona ram olurlar. Bu səhnə bir çox sufilərin insanlardan uzaqlaşaraq təbiətin qoynunda sadə, iddiasız həyat keçirməsini xatırladır.

Məlumdur ki, Qeysin Leyliyə məhəbbəti əsərin bəzi hissələrində dünyəvi səciyyə daşıyır. Bu məhəbbətdən xəbər tutan ananın həyəcan dolu nəsihətləri də bu iki gəncin məhəbbətinin dünyəviliyini göstərir. Lakin hadisələrin gedişində Məcnunun Leyliyə bəslədiyi hisslər ilahi məhəbbətə çevrilir, sufi eşqinin, insanın Allaha olan məhəbbətinin əlamətləri üzə çıxır. Atasının sözündən çıxmayaaraq Kəbəyə gələn Məcnun Allahdan ağıl yox, eşq diləyir, kamil haqq aşiqinə çevrilir:

*Ya Rəbb, bəlayi eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən qılma cüda məni*
(Füzuli, 2005, s. 336).

İbn Salamin ölümündən sonra Məcnunun ona sadıq qalmış Leylidən imtina etməsi də onun dünyəvi məhəbbətinin ilahi məhəbbətə çevrilməsindən xəbər verir. Əsərdə Məcnun kamala çatmış, həqiqəti dərk etmiş bir insan kimi təqdim olunur.

Adi əsərlərdən fərqli olaraq, sufilik ideyalarını əks etdirən bədii nümunələrdə bir çox sözlər adi, lüğəvi mənada deyil, məcazi və simvolik mənada işlədilir. Həmin mistik – irfani məzmun daşıyan sufi poetik istilahlardan və rəmzlərin mənasını bilmədən sufiliyin mahiyyətini dərk etmək mümkün deyil.

Məsələn, sufiyanə şeirlərdə meyخانə Allaha ibadət edilən yer, şərab isə Allaha qovuşmaq vasitəsi kimi anlaşılır. M. Füzuli sufiyanə istilahlardan istifadə edərək, şəriətin zəhiri qaydalarına riayət etməklə kifayətlənib onu batini etiqadla tamamlamayan, daxilən fitnə-fəsad yuvasına çevrilmiş, şəh əməllər törədən din adamlarını ifşa edir:

*Ey əsiri-dami-ğəm, bir guşeyi meyخانə tut,
Tutma zöhhadın müxalif pəndini, peymanə tut.
Gər sənə əfğanimi bihudə dersə müddəi,
Ol sözə tutma qulaq, mən çəkdiyim əfğanə tut*
(Səfərli, 1994, s. 204).

(Ey qəm torunun əsiri, bir meyخانə küncünü tut. Zəhidlərin müxalif nəsihətlərinə qulaq asma, piyalə tut. Əgər rəqib mənim fəryadımı boş və mənasız sayarsa, onun sözünə əhəmiyyət vermə, mənim çəkdiyim fəğanı dinlə).

Ş. İ. Xətəinin yaradıcılığının tədrisi zamanı aydın olur ki, humanist şairin əsərlərində sufilik ideyalarının tərənnümü mühüm yer tutur. Sənətkar şeirlərində insanın mənəvi kamilliyi və daxili gözəlliyindən söz açır, insan azadlığına zidd olan ehkamçılıq və fanatizmi pisləyir. Şair sufi müridlərə yüksək mənəvi tələblərlə yanaşı, onları bəd əməllərdən və haramdan çəkinməyə, əhdinə vəfalı olmağa, məslək və əqidəyə, həmçinin doğru yola sadıq qalmağa çağırır:

*Sufi isən alıb-satma,
Halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə*
(Xətai, 2005, s. 347).

Məlumdur ki, Azərbaycan hürufilik dini-fəlsəfi fikir cərəyanının vətəni hesab olunur. Bu təriqətin əsasını görkəmli mütəfəkkir və şair Şeyx Fəzlullah Nəimi Təbrizi (1339–1394) qoymuşdur. F. Nəimi hürufilik təriqətinin nəzəri əsaslarını “Cavidannamə” (Əbədiyyət haqqında kitab), “Məhəbbətnamə”, “Növmnamə” (Yuxu haqqında kitab), “İsgəndərnəmə” və “Vəsiyyətnamə” əsərlərində şərh etmişdir. “Cavidannamə”də hürufilik təliminin fəlsəfi mahiyyətini açıqlayan Nəimi kamil insanı müqəddəsləşdirir, onu rəyasət düşkünü, qaniçən hökmdarlara, var-dövlət hərisi olan zülmkarlara, islamın müqəddəs qanunlarını unudaraq hakim təbəqənin mənafeyinə xidmət edən riyakar və fitnəkar din xadimlərinə qarşı qoyurdu. Onun insan hüquqlarını müdafiə edən mövqeyi hakim dairələrin və dini zümrələrin şəxsi mənafeələrinə zidd olduğundan, Fəzlullah Nəimi və onun ardıcıları “kafir”, “dinin düşməni” adlandırılmışdır.

Hürufiliyin fəlsəfi əsasını panteizm – maddiliyin və ilahiliyin vəhdəti, Allahın, insanın, mövcud aləmin birliyi təşkil edir. Allah insanın, təbiətin və əşyanın mahiyyətində mövcuddur; xalqla məxluq, Allahla maddi varlıq eynidir. Bu baxımdan hürufilik təriqətinin fəlsəfi mahiyyəti sufiliklə üzvi surətdə bağlıdır. Hürufilər də Allahı ilkin, yaradıcı və mütləq bir qüvvə kimi qəbul etmiş, lakin sufilərdən fərqli olaraq onu dörd ünsürlə eyniləşdirmiş, maddiləşdirmişdilər. Onlar həm də ölkənin idarəçiliyinə can atmış, qarşılarına konkret siyasi-ictimai məqsədlər qoymuşdular. Hürufilər insan hüquqlarını tapdalayan, onu alçaldan və köləyə çevirən despotizmə qarşı çıxır, cəmiyyətdəki nöqsanları humanizm, xeyirxahlıq və ədalət ideyalarının yayılması ilə aradan qaldırmağı, insanın mənəvi-əxlaqi kamilliyinə təkamül yolu ilə nail olmağı hədəfləyirdilər.

“Hürufi” sözünün mənası hərflər deməkdir. Bu fəlsəfi cərəyan ərəb əlifbasındakı 28 hərfin zahiri və batini mənaları vasitəsilə dünya, Allah və insanı dərk etməyin mümkünlüyünü əsas götürürdü. Batini mənə zəti (mənəvi mahiyyət), zahiri mənə isə sifəti (cismani tərəfi) ifadə edir. Hürufilər öz fikirlərini Quranda qeyd edildiyi kimi, “bütün mövcudatın – yerin, göyün, kainatın və həyatın Allahın “ol” əmri ilə yaradılması” müddəası ilə əsaslandırır, hər şeyin – varlığın, insanın hürufatdan yarandığını vurğulayırdılar. Onların ideologiyasına görə, “hər şeyin əsası hərfdir; sözləri yaradan hərflər müqəddəsdir”.

Hürufiliyə görə, maddi aləm bütün həqiqətlərin mənbəyidir. İnsan və gerçək varlıq Allah məqamına yüksələrək müqəddəsləşir. Hürufi şairlərin əsərlərinin əsas mövzusu insanın şəxsiyyəti, azadlığı, mənəvi kamilliyi və əxlaqi gözəlliyidir. Onlar öz əsərlərində insanın mənəvi-ictimai bərabərliyi ideyasını təbliğ edir, insan şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirir, onun böyüklüyünü və mənəvi ucalığını tərənnüm edirdilər. Allahla insanı eyniləşdirən hürufilər insanın kamilləşməsinə və ilahi səviyyəyə yüksəlməsinə cəmiyyətdəki ədalətsizlik və zülmədən xilas yolu kimi görürdülər. Nəiminin “Divan”ındakı şeirlərdə ilahi məhəbbətin tərənnümü başlıca yer tutur; burada “aşıq”, “məşuq”, “hüsn”, “yar” sözləri məcazi mənada “hüsn-i-mütləq” və “ruhi-mütləq” anlayışlarını ifadə edir.

İ. Nəsiminin monoloq şəklində yazılmış “Sığmazam” qəzəlində hürufiliyin ideya-fəlsəfi mahiyyəti öz bədii ifadəsini tapmışdır. Əsərdə, xüsusilə hürufiliyin əsas müddəası olan insanın Allahla və bütün maddi-mənəvi aləmlə birliyi fikri zəngin bədii təsvir vasitələri və məcazlar sistemi ilə parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Qəzəlin əruz vəzninin rəcəz bəhrində yazılması təsadüfi deyildir; məlum olduğu kimi, rəcəz “hərbə-zorba” mənasını ifadə edir. Sənətkar bu bəhrədə yazmaqla insanın məxluqatın ən alisi, yaranmışların ən gözəli olması fikrini qətiyyətlə bəyan etmiş, insana qul və kölə kimi yanaşan, onu əzən və alçaldan ideya düşmənlərinə qarşı barışmaz mövqeyini açıq şəkildə bildirmişdir. Əsərin lirik qəhrəmanı kamil insandır. O, iki cahana – maddi və mənəvi aləmə sığmadığını, özünün “gövhəri-laməkan”la eyniliyini qürurla dilə gətirir:

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü-məkanə sığmazam.
Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam*
(Nəsimi, 2004, s. 7).

Şair bildirir ki, insanda həm ilahi varlıq, həm də hər iki aləmin vəhdəti mövcuddur. O, “ənəlhəqq” ifadəsi ilə insanın mənəvi saflığını, gözəlliyini və varlığın əsrəfi olması qənaətini bir daha təsdiqləyir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsr İslam Şərqində geniş yayılmış sufizm və hürufizm təriqətlərinin mahiyyəti, yaranma səbəbləri və klassik sənətkarların yaradıcılığına təsirinin ədəbiyyat dərslərində öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, sufi ədəbiyyatında müəyyən ictimai-fəlsəfi fikirlər çox zaman öz əsl məzmunundan tamamilə uzaq söz-istilahlarla, bədii simvollarla təqdim olunur. Sufi poeziyasının özünəməxsus bədii təsvir və ifadə vasitələri olması təlim prosesində müzakirə zamanı nəzərə alınmalıdır.

Sufilik və hürufiliklə bağlı məsələlər ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin yaş və qavrama səviyyəsi nəzərə alınmaqla müzakirə edilməli, nəzəri biliklər bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığı, ayrıca tədris olunan əsəri ilə əlaqəli öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2009). III cild. "Elm".
2. Babayev, Y. (2007). *Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm*. "Nurlan".
3. Əliyev, S., Həsənli, B. (2021). *Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik)*. "Bakınəşr".
4. Həsənli, B., Əliyev, S. (2019). *Ədəbiyyat. VIII sinif (müəllim üçün metodik vəsait)*. "Bakınəşr".
5. Xətai. (2005). *Əsərləri*. "Şərq-Qərb".
6. Nəsimi, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II cild. "Lider".
7. Səfərli, Ə., Yusifli, X. (1994). *Ədəbiyyat (9-cu sinif üçün dərslik)*. "Öyrətmən".
8. Füzuli, M. (2005). *Əsərləri*. 6 cildə, II cild. "Şərq-Qərb".

Bədii əsərin oxusunda əmək və yaradıcılıq

*Soltan Hüseynoğlu*¹

XÜLASƏ

Ədəbiyyat təlimində bədii əsərlərin öyrədilməsi diqqət mərkəzində olur. Bu, təhsil proqramının tələbi və fənnin mahiyyəti ilə bağlıdır. Bədii əsərin öyrənilməsində oxunun təşkili isə ilk və əhəmiyyətli addımdır. Dərkedilmiş oxunun reallaşdırılması bu prosesin səmərəliliyində başlıca şərtidir. Məqalədə bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatın nəticələrinin bir qismi əhatə edilmişdir. Onun başlıca məqsədi oxucunun müəllim prosesində nümayiş etdirdiyi əmək və yaradıcılığın özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsidir. Bunun üçün aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur: problemlə bağlı metodik, pedaqoji, psixoloji, ədəbiyyatşünaslığa aid ədəbiyyatın öyrənilməsi, nəzəri cəhətdən təhlili və ümumiləşdirilməsi; problemlə bağlı məktəb təcrübəsindəki vəziyyətin müşahidə və sorğu yolu ilə öyrənilməsi və s. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ciddi yaradıcılıq prosesinin məhsulu olan bədii əsər oxucu əməyi və yaradıcılığı olmadan mükəmməl öyrənilə bilməz. Tədqiqatın elmi yeniliyi bundan ibarətdir ki, onda ilk dəfə olaraq bədii əsərin oxusunda müəllimin emosional-intellektual dərk etmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri elmi-nəzəri müstəvidə şərh edilmişdir. İşin praktik əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, işlənmiş elmi-nəzəri əsaslar ədəbiyyat təliminin səmərəli təşkilinə imkan yaradacaqdır.

AÇAR SÖZLƏR

bədii əsər, mənavi tələbat, ilkin qavrama, interpretasiya, emosional-intellektual dərk etmə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 06.08.2025

Qəbul edilib: 11.11.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653> | soltanhuseynoglu@mail.ru

Labor and Creativity in the Reading of a Literary Work

Soltan Huseynoghlu¹

ABSTRACT

The teaching of literature focuses significantly on the study of literary works. This is related to the requirements of the educational program and the nature of the subject itself. Organizing the reading process is the first and crucial step in the study of a literary work. Implementing meaningful reading is the primary condition for the effectiveness of this process. The article covers part of the research results conducted in this direction. Its main goal is to determine the distinctiveness of the labor and creativity demonstrated by the reader during the reading process. For this purpose, the following research methods were used: studying and theoretically analyzing and generalizing methodological, pedagogical, psychological, and literary sources related to the problem; observing and surveying the situation in school practice regarding the issue. The research has led to the conclusion that a literary work, which is the product of a serious creative process, cannot be thoroughly studied without the labor and creativity of the reader. The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time, the features of the reader's emotional-intellectual comprehension activity during the reading of a literary work are explained in a scientific-theoretical framework. The practical significance of the work is that the developed scientific-theoretical foundations will contribute to the effective organization of literature teaching.

KEYWORDS

literary work, moral needs, initial perception, interpretation, emotional-intellectual comprehension

ARTICLE HISTORY

Received: 06.08.2025

Accepted: 11.11.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653> | soltanhuseynoghlu@mail.ru

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Tədqiqatın mövzusu bədii əsərin (mətnin) oxusu ilə bağlıdır. Psixologiya və metodika elmlərində bu problemlə bağlı ziddiyyətli fikirlərin olması, oxucuların yaş səviyyələrinə qədərincə diqqətin yetirilməməsi tədqiqatın aktuallığını təşkil edir. Araşdırmada başlıca məqsəd oxucunun mütaliə prosesində nümayiş etdirdiyi əmək və yaradıcılığın özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsidir. Tədqiqatda oxucunun emosional-intellektual dərkətmə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri əhatəli şərh edilmişdir. Bu, metodikanın nəzəri əsaslarının zənginləşməsinə öz töhfəsini verəcək və işin elmi əhəmiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Müxtəlif yaş qrupuna mənsub şagirdlərin oxu və qavrama xüsusiyyətlərinin şərh edilməsi, fərqli ədəbi növlərdə olan əsərlərin mütaliəsində özünü göstərən özəlliklərin açıqlanması və s. araşdırmada yeniliklər qismində qəbul oluna bilər.

Metodlar

Tədqiqatın aparılması prosesində, əsasən, aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- problemlə bağlı didaktika, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq, metodika üzrə ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili;
- ümumi təhsil məktəblərində məqsədyönlü müşahidə;
- müəllim və şagirdlərlə anket sorğusu;
- eksperiment (fərqli məqsədli).

Nəticələr

Tədqiqat aşağıdakı qənaətlərə gəlinməsinə səbəb olmuşdur:

- dərkətilmiş oxunun təşkili bədii əsərin qavranılmasında əhəmiyyətli rol oynayır;
- bədii əsərin əhatəli qavranılması oxucunun əməyi və yaradıcılığı sayəsində mümkün olur;
- bədii əsərin bütövlükdə qavranılmasına onun emosional və intellektual dərkə əhəmiyyətli təsir edir;
- şagirdlərdə mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması müəllimdən ardıcıl və məqsədyönlü işin aparılmasını tələb edir;
- bədii əsərlərin öyrənilməsində növ və janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir.

Müzakirə

Mütaliə mədəniyyətinə yiyələnmək, bədii əsərin oxucusu kimi formalaşmaq asan deyildir. Bu bacarığı qazanmaq həm uzun zaman, həm də böyük zəhmət tələb edir. Tədqiqat və müşahidələr insanların mütaliyəyə münasibət və yanaşmalarında ciddi fərqlərin olduğunu təsdiq edir. Yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış, əhəmiyyətli bədii-estetik imkanları ilə seçilən sənət nümunələrinə məftun olanlarla yanaşı, laqeyd, biganə qalanlar da az olmur. Buna səbəb nədir? Necə olur ki, ailənin övladlarından biri mütaliə həvəskarı olur, digəri bədii əsərin oxusuna cəza kimi baxır, eyni bir sinifdə oxuyan, eyni müəllimin şagirdlərindən bəziləri bədii əsəri mütaliə etməkdən zövq alır, digərləri sənətdən qaçaq düşür...

Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlarda bu suallara fərqli cavablar verilmişdir. Belə bir fikir geniş yayılıb ki, şagirdlərin bir qismi bədii əsərin müstəqil oxusundan məmnunluq hissi keçirir, mütaliədən zövq alır. İkinci qisim şagirdlər müəllimin tələbkarlığı ilə üz-üzə qaldıqda öz iradələrinin əleyhinə olaraq bədii əsər oxuyur və bu iş onları tədricən maraqlandırır, cəlb edir, mütaliəni davam etdirirlər. Üçüncü qrup şagirdlər isə bədii əsəri oxumaqdan açıq-aşkar imtina edir, mütaliəni sevmir, nadir hallarda oxuyurlar. Bu fikirdə olan alimlərə görə, bədii əsərin oxusuna laqeydlik anadangəlmə deyil, valideynlərin və müəllimlərin qədərincə iş aparmamalarının nəticəsidir. Əgər belə şagirdlərdə tədris olunan əsərlərin oxusuna mənəvi tələbat yaradılsa, onlarda kitaba maraq tədricən artar.

Əlbəttə, bu fikirlərdə əsaslandırılmış məqamlar olsa da, məsələ, əslində, daha mürəkkəbdir.

Uşaq və gənclərdə mütaliyəyə marağın zəif olmasının, yaxud heç olmamasının bir çox səbəbləri ola bilər. Bu səbəblərin aydınlaşdırılması, obyektiv nəticələrin əldə edilməsi, səmərəli iş sisteminin hazırlanması ciddi çətinliklərlə bağlıdır. Hər bir fərdin məsələyə münasibətinin ayrıca araşdırılmasının daha əhəmiyyətli olduğunu etiraf etmək lazımdır. Lakin bu məzmununda tədqiqatın aparılmasının, əslində, mümkün olmadığını da xatırlatmaq vacibdir. Eyni yaş qrupuna daxil olan uşaq və gənclərlə bağlı tədqiqatın nəticələrinin obyektivliyi isə o vaxt qəbul oluna bilər ki, fərdin hər birini əhatə edən mühit, o sıradan ailələrdə mövcud olan vəziyyət barədə aydın təsəvvür qazanılmış olsun. Digər faktorları da unutmaq olmaz: şagirdin fiziki sağlamlığı, ailə və nəsilə müşahidə olunan meyillər və s.

Uşaqda mütaliyəyə marağın yaradılmasının bünövrəsi, şübhəsiz, ailədə qoyulur. Deməli, ailənin mədəni səviyyəsi mühüm amil kimi qəbul edilməlidir. Ata-anasından müntəzəm olaraq nağıl, şeir, hekayə dinləyən uşaqda söz sənətinə ilkin maraq oyanır. Bu marağın sönməsinə yol vermək olmaz. Uşağın hələ məktəbəqədərki həyatı söz sənəti nümunələri ilə süslənməlidir. Musiqi ilə məşğul olan kiçikyaşlı uşaq, yaxud yeniyetmə müntəzəm məşq etməyin zəruri olduğunu anladığı kimi, mütaliyəyə də mənəvi ehtiyac duymalıdır. Bu o vaxt mümkündür ki, mütaliyəyə daxili tələbat olsun. Daxili tələbat isə söz sənəti nümunələri ilə ardıcıl təmasda olmaqla yaranı bilər. Belə bir tələbatın yaranması mütaliənin davamlılığını təmin edir. Nəticədə mütaliə həvəsi, mütaliə istəyi uşağın – şagirdin yaxasından əl çəkmir.

Təxəyyülü tədricən zənginləşən, təsəvvürü güclənən və konkretləşən oxucu mütaliə etdiklərinin dərin qatlarına nüfuz etmək imkanı qazanar. O, fəaliyyətinin müəyyən mərhələsində elə məqama yüksəlir ki, yazıcının təqdim etdiyi mənzərə (bütün təsvir olunanlar) ən kiçik incəliklərinə qədər xəyalında parlaq şəkildə canlanır. Bu isə bədii-estetik zövqün daha da inkişafına əhəmiyyətli təsir edir. Bu qəbildən oxucular mütaliədən böyük zövq alırlar. Kitab onlar üçün təkcə zövq mənbəyi olaraq qalmır, həm də öyrənmə, hiss və düşüncələrinin zənginləşdirilməsi vasitəsi rolunu oynayır. Suallar yaranır: Bədii əsərin mütaliəsi oxucuda hansı keyfiyyətlərin olmasını tələb edir? Bədii mətnin (əsərin) oxusu digər mətnlərin, məsələn, elmi üslubda yazılmış əsərlərin oxusundan fərqlənirmi?

Bu istiqamətdə araşdırmalar aparılsa da, cavabsız suallar hələ də çoxdur. Tədqiqatçıların gəldikləri nəticəyə görə, bədii əsərlərin oxusu və təhlili şagirdlərin ədəbi inkişafında mühüm rol oynayan fəaliyyət növləridir. Bədii əsərin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsində ən etibarlı vasitə olan oxu isə özünəməxsusluğu və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bircə faktın xatırladılması bunun aydın təsəvvür edilməsinə imkan yaradır: bədii əsərin oxusunun (eləcə də təhlilinin) təşkilində təkcə elmi deyil, həmçinin bədii təfəkkürün qanunları diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Oxu o vaxt səmərəli olur ki, elmi və bədii təfəkkürün fəaliyyəti birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərir. Bu, oxucunun – şagirdin məntiqi düşüncəsi ilə emosional-obrazlı qavramasının birgə işini təmin etmiş olur. Nəticədə mütaliəçi üçün vacib olan keyfiyyətlərin inkişafına yol açılır. Pedaqoli-psixoloji araşdırmalar təsdiq etmişdir ki, şəxsiyyətin emosional dəyər çərçivəsindən kənar intellektual inkişaf birtərəflidir, yarımçıqdır. Deməli, şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual inkişaf emosional-hissi inkişafın birgə rolu danılmazdır. Belə qənaətə gəlmək olur ki, şəxsiyyətin inkişafı təkcə bilik, bacarıq, vərdislərə mükəmməl yiyələnməklə məhdudlaşmır, həm də gerçəkliyə emosional-hissi münasibətlə səciyyələnir.

Beləliklə, bədii mətnin dərk edilməsi, dəyərləndirilməsi oxucunun emosional reaksiyası, münasibəti olmadan mümkün deyildir. Bu, əsərin mənasının, obrazlarının, bədii keyfiyyətinin yeni, daha yüksək müstəvidə görmək və dəyərləndirmək imkanı yaradır.

Bədii əsərin oxusu və qavranılması ciddi problem kimi müxtəlif elm sahələrində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq, metodika və s. elmlərdə bədii mətnin (əsərin) oxusu, bu prosesin özünəməxsusluğu, oxucu əməyi və yaradıcılığının özəllikləri üzrə araşdırmalara geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçılar belə bir fikirdə həmrəydirlər: bədii mətnin (əsərin) dərk edilmiş oxusu əmək və yaradıcılığın mövcudluğu şəraitində mümkündür. Bu mövqeyin təsdiqi bir sıra sualların cavablandırılmasını tələb edir. Məsələn: Bədii əsərin oxusunda hansı əməkdən, hansı yaradıcılıqdan söhbət gedə bilər? Bədii əsərdə təsvir olunanlar oxucu üçün niyə çətin olsun ki? Düşünülə bilər ki, bədii əsərdəki hadisələri, obrazların taleyini, hiss-düşüncə aləmini mütaliə yolu ilə izləyən oxucu təsvir olunan həyat haqqında təsəvvür əldə edə bilirsə, hansı əməyin çəkilməsindən, yaxud yaradıcılıq prosesindən danışılır? Belə düşüncələr mürəkkəb elmi

məsələlərə həsr edilmiş yazının (əsinin) oxusu üçün ciddi əmək sərf edilməsinin, yaradıcı fəaliyyətin vacib olduğunu qeyd edirlər. Onların fikrinə, bədii əsərin ərsəyə gəlməsi üçün zəhmət çəkən, yaradıcılıq əzabına qatlaşan yalnız müəllifdir. Oxucu hazır məhsul əldə edir, onunla tanış olur və bununla da mənəvi ehtiyaclarını ödəyir, əylənir, zövq alır. Yeni suallar meydana çıxır: Mütaliə zamanı oxucunun aqlını məşğul edən nə olur? Bu prosesdə aqlın fəaliyyətini idarə etməyə ehtiyac yaranırmı?

Əvvəlcədən qeyd edək ki, heç bir sənət nümunəsi (bədii əsər, bədii film, rəssamlıq əsəri və s.) yalnız sadəcə oxu, müşahidə ilə qavranıla bilməz. İncəsənət öz xəzinəsinin qapısını hər adama açmır. Bu qapıdan keçmək o adama müyəssər olur ki, zəhmət çəksin. Zəhmət çəkməyən o qapıdan boylanmaqla məhdudlaşacaq və yalnız ilk gözə görünənləri müşahidə etməklə kifayətlənəcəkdir. İncəsənət öz qapılarını o kəsin üzünə taybatay açır ki, əməyə qatlaşmağı, düşünməyi bacarır, yaxud buna yiyələnmək üçün inadla çalışır. Deməli, bədii əsərin dərinliyinə enmək ciddi oxucu əməyi çəkilmədən mümkün deyildir. Bu əməyin formalaşması düşünmək, əsərin alt qatlarına baş vurmaq, oxuduqlarını götür-qoy etmək, irəli sürülmüş problemləri görmək, onlarla bağlı suallar irəli sürmək kimi fəaliyyətlərin nəticəsində mümkün olur. Məhz bütün bunların sayəsində oxucu yazıçıya, onun mövqeyinə, niyyətinə yaxınlaşır və nəticədə əsər onun üçün doğmalaşır.

Tədqiqatlarda oxucu əməyi ilə yazıçı əməyinin oxşarlığından danışılır. Əlbəttə, bunları eyniləşdirmək olmaz, lakin ortaqların olduğunu da inkar etmək mümkün deyildir. Sənətkar nə qədər istedadlı olsa da, “söz əzabını” çəkmədən yaza bilməz. Söhbət yalnız yerinə düşən söz və ifadə axtarışından getmir. Yazıcının yaradıcılıq əzabı mövzu-ideya şüurunda doğduğu andan başlayır və əsər işıq üzü görənə – çap olunana qədər davam edir. Bunu çox ümumi şəkildə belə ifadə etmək olar: əsərin məzmun zənginliyinə, forma çox-cəhətliliyinə nail olunması niyyəti sənətkarın aramsız və gərgin düşünməsini, işləməsini zəruri edir. Bu, həqiqi mənada, ağır, uzun müddət bitib-tükənməyən bir zəhmətdir. Görkəmli sənətkarların bununla bağlı bir çox etirafları vardır. Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov “Şamo” romanının üzərində necə işlədiyindən yazarkən qeyd edir ki, romanın birinci cildinin qaralama əlyazması bir sandıqdır, əgər o, çap olunsaydı, iyirmi cild “Şamo” olardı. Belə bir ağır zəhmətin sayəsində meydana gələn sərvət əmək çəkilmədən qavranıla bilərmidi? Yalnız düşünə-düşünə oxuyan, müəlliflə, belə demək olarsa, çiyin-çiyinə irəliləyən, bəzən də onunla səssiz-səmirsiz dialoqa girən, mübahisə edən, razılaşan, şübhədə qalan oxucu əsəri anlamaqda çətinlik çəkməz, ondan həqiqi estetik zövq alır. Deməli, bədii mətnin daxili mənasının, hissələri, ünsürləri arasındakı əlaqələrin başa düşülməsi, bütövlükdə qavranılması aqlın, mühakimənin xüsusi işini tələb edir. Bu, hələ işin bir tərəfidir. Bədii əsərin, belə demək olarsa, həqiqi oxusu, başa düşülməsi onda təsvir olunanların yaşantısı, “oxucu obrazının” yaranması, əsərin “ikinci dəfə doğulması” ilə müşayiət olunur. Bu, mütaliə fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, oxucu əməyinin və yaradıcılığının əlamətləridir. Həqiqi mütaliə oxunanlara elə oxu prosesində münasibətin yaranması ilə müşayiət olunur.

Münasibətin nə dərəcədə əsaslı və dərin olması isə oxu prosesində oxucu əməyinin və yaradıcılığının hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Əslində, oxucu mütaliə prosesində özündə nə baş verdiyinin fərqləndirilməsinə ehtiyac duymur. Düşünür ki, oxuyanda onun şüurunda hansı yaradıcılıq prosesləri baş verir. O, oxuduqlarının özünə təsirinin nəyin sayəsində gerçəkləşdiyini xəyalından keçirmir. Oxucu əsərdə tanış olduğu həyat parçasının əsirinə çevrilir, onunla nəfəs alır, gərgin anlar yaşayır, fərəhlənir, kədərlənir, nəyi isə qəbul, nəyi isə rədd edir. Amma bütün bunların, təkrar da olsa, qeyd edirik ki, nəyin sayəsində gerçəkləşdiyini kəsdirə bilmir. Daha dəqiq deyilsə, bu barədə düşünür. Onun xəyalına da gəlmir ki, “bəddii əsərin məzmununu əsərdən oxucunun başına suyun bir qabdan başqasına töküldüyü kimi keçmir” (Asmus, 1969, s. 62).

Mütaliə prosesi ağılın, ruhi-mənəvi aləmin fəallığı, məqsədyönlü işi ilə müşayiət olunur. Nəticədə oxucu əsərin məzmununun yeni variantını – “oxucu variantını” yaradır. O, oxuduğu səhnələri, epizodları təxəyyülündə təkcə canlandırmaqla məhdudlaşmır, onlara əlavələr etməklə özünün variantını ortaya qoyur. Bu məqamda başqa cəhətlər də özünü göstərir. Məsələn: oxucu yazıçının təsvir etmədiklərini – “oxucunun öhdəsinə buraxdıqlarını” xəyalında canlandırır, əsərdəkilərlə uzlaşdırır, mətnə olanları tamamlayır. Bunun özü də oxucu yaradıcılığının əlamətləri kimi qəbul edilir. Oxucu yaradıcılığı bununla da məhdudlaşmır. Yazıçı yaradıcılığı geniş anlayış olduğu kimi, oxucu yaradıcılığı da geniş və çoxcəhətlidir. Məsələn, oxucu bədii əsərə əlavələr (yazıçının “oxucunun öhdəsinə buraxdıqlarını”) etməklə yanaşı, sətirin arxasında gizlənənləri, mətnaltı mənaları da aşkara çıxarmağı bacarmalı, mahiyyətini anlamalı, yazıçı niyyətinin izinə düşməlidir. Buradan aydın olur ki, oxucu əməyinin və yaradıcılığının əsasında həm də sözə, onun mənə çalarlarına həssas münasibət dayanır. Bu, təxəyyülün parlaqlığına, şəxsi təəssüratın formalaşmasına və oxunan əsərə “əlavələrin edilməsinə” də əhəmiyyətli təsir edir. Ümumiyyətlə, oxucunun əsərdəki hadisələrə qoşulması – emosional reaksiyası, ədəbi qəhrəmanların hiss və düşüncələrinə şərik olması oxu prosesində onun yaradıcılığının göstəriciləridir. Eləcə də əsərdə təsvir olunanlarla mövcud şəxsi təcrübənin müqayisəsinə, əlaqələrinin üzə çıxmasına imkan verən assosiasiyaların yaranması oxucu yaradıcılığının nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Oxuda bu yaradıcılıq həm də o hallarda özünü göstərir ki, ədəbi qəhrəmanla özünümüqayisə, obrazların finaldan sonrakı taleyi, hadisələrin “əsərdən sonrakı” inkişafı barədə təxəyyülün işi mövcud olsun.

Əsərin hər bir oxucunun təxəyyülündə fərqli şəkildə canlanması, özəl “oxucu variantının” ərsəyə gəlməsi isə təbiidir. Bunun bir sıra səbəbləri var. Onlardan biri əsərin özünün verdiyi istiqamət və oxucunun ağıl-düşüncəsinin, eləcə də ruhi-mənəvi fəaliyyətinin özünəməxsusluğudur. Oxu prosesində təzahür edən əmək və yaradıcılıq əsərin sənətkarlıq baxımından hansı səviyyədə olmasından asılı deyildir. Böyük söz ustalarının qələminin məhsulu olan kamil sənət əsərləri belə oxucu zəhməti çəkilmədən, təsvir olunanların qəlbindən, düşüncəsindən keçmədən, fəal emosional reaksiyası olmadan anlaşıla bilməz.

Oxunun nəticələrindəki fərqi digər səbəbi dərk etmədə (“yenidən yaratmada”) əsərin özünün məzmun zənginliyi və dərinliyindən irəli gələn çoxcəhətliyyətdir.

Fərqi başqa səbəbləri də (oxucunun inkişaf səviyyəsi və s.) vardır. Bu məsələdə, əlbəttə, oxucunun özünün mütaliəçi kimi təcrübəsi, hansı müəllifləri sevməsi, necə əsərləri oxuması, bütövlükdə incəsənətlə tanışlıq səviyyəsi mühüm rol oynayır. Lakin heç bir hal oxucunu yaradıcı əməkdən azad etmir. Bu, qeyd edildiyi kimi, sadəcə, əsəri ərsəyə gətirən sözlərin, ifadə və cümlələrin başa düşülməsi deyildir. Məsələ daha geniş və mürəkkəbdir. Bu əmək ona görə vacibdir ki, o, oxucunun ağılında, şüurunda xüsusi bir köklənmə yaratsın. Bu köklənmə oxunun məhz bədii əsər üçün keçərliliyini nümayiş etdirir. Başqa sözlə, bu köklənmə digər mətnlər (məsələn, elmi) üçün yox, yalnız bədii mətn (əsər) üçün yaranmış olur. Bunun sayəsində oxuya fərqli rəng qatılır, xüsusi istiqamət verilir. Məsələ bundadır ki, bədii əsəri mütaliə etməyə başlayan oxucu özünü fərqli, özünəməxsusluğu ilə seçilən bir aləmdə hiss edir. Bu, əsərin hansı yaradıcılıq metoduna, ədəbi növ və janra mənsubluğundan asılı olmayaraq baş verir və iki cəhəti ilə səciyyələnir. Birinci cəhətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu aləm, təqdim olunanlar başdan-başa yazıçı təxəyyülü, sənətkar fantaziyasının məhsulu deyildir. Əsərdə sənətkar təxəyyülü nə qədər zəngin olsa belə, təsvir olunanlar oxucuya gerçəkliyin bir parçası kimi təsir etməlidir. Oxucu şüurunda özünə yer edən köklənmə bu məqamda (bütün oxu boyu) təsvir olunanlara sırf uydurma məhsulu kimi yox, özünəməxsusluğu ilə seçilən gerçəklik kimi münasibət bəsləyir. Lakin məsələnin başqa tərəfi də var. Axı bədii əsərin oxucusu mütaliə prosesində duymalı, anlamalıdır ki, bədii əsərdə təqdim olunanlar həyatın özü deyil, onun obrazıdır, bədii lövhələrlə əksidir. Əlbəttə, qüdrətli sənətkarların əsərlərində həyat həqiqətləri o dərəcədə reallıqla əks etdirilir ki, oxucu heyrlənməyə bilmir. Lakin bu halda belə o, oxuduqlarını həyatın özü kimi qəbul etmir. Ağıl ona diktə edir ki, oxuduqları həqiqi həyat yox, onun inikasıdır, əksidir. Bu, ikinci növ köklənmə kimi qiymətləndirilir. Hər iki köklənmə ağılın, şüurun, təxəyyülün, diqqət və anlama ilə müşayiət olunan xüsusi fəaliyyətdir. Oxu prosesində fəal və ayıq olan ağıl hər iki köklənmənin diktəsinə obyektiv reaksiya verir. Yəni oxucu əsərdə təsvir olunanlarda həyat həqiqətlərinin olduğunu bilir, eyni zamanda anlayır ki, bunlar həyatın özü deyil, onun bədii əksidir. Oxucu söz sənətinin ikili təbiətini anlamağa köklənir. Bir tərəfdən, o, uydurmadır, digər tərəfdən, gerçəkdir. Oxucunun vəzifəsi bədii əsərdə təqdim olunan həyatda həqiqi həyatı görmək, dərk etməkdir. Xüsusi tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu köklənmələrdən birinin olmaması bədii əsərin sənət nümunəsi kimi qavranılmasını aradan qaldırır. Ağılın məhz bu iki köklənmənin mövcudluğu şəraitində fəaliyyəti incəsənət əsərinin qavranılmasına, başa düşülməsinə və sonrakı mərhələdə dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Hər iki köklənmənin mövcudluğu şəraitində ağılın fəaliyyəti sənətdəki (bədii əsərdəki) uydurmada gerçəkliyi görməyə səbəb olur. Lakin bu da hələ hamısı deyil. Haqqında danışılan bu iki növ köklənmə xüsusi araşdırmalarda oxucu əməyinin və yaradıcılığının ilkin şərtləri kimi dəyərləndirilir. Yəni bunlar, artıq qeyd edildiyi kimi, ədəbi əsərin sənət əsəri kimi oxunmasını təmin edən

mühüm, lakin ilkin şərtlərdir. Əslində isə bədii əsərdə həyatın necə əks olunduğunu anlamaq, dərk etmək üçün təfəkkürün geniş, mürəkkəb işinin mövcud olması vacibdir. Bunun nə cür reallaşdığı elmi ədəbiyyatda fərqli ədəbi növə olan əsərlərin qavranılması timsalında işıqlandırılmışdır. Məsələn, hər hansı romanı mütaliə etməyə başlayan oxucuda nə baş verir? Bu janrın, məlumdur ki, mürəkkəb həyat hadisələrini, qəhrəmanların, xalqların taleyini, cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi dəyişikliyi və s. geniş, təfərrüatı ilə təsvir etmək imkanı vardır. Əsərin mütaliəsinə yeni başlayan oxucu bütün bunlar (əsərdə təsvir edilənlər) haqqında məlumatsız olur. Müəllif ardıcılıqla yeni hadisələrin, müxtəlif ədəbi qəhrəmanların təsvirinə keçir. Oxucu da müəllifin, belə demək olarsa, arxasınca irəliləyir və bu yeni daxil edilənlərlə bir-bir tanış olur. Lakin əsərə “yeni daxil edilənlər” (ən kiçik təsvir, səhnə, obraz haqqında xırda qeyd və s.) əhatəliliklə, yəni konkretlikdən çıxaraq qavranılır. Həmin təsvir olunanlar oxucunun təsəvvüründə bir-birindən əlaqəsiz şəkildə yox, həyatın bütöv parçası kimi canlanır. Başqa sözlə, ayrı-ayrılıqda təsvir olunanlar bütövün təəssüratını yaradır. Buna səbəb nədir? Necə olur ki, ayrı-ayrı səhnə, hadisə, epizod şəklində təsvir olunanları oxucu bir bütöv kimi qavrayır. Bunu müəllifin böyük sənətkarlığı ilə izah etməyə çalışanlar yanılırlar. Yəni məsələnin həllini “yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış əsərlərin ən kiçik detallarında bütövün izi olur” fikrində görmək doğru deyildir. Ona görə ki “kiçik detallarda bütövün izi” nə qədər parlaq, dərin olsa da, əsərdə əks olunan həyat oxucuya, necə deyirlər, birdəfəyə təqdim edilmir. Təsvir olunanlar böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq, ardıcılıqla oxucunun şüurundan, qəlbindən keçir. Əsərdə donmuş vəziyyətdə heç nə yoxdur, hər şey dəyişir, ortadan çıxanlarla yanaşı, yeniləri meydana gəlir. Bura qəhrəmanları, onların taleyini, xarakter, davranış və əməllərini də əlavə etmək lazımdır. Oxucu ədəbi qəhrəmanları da ilk tanışlıqdan, birdəfəyə tanıya bilmir. Onlar öz mövqelərini, xarakter və niyyətlərini, belə demək olarsa, oxucuya birdən-birə açmırlar. Oxucu ədəbi qəhrəmanı o vaxt tanıyır ki, düşüncələri, mühakimələri, hissləri, təəssüratları, əməl və davranışları, müəllifin və digər obrazların ona münasibəti aydınlaşmış olsun. Bu, işin yarısıdır. Axı oxucunun ədəbi qəhrəmanı qiymətləndirməsi də vacibdir. Qiymətləndirmə isə asan deyildir. Ədəbi qəhrəmanın oxucuda rəğbət, məhəbbət, qürur, yaxud nifrət hissləri yaradıb-yaratmadığı kimi məsələlərin aydınlaşdırılması obyektiv qiymətləndirmənin aparılmasına imkan yaradır. Deməli, qiymətləndirmə ədəbi qəhrəmana münasibətin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Buradan aydınlaşır ki, ədəbi qəhrəmanın başa düşülməsi kimi qiymətləndirilməsi də birdəfəyə baş vermir, yəni oxucuya dərhal müyəssər olmur. Bu, əsərin oxusu prosesində baş verir. Roman haqqında mükəmməl təsəvvür onun oxusundan sonra formalaşsa da, oxu prosesində izlənilənlər çoxcəhətliliyi, zənginliyi ilə təsəvvürdə canlanır. Bu, təfəkkürün geniş, əhatəli işinin sayəsində mümkün olur.

Bədii əsərin oxusu və qavranılması problemi ilə bağlı psixologiya və metodika üzrə araşdırmaların əksəriyyətində diqqət iki məsələnin üzərində cəmləşdirilir:

- tədris fənni kimi ədəbiyyatın mahiyyəti və bu fənnin öyrənilməsində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin xarakteri;
- müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan şagirdlərin oxu və qavrama xüsusiyyətləri.

İlk növbədə birinci məsələnin mahiyyətinə nəzər salaq. Şagirdlərin ədəbi biliklərə yiyələnməsi onların şüurlu və aktiv idrak fəaliyyətlərindən asılıdır. Yalnız şüurlu idraki işin mövcudluğu təlimi tapşırıqların səmərəli icrasına və şagirdlərin inkişafına effektiv stimul ola bilər. Ağılın əməyinin bu istiqamətdə təşkili təlim materialının mexaniki yaddasaxlanmasını, əzbərlənməsini, son nəticədə təlimdə formalizmi aradan qaldırır. Buna nail olunması biliyin praktik bacarıqlara çevrilməsinə, müxtəlif təlimi situasiyalarda tətbiqinə əlverişli imkan yaradır. Lakin ədəbiyyatın öyrənilməsi prosesində şagirdlərin nümayiş etdirdikləri idraki fəaliyyət mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Məlumdur ki, ədəbiyyat fənninin əsasında sənət nümunəsinin – bədii əsərin öyrənilməsi dayanır. Ədəbi əsərin mənimsənilməsi isə şagirdlərin bədii-estetik zövqü, emosionallığı, duyğu və həyəcanları ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyat fənninin özəlliyi bununla məhdudlaşmır. Bu fənn müvafiq elmin əsaslarını da əhatə edir. Başqa sözlə, fənnin tədrisi prosesində ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixi üzrə elmi-nəzəri biliklərin mənimsənilməsi həyata keçirilir. Deməli, fənnin tədrisində iki istiqamət – emosional-estetik və elmi-nəzəri – özünü göstərir. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin əsasında reallaşan bu istiqamətlər qarşılıqlı əlaqədə olub bir-birini tamamlayır. Fənnin tədrisində mənimsənilən nəzəri biliklər birbaşa bədii əsərlə bağlıdır, məhz buna görə də bu iki istiqamət bir-birini əsaslandırır. Lakin unudulmamalıdır ki, məktəb ədəbiyyat kursunun mərkəzində bədii əsərin öyrənilməsi dayanır. Deməli, fənnin tədrisində başlıca diqqət ədəbi əsərin oxusu, məzmununun mənimsənilməsi və təhlilinə yönləndirilir. Bədii əsərin mənimsənilməsi isə asan deyil və oxucu-şagirdin idrak fəaliyyətinin daim aktiv olmasından asılıdır. Əsərin bütövlükdə qavranılması onun emosional və intellektual dərkinin sayəsində mümkün olur. Bu, səmərəli oxudan, mətnin alt qatlarına nüfuz etməkdən, ən xırda incəliklərin üzərində düşünməyi bacarmaqdan xeyli dərəcədə asılıdır. Deməli, oxuda həqiqi əməyin, yaradıcılıq potensialının effektiv reallaşdırılması əsərin qavranılmasında mühüm addımdır. Bunun həyata keçirilməsi bədii əsərin qavranılması ilə oxucunun yaş xüsusiyyətləri arasındakı əlaqənin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan məktəblilərin oxu və qavrama xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması bir neçə baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu, ilk növbədə tədrisin keyfiyyətli təşkili üçün vacibdir. Yəni, məsələn: ayrı-ayrı siniflər üçün müxtəlif ədəbi növ və janra məxsus nümunələrin seçilməsi, dərslərin hazırlanması, onların sual-tapşırıqlarının tərtibi və s. bədii əsərin oxu və qavranılma xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür olmadan həyata keçirilə bilməz. Məsələnin başqa tərəfi də var; əsərin oxu və qavranılma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi müəllimlərin mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə işin səmərəli təşkilinə əlverişli imkan yaradır.

Psixologiyada şagirdlərin inkişafı kiçik yeniyetməlik dövrü (10–12 yaş), böyük yeniyetməlik dövrü (13–14 yaş), ilk gənclik dövrü (15–17 yaş) olmaqla müəyyənləşdirilir.

Əlbəttə, yaş qruplarına bu şəkildə bölünmə şərtidir. Psixologiya elmi təsdiq edir ki, hər bir insanın inkişafında özünəməxsusluq müşahidə olunur. Bu, müxtəlif səbəblərlə (sosial, ailə-məişət və s.) bağlıdır. Deməli, eyni yaş qrupuna mənsub olanların inkişafında tam eynilik, bərabərlik axtarmaq doğru deyildir. Onların fərdi inkişaf xüsusiyyətlərində fərqi olması labüddür. Bununla belə, eyni yaş qrupuna mənsub olan şagirdlər üçün ümumi olan cəhətlər də az olmur. Xüsusi tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu ümumi cəhətlər daha çox şagirdlərin ədəbi inkişafında müşahidə edilir (Moldovskaya, 1976, s. 36–51). Bu daha çox əsərlərin mövzu-məzmun xüsusiyyətlərinə və ədəbi qəhrəmanlara münasibətdə özünü göstərir. Bəs ayrı-ayrı yaş qruplarına mənsub olan şagirdlərdə bədii əsərin oxusu, qavranılması necə baş verir? İlk növbədə kiçik yeniyetməlik dövründə uşağın mənəvi və düşüncə aləmində baş verən dəyişikliyi nəzərdən keçirək.

Söz sənəti nümunələri ilə ailədə, bağçada tanış olan uşaq ibtidai təhsil pilləsində oxucu kimi fəaliyyət göstərir. Nağıl, hekayə, şeir nümunələri ilə müntəzəm təmasda olan ibtidai sinif şagirdi onlarda təsvir olunanları təbii, sadələvh-gerçəkçəsinə qəbul edir. Sadələvh-gerçəkçəsinə qavramanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, şagirdlər bədii əsərdə oxuduqlarını real həyat həqiqətləri, olmuş hadisələr kimi dəyərləndirirlər. Lakin bu, şagirdlərə əsərdəkilərin fərqli şəkildə olmasını arzulamalarına, yaradıcı düşünmələrinə mane olmur. Daha həssas olan şagirdlərdə əsərin məzmunundan asılı olaraq, fərqli ovqat yaranır və sürətlə əvəzlənir. Hətta əsərdəki hadisələr onların fantaziyasını fəal işə qoşur, təsəvvürlərində yeni səhnələr canlanır. Bu yaş dövründə bədii əsərin sadələvh-gerçəkçəsinə qavranılması, deyildiyi kimi, güclü olsa da, şagird-oxucu həqiqətə uymayan cəhətləri də (məsələn, nağıllarda sehirli qüvvələrlə bağlı) şüuraltı olaraq sezir. Bədii əsərin sadələvh-gerçəkçəsinə qavranılması V–VI, bəzən isə lap yuxarı siniflərə qədər davam edir. Belə yanaşmada hadisələrin davamı, qəhrəmanların sonrakı taleyi oxucu “epiloqunda” ifadəsini tapır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdə haqlıdır: oxucu-şagirdin bədii əsəri sadələvh-gerçəkçəsinə qavraması sənət nümunəsinin təsir gücünü qat-qat artırır, estetik təsirlənmə daha qüvvətli olur. Metodist alimlərin fikrincə, müəllim bu fürsətdən istifadə edib şagirdlərdə mütaliyəyə marağın daha da artmasına nail ola bilər. O ki qaldı sadələvh-gerçəkçəsinə qavramanın davamlılığına, onun ömrü bədii yaradıcılıq sənətinin şərtiliyinin başa düşülməsinə qədərdir. Ədəbi əsərin yazıçı təxəyyülünün məhsulu olduğunu dərk edən oxucu ondakı “həyat parçasının” həyatın özü deyil, inikası olduğunu anlamış olur. Maraqlıdır ki, xüsusi araşdırmalar, hətta yaşlı oxucuların sırasında da incəsənət nümunələrinə, o cümlədən bədii əsərə sadələvh-gerçəkçəsinə yanaşanların mövcud olduğunu təsdiq edir. Belə adamlar bu mövqelərini sanki sərf-nəzər etməyə ürək eləmir, bu addımı atmaqla, sənətin ecazkar təsirindən uzaq düşəcəklərindən ehtiyatlanırlar. Əlbəttə, belələri ağılın diktəsi ilə şüuraltı duyurlar ki, gerçəkliklə yox, onun inikası ilə təmasdadırlar.

Kiçik yeniyetməlik dövründə uşaqlarda emosionallığın yüksək olduğunu xüsusi psixoloji tədqiqatlar təsdiq edir. Psixoloqların fikrincə, bu yaş dövründə olan uşaqlarda

tənqidi təfəkkür özünü çox güclü göstərməsə də, onlar öz istəklərini bildirməkdə, arzularını ifadə etməkdə xeyli ısrarlı olurlar. Bu yaşda olan uşaqlarda bədii əsərin oxusuna xüsusi maraq və meyil olur. Bunun səbəbi onunla izah edilir ki, uşaqlar həyatda öyrənmək istədiklərinin (bu istək onlarda güclü olur) cavabını kitablarda axtarırlar. İncəsənətin növlərindən daha çox bədii ədəbiyyata və kinoya maraq göstərən kiçik yeniyetmələri qəhrəmanlıq mövzusunda olan əsərlər, macəra ədəbiyyatı nümunələri cəlb edir. Onlar başqalarına yardımçı olan, çətin məqamlarda zəiflərə kömək edən, xeyirxah ədəbi qəhrəmanlara xüsusi rəğbət bəsləyirlər. Beləliklə, bədii əsər bu uşaqlar üçün həyatda bilmək və görmək istədikləri hər şeyi əvəz edir. İncəsənət əsərini onların sadəlövh-gerçəkçəsinə qavramalarının bir səbəbi də məhz budur.

Bu yaşda olan oxucu-şagirdə bədii əsərdəki hadisələrə, ədəbi qəhrəmanların əməl və davranışlarına sərbəst yanaşma meyili müşahidə olunur. Onlarda hadisələrə əlavələr etmək, qəhrəmanların əməllərində “düzəlişlər” aparmaq istəyi güclü olur. Maraqlıdır ki, bədii əsərdəkiləri real həyat hadisələri kimi qavrayan kiçik yeniyetmələr, qeyd olunduğu kimi, müəllif təsvirlərindən asanlıqla uzaqlaşaraq onlara öz arzularına uyğun əlavələr edirlər. Bu əlavələrdə daha çox nikbin notlara üstünlük verən şagirdlər ədəbi qəhrəmanların hisslər aləmini dərinlən duymağa nail olmasalar da, onların uğurlarını qabartmağa çalışır, baş verənlərin xoşbəxt sonluqla bitməsini arzulayırlar. Ədəbi qəhrəmanın həyəcanları, ziddiyyətli hissləri, tərəddüdləri bu yaş dövründə olan şagirdlər üçün bir o qədər də əlçatan deyildir. Bunun aradan qalxması üçün müəllimin sinifdən-sinfə məqsədyönlü və ardıcıl iş aparması vacibdir.

Metodist alimlərin fikrincə, bu yaşda şagird-oxucunun diqqətini bədii əsərdə daha çox çəkən uşaq obrazlarıdır. Kiçik qəhrəmanları duymaq, anlamaq meyili balaca oxucularda daha güclü olur. Yaşlı ədəbi qəhrəmanların uşaqlarla rəftarını böyük diqqətlə izləyən oxucu-şagird böyüklərin ən kiçik səhvlərini belə nəzərdən qaçırmır, kiçiklərin tərəfini saxlamağa meyilli olurlar. Hətta konfliktə kiçik qəhrəmanların günahkar olduğunu biləndə belə onları müdafiə etmək mövqeyindən asanlıqla geri çəkilmirlər. Əlbəttə, bununla barışmaq olmaz. Ona görə ki belə yanaşma söz sənəti nümunələrinə yanlış qiymət vermə mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər. Deməli, bu yaş dövründə şagirdlərin bədii əsərlə bağlı yozum fəaliyyətinə ciddi yanaşmaq və ona doğru istiqamət vermək vacibdir. Xüsusən ədəbi qəhrəmanlarla bağlı şəxsi fikirlərdəki – yozumlardakı əsassız, qeyri-elmi olanların qarşısı alınmalı, yazıçı niyyətinin, əsərin əsas ideyasının doğru qavranılmasına nail olunmalıdır.

Şagirdlərin yozum fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə böyük yeniyetməlik dövründə daha ciddi diqqət yetirilməlidir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, bu yaş dövründə olan şagirdlərdə bədii əsərə ciddi idraki-estetik münasibət mövcud olur. Onlar ədəbi inkişaf baxımından əvvəlki yaş dövrünə mənsub uşaqlardan xeyli fərqlənirlər. İndi onları ədəbi qəhrəmanların müxtəlif vəziyyətlərdə keçirdikləri hiss-həyəcanlar, əsərin bədii keyfiyyətləri maraqlandırır. Bununla belə, həmin yaş dövrünə mənsub olan VII–VIII sinif şagirdlərində

əsərə sərbəst, subyektiv yanaşma, oxuduqlarına özlərini maraqlandıran və qane edən mövqedən qiymət vermək istəyi güclü olur. Bu onların əsəri obyektiv dəyərləndirmələrinə mane olur, nəticədə təhlildə yeniyetmələrin əsaslandırılmamış mülahizələri, şəxsi hiss-həyəcanları aparıcı yer tutur. Məhz buna görə də böyük yeniyetməlik dövrünü əhatə edən siniflərdə (VII–VIII) yozum fəaliyyətinin təşkili daha böyük qayğı və diqqət tələb edir. Bu siniflərdə tədris edilən əsərlərdə təqdim olunanların şagirdlərin şəxsi hiss və həyəcanları ilə üst-üstə düşüb-düşməməsindən asılı olmayaraq, təhlilin doğru elmi əsaslar üzrə aparılması vacibdir. Məhz bu, şagirdlərin yozum fəaliyyətinə səmərəli istiqamət verir. Kiçik yeniyetməlik dövründən fərqli olaraq, böyük yaş dövründə emosionallıq aşağı, fikri fəallıq yüksək səviyyədə olur. Elə buna görə də müəllim təhlil dərslərini səmərəli təşkil etməyə, şagirdlərin şəxsi hiss-həyəcanlarını, düşüncələrini əsərdəki mətləblərin dərinədən qavranılmasına və obyektiv dəyərləndirilməsinə yönəldə bilər. Lakin bu məqamda bir mühüm məsələni unutmamaq olmaz. Eyni yaş qrupuna daxil olan VII–VIII sinif şagirdlərinin bir-birindən fərqlənməsi aşağı siniflərdə oxuyanlarla müqayisədə daha çox olur. Bu fərq bir çox məsələlərdə özünü büruzə verir. Məsələn, bədii əsərin qavranılmasına şagird şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətləri əhəmiyyətli təsir edir. Eləcə də onların məlumatlılıq səviyyəsindən, fənnə maraqlarından, fənn üzrə biliklərindən irəli gələn fərqləri də xatırlatmaq olar. Bununla bağlı metodikada belə bir fikir var ki, VII–VIII siniflərdə bütün siniflə birgə iş, hətta kiçik qruplarda işin aparılması ciddi çətinlik törədir. Bu siniflərdə şagirdlərə fərdi yanaşma, təlimin diferensial əsasda təşkili daha səmərəli nəticə verir.

Deyənlərdən aydınlaşır ki, böyük yeniyetməlik dövründə uşaqlar bədii əsərin müxtəlif komponentləri ilə bağlı yozumlar etməyə ciddi həvəs göstərilir. Lakin bədii əsərə həddindən artıq subyektiv yanaşma onların yanlış mövqe sərgiləmələrinə meydan açır. Buna görə də şagirdlərin ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə biliklərindən geniş istifadə etməklə sənət əsərlərinin obyektiv qavranılması və dəyərləndirilməsi üzrə işin sistemli təşkili ön plana çəkilməlidir.

Uşaqların həyatında ilk gənclik dövrünün xüsusi yeri var. Bu yaş dövründə onlar təkcə fiziki cəhətdən deyil, mənəvi və intellektual baxımdan da xeyli inkişaf etmiş olurlar. Məktəblilərin dünyagörüşünün, şəxsiyyətinin inkişafında bu dövr əhəmiyyətli rol oynayır. Artıq X və XI sinif şagirdlərində özlərini tanımaq, qiymətləndirmək meyili güclənir. Bu yaş dövründə uşaqlar gerçəkliyin, xarici aləmin dərk edilməsində daha maraqlı olurlar. Bunun başlıca səbəbi onların axtarışda olmalarıdır: özünü tanımaq, həyatda yerini tapmaq ilk gənclik dövrünə mənsub uşaqların əksəriyyətinin amalıdır. Bütün bunlar onların söz sənətinə münasibətlərində özünəməxsusluğun olmasını şərtləndirir. İndi onları macəra, detektiv ədəbiyyat az maraqlandırır. Övvəlki yaş dövrlərinə mənsub uşaqlardan fərqli olaraq, ilk gənclik dövrünü yaşayanlar bədii əsərə münasibətdə özünüifadədən çox müəllif fikrini qavramağa diqqət yetirirlər. Əlbəttə, əsəri bütövlükdə qavramaq onlara müyəssər olmadığından onun ayrı-ayrı cəhətlərinə, özlərini daha çox maraqlandıran tərəflərinə diqqət

edirlər. Əgər kiçik yeniyetməlik dövründə uşaqlar əsərdə təsvir olunanları həqiqət kimi anlayıb onlara xüsusi maraq göstərilərsə, yaxud böyük yeniyetməlik dövründə bədii nümunələrə əsaslanmaqla özlərini dərk etməyə çalışırlarsa, ilk gənclik dövrünə mənsub məktəblilər sənətdə təqdim olunmuş aləmdə özlərini görməyə, düşüncələri, həyata baxışları üçün dayaq tapmağa səy edirlər. Elə buna görə də onlar mürəkkəb, ziddiyyətli xarakterli ədəbi qəhrəmanlara daha çox maraq göstərilər. Belə qəhrəmanların mənəvi aləmi, həyata baxışı, şəxsiyyəti şagird-oxucunu ciddi düşündürür.

Bu yaş dövründə uşaqlar əsərin ideya məzmununu çoxcəhətliliyi ilə qavraya bilməsələr də, başlıca emosional tonu hiss etməkdə çətinlik çəkmirlər. Əsərdə təsvir olunanların heç də hamısı bu yaş dövründəki uşaqlar üçün cəlbedici olmur, lakin onların yüksək emosional-estetik təsirə məruz qaldıqlarını nüşahidə etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, uşaqların əksəriyyətində əsərə özəl yanaşma, ayrı-ayrı komponentlərin şəxsi dəyərləndirilməsi özünü göstərsə də, onlar bunu ədəbiyyatşünaslıq təhlili ilə uzlaşdırmağa səy göstərmirlər. Əlbəttə, şagirdlərin mövqeyində yanlışlıq da olur, lakin yozum fəaliyyətinin uğurlu təşkili əsaslandırılmış fikrin yaranmasına əhəmiyyətli təsir edir. Məsələn bundadır ki, X–XI siniflərdə oxuyan şagirdlər söz sənəti nümunələrinə ciddi mövqedən yanaşırlar. Əsərdə onları daha çox cəlb edən mühüm psixoloji durum olur, emosional-obrazlı həyəcanlanma məqamları əvvəlki yaş dövrlərindən fərqli olaraq, zəifləyir. Emosional və intellektual inkişaf arasında ziddiyyət yaranır. Düşüncənin, mücərrəd təfəkkürün ardıcıl və sürətli inkişafı emosionallığın zəifləməsinə səbəb olur. Əslində isə bu iki aspektin uzlaşması söz sənəti nümunələrinin dərinlən qavranılmasına və əhatəli dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Daha dəqiq ifadə edilsə, emosional qavramanın bədii əsərin məntiqi-intellektual dərkilə müşayiət olunması şagirdlərin ədəbi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Böyük yeniyetməlik dövründə olduğu kimi, ilk gənclik dövründə də uşaqlar arasında diferensiallaşma özünü büruzə verir. Bunun bir səbəbi onların özlərini şəxsiyyət kimi görməsi ilə bağlıdır. Lakin bu, sinif daxilində nizama salınması elə də asan olmayan vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Səbəbi, qeyd olunduğu kimi, şagirdlərin fərqli bilik və bacarığa sahib olmalarıdır. Onlardan bəziləri müzakirələrdə fəal iştirak edir, əsaslandırılmış cavabları ilə seçilir, digərləri isə hazırlıqları zəif olduğundan bu səviyyəyə yüksələ bilmirlər. Deməli, müəllimin sinif daxilində şagirdlərə fərdi yanaşması zəruri olur. Bunun üçün müəllimin ilk gənclik dövrünü yaşayan uşaqların davranışlarındakı özəllikləri nəzərə alması vacibdir. O, pedaqoji məharət nümayiş etdirərək yetirmələrinin özlərinə tənqidi yanaşmalarına nail olmalıdır. Eləcə də dərstdə tətbiq etdiyi strategiyaların şagirdlərdə söz sənətinə marağın artmasına, bir-birinə hörmət bəsləmələrinə imkan yaratmasına çalışmalıdır.

Beləliklə, müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri haqqında müəllimin aydın təsəvvürünün olması vacibdir. Bunun ən mühüm üstünlüyü ondadır ki, fərqli siniflərdə oxuyan şagirdlərin bədii əsərə münasibətlərinin başa

düşülməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində təhsilənlərin mənəvi, intellektual inkişafını diqqət mərkəzində saxlamağa, fənnin səmərəli tədrisini təmin etməyə imkan yaradır.

Bədii əsərlərin öyrənilməsində növ və janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacib olması barədə metodikada və psixoloji ədəbiyyatda az danışılmamışdır. Bu da məlumdur ki, ümumi cəhətlərinin çoxluğuna baxmayaraq, ədəbi növlər bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərq daha çox aşağıdakı cəhətlər üzrə özünü göstərir:

- gerçəkliyin təsvir tərzinə görə;
- müəllif düşüncəsinin ifadə üsuluna görə;
- oxucuya təsir xarakterinə görə.

Buradan bir daha görünür ki, ədəbi növlərin (eləcə də janrların) xüsusiyyətlərinin öyrənmə prosesində nəzərə alınması vacibdir. Bunsuz obyektiv nəticənin əldə edilməsi mümkün deyildir. Bir az da xırdalasaq, bədii əsərin oxusu, ilkin qavranılması və təhlili növ və janr xüsusiyyətlərinin tələbləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir və bunların hər birinin özünəməxsusluğu mənimsəmənin xarakterinə təsir edir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, hər bir ədəbi növə məxsus əsərin oxusunda təzahür edən oxucu əməyi və yaradıcılığının özəllikləri vardır. Bunun mahiyyətinə diqqət yetirilməsi faydalıdır. İstər ümumi təhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin tədrisində, istərsə də ali məktəblərin filologiya fakültələrində lirik şeirlərin öyrənilməsinə geniş yer verilir. Lirikə özünün təbiətinə, oxucuya təsir xarakterinə görə digər ədəbi növlərdən fərqlənir. Oxucuya emosional təsir baxımından onun imkanları, etiraf edilməlidir ki, daha genişdir. İnsanın həyəcanlarını, fərqli psixoloji durumunu, keçirdiyi dərin hissləri birbaşa ifadə etmək imkanı lirik şeiri oxucuya yaxınlaşdırır, onu müəllifin yaşantılarını duymağa yönləndirir. Lakin bu, lirik şeirin qavranılmasının asan olması anlamında başa düşülməməlidir. Lirik əsəri duymaq, ondakı hiss-həyəcana şərik olmaq ağıl və hissin yüksək fəallığı nəticəsində mümkün olur. Deməli, oxucu əməyi belə əsərlərin qavranılmasında daha yüksək həddə çatır. Əlbəttə, lirik şeirlərin heç də hamısı məktəbli-oxucu üçün çətin qavranılan deyil. Şeirdə lap az, deyək ki, cəmi bir-iki təsvir elementinin olması, hətta V və VI sinif şagirdlərinə onda əks olunmuş hiss və düşüncə barədə fikir deməyə imkan yaradır. O lirik şeirləri qavramaq şagirdlər üçün çətin olur ki, onlarda bədii ümumiləşdirmə daha güclüdür. Üstəlik, belə əsərlərdə zəngin hisslərin, əvəzlənən ruhi halların mürəkkəbliyi qavramada çətinlik yaradır. Bədiilik, obrazlılıq, təbiidir ki, emosionallıq yaratmalıdır, emosionallıq mövcuddursa, estetik təsir də olmalıdır. Bu qəbildən lirik şeir şagirdə – hissi, duyumu, “emosional yaddaşı” və təcrübəsi zəngin olmayan oxucuda adekvat təəssürat doğura bilmir. Əsərdən “yan keçən” məktəbli-oxucu şeirdəki zəngin hisslər aləminə daxil ola bilmir və nəticədə laqeyd oxucu kimi formalaşır. Lirik şeirlərin oxusu, ümumiyyətlə, öyrənilməsi müəllimdən böyük zəhmət, pedaqoji məharət və səriştə tələb edir. O, yetirmələrinə lirik şeirdəki poetik gözəlliyi, hiss-həyəcanın təsirli, parlaq ifadə çalarlarını duymağın və dəyərləndirməyin yollarını mənimsətməlidir. Bu, ardıcıl, məqsədyönlü işin aparılmasını tələb edir.

Lirik şeirlərin oxusunda təzahür edən oxucu əməyi həm də janrın, geniş mənada, forma xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Bu, xüsusən klassik şeirlərlə bağlıdır. Forma xüsusiyyətləri dedikdə bura dil və üslub xüsusiyyətləri də aid edilir. Öruz vəznində yazılmış lirik şeirlərin qavranılmasının ikiqat çətinliyini unutmaz olmaq olmaz. Əlbəttə, burada söhbət bu tip əsərlərdə alınmaların çox olmasından getmir. Burada daha mühüm olan klassik poetik düşüncənin mənimsənilməsindəki çətinlikdir. Klassik şairin poetik dünyasına daxil olmaq gərgin iş və uzun zaman tələb edir. Çətinliyin aradan qaldırılmasının bir mühüm yolu ədəbi-nəzəri anlayışların dərinlən öyrənilməsi və uğurla tətbiqidir. Klassik şeirlərin oxusunda əməyin məhz bu istiqamətə yönləndirilməsi faydalıdır.

Digər ədəbi növün – eposun janrlarının oxu və qavranılmasının özünəməxsusluğu və çətinlikləri vardır. Onun bütün janrlarında (hekayə, povest, roman və s.) əhvalat və hadisə zənginliyi, təsvir rəngarəngliyi, mürəkkəb, ziddiyyətli insan xarakterləri, müəllifin açıq və gizli mətləbləri və s. əksini tapır. Süjet-kompozisiya xüsusiyyətlərini də yada salsaq, bu ədəbi növə məxsus əsərlərin oxusunda mütaliəçi əməyinin əhəmiyyətli dərəcədə böyük olduğunu təsəvvür etmək çətin olmaz. Əsərdə təsvir olunmayanların, yazıçının “yan keçdiklərinin” təxəyyüldə canlandırılmasının, “əsərə əlavələrin” edilməsinin oxucu əməyinin və yaradıcılığının əsasında dayandığını da xatırlamaq gərəkdir.

Epik əsərlərin özünəməxsusluğundan danışarkən təhkiyənin, eləcə də əhvalat və hadisələrin çoxluğunu xatırlamaq lazımdır. Əhvalat və hadisələr sadəcə süjetin rəngarəngliyinə xidmət etmir. Onlar ədəbi qəhrəmanlarla, onların niyyəti, mövqeyi, idealları ilə bağlı olur. Əhvalat və hadisələrin məzmununu müəyyənləşdirən isə qəhrəmanların əməlləri, düşüncə və məqsədləridir. Bunun başa düşülməsi müəllif mövqeyinin dərk edilməsi yolunda mühüm addımdır. Yazıçının qəhrəmanlarına verdiyi əxlaqi dəyər çox vaxt məhz bu təsvirlərin məzmununda ifadəsini tapır. Oxu prosesində bu incəliklərin əhatəliliklə qavranılması mümkün olmasa da, başlıca cəhətlər sezilmiş olur və sonrakı mərhələlərdə məqsəd bunların dərinləşdirilməsi və tamamlanmasıdır.

Epik növə məxsus elə ümumi cəhətlər var ki, bütün janrlarında özünü göstərir. Təsvir, təhkiyə, həyatı əhatə etmək imkanının geniş olması bu qəbildəndir. Bu, epik əsərin oxusunda mütaliəçinin gərgin əməyindən, yaradıcılığının çoxcəhətliliyindən xəbər verir. Epik əsərin alt qatlarına – dərinliyinə nüfuz edilməsi ilk oxuda şagird-oxucuya (həm də təkcə ona yox) müəssər olmur. Əsərin yenidən, təkrar oxunması vacibdir. Sonralar – xeyli təcrübə qazanıldıqda belə bu yoldan imtina edilmir.

Əsərin məzmunu nə qədər dərinlən qavranılsa, oxucunun yozum fəaliyyəti də bir o qədər səmərəli olar. Əsərin ən müxtəlif komponentləri ilə bağlı olan yozumların ilkin variantlarının dəyişilməz olduğunu düşünmək yanlışdır. Bədii nümunənin mənimsənilməsinin sonuncu da daxil olmaqla bütün mərhələlərində oxucu yozumunun dəqiqləşdirilməsi üzrə iş davam etdirilir. Yozum fəaliyyəti şagirdləri əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşdirir, bu isə öz növbəsində əsərə yeni, fərqli gözlə baxılmasına səbəb olur. Bədii

əsərlə birbaşa ünsiyyətdə olan, onu duyub qavramaq məqsədilə yaradıcı əməkdən çəkinməyən oxucu yazıçı ilə “dil tapa bilir”, onun niyyətini və əsərin əsas ideyasını anlamış olur. Məhz belə oxucu mütləq etdiyi bədii nümunə haqqında ağlabatan, məntiqli yozumlar edə bilər. Bu isə oxucunun dərk etmə imkanlarının genişləndiyini, sənət haqqında müstəqil mövqeyi olduğunu deməyə əsas verir.

Üçüncü – dramatik ədəbi növün özəlliyi onun oxusunda özünü qabarıq göstərir. Bu ədəbi növdə olan əsərlər, məlumdur ki, səhnədə oynanılmaq üçün yazılır. Məhz buna görə də müəllifin niyyəti, əsərin ideyası birbaşa personajların nitqi-danışığı, davranış, əməl və hərəkətlərində ifadəsini tapır. Bu belə bir fikri təsdiq edir ki, dramatik əsərin mənası, ideyası səhnədə – tamaşaçının gözləri qarşısında açıqlanır və bu növdə olan əsərlərin başlıca xüsusiyyəti, məziyyəti də elə bundadır. Buradan başqa nəticə də çıxarmaq mümkündür: dramatik əsərlərin ideya-bədii dəyərlərini sadəcə mütləq etməklə qavramaq elə də asan deyil, yaxud təcrübəsiz oxucu üçün qeyri-mümkündür. Belə əsərlərdə təsvirlərin, demək olar, yoxluğu, yazıçı mövqeyinin xeyli dərəcədə gizli olması ideya məzmununun başa düşülməsinə səhnədə – tamaşada baş verənlərin izlənilməsi əhəmiyyətli təsir edir, nəinki mütləq... Deməli, “yazıçının köməyindən” məhrum olan oxucu bu ədəbi növün verdiyi imkanlara əsaslanmaqla müəllifin niyyətini, əsərin əsas ideyasını aşkara çıxarmalı, son nəticədə onu dəyərləndirməlidir. Dramatik növün imkanları elə də məhdud deyildir. Monoloq, dialoq, replika, remarka, iştirakçılarla bağlı müəllif qeydləri və s. əsər barədə heç də az şey demir. Diqqətli oxucu əsərdə baş verənləri məhz bunların sayəsində anlayır, yaxud buna cəhd edir. Oxucu dramatik əsərdə təqdim olunanların baş verdiyi yeri, zamanı, məkanı, qəhrəmanların danışq tərzini, davranışlarını, xarici görünüşlərini, məişətlərini yerli-yataqlı təsəvvür etməli, təxəyyülündə canlandırmalıdır. Bu, işin bir tərəfidir. Əsərin iştirakçılarının çoxu hələ görünməmiş onların haqqında digərlərinin dilindən məlumat verilmiş olur. Bu məlumat həqiqəti əks etdirməyə də bilər. Bu, oxucunu diqqətli, ayıq olmağa yönləndirir, çünki bəri başdan yaranan yanlış təsəvvürün aradan qalxması heç də asan başa gəlmir. Ümumiyyətlə, dramatik əsərdə obrazların nitqi-danışığı onların (və əsərin) başa düşülməsində mühüm vasitə olmaqla yanaşı, bəzən yanlış nəticənin çıxarılmasına da səbəb ola bilər. Personajların nitqi-danışığı bir çox hallarda onların gizli niyyətini ifadə edir. Həm də “bu gizli niyyət onların danışığında ya örtülü şəkildə, ya da dolayısı ilə özünü büruzə verir. Bir sıra hallarda isə müsahibi gizli niyyəti duymuş olur və özünün dediklərində məhz həmin niyyətə cavab verməyi məqsəd seçir” (Hüseynoğlu, Abdullazadə, 2021, s. 150). Dialoqların bu “sirrini” aşkara çıxarmaq məhz yozum fəaliyyətinin sayəsində mümkün olur.

Dramatik ədəbi növdə konfliktin xüsusi rolu vardır və əsərin uğuru onun təbii, həyati olmasından asılıdır. Bütövlükdə dramatik ədəbi növ üçün hərəkətverici qüvvə hesab edilən əsas konfliktin ayrı-ayrı epizod və səhnələrdə təzahür formalarının, əsər boyu inkişafının aydınlaşdırılması oxucunun səmərəli əməyinin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Dramatik ədəbi növə məxsus əsərlərin mütaliəsi oxucudan zəngin təxəyyül, aydın təsəvvür, mətnə yaradıcı yanaşma tələb edir. Oxucu bunların mövcudluğu şəraitində bu ədəbi növə məxsus əsərlərin dərin qatlarına enə bilər, əsaslandırılmış yozumlara nail olar.

Nəticə

Geniş imkanları ilə seçilən ədəbiyyat, gerçəkliyi olduğundan daha təsirli ifadə edə bilər. O, insanın zərif duyğularını, həyəcanlarını, ziddiyyətli taleyini, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərini, mürəkkəb həyat hadisələrini dərinliyi və çoxcəhətliliyi ilə əks etdirir. Bunu da unutmamaq olmaz ki, “hər bir həqiqi sənət əsəri bizdə ziddiyyətli hisslərin baş qaldırmasına, rəy və qiymətləndirmənin mübarizəsinə səbəb olur” (Maransman, 1986, s. 4). Bütün bunlar gərgin yazıçı əməyinin nəticəsidir. Onun başa düşülməsi və qədərincə dəyərləndirilməsi oxucu əməyinin və yaradıcılığının sayəsində mümkün ola bilər.

Problemin müxtəlif aspektdə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Ayrı-ayrı ədəbi növlərə məxsus bədii əsərlərin oxusu və qavranılması üzrə geniş araşdırmanın aparılması, bunun əsərin təhlilinə və bütövlükdə öyrənilməsinə təsiri yollarının müəyyənləşdirilməsi elmi həllini gözləyən mühüm məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2021). Bədii mətn və onun təhlili. *Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elmi xəbərlər”i, Sosial və humanitar bölməsi*, 17(1).
2. Ədəbiyyat – Tədris və Metodika bloqu. Soltanhuseynoglu.blog.
3. Hüseynoğlu, S., Abdullazadə, N. (2021). *İfadəli oxu*. Laboratoriya məşğələləri. “Bakınəşr”.
4. Hüseynoğlu, S. (2023). Ədəbiyyat dərslərində interpretasiya. *Azərbaycan məktəbi*, 704(3), 9–24.
5. Asmus, V. (1969). *Chtenie kak trud i tvorchestvo. Voprosy teorii i istorii estetiky*. “Prosveshcheniye”.
6. Moldavskaya, N. D. (1976). *Literaturnoye razvitie shkol'nikov v protsesse obucheniya*. “Pedagogika”.
7. Marantsman, V. G. (1986). *Trud chitatelya*. “Prosveshcheniye”.
8. Nikiforova, O. I. (1972). *Psikhologiya vospriyatiya khudozhestvennoy literatury*. “Prosveshcheniye”.
9. Yadvorskaya, Ya. R. (2021). *Metodika prepodavaniya literatury*. “Yurayt”.
10. Yakobson, P. M. (1972). *Psikhologiya khudozhestvennogo vospriyatiya*. “Prosveshcheniye”.
11. Dennis, J. (2002). *Why Reading literature in school still matters*. “Mahwah”.

Müstəqil Azərbaycanda dil situasiyası

Cahid Kazımov¹

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə Azərbaycan dilinin işləkliyinin səviyyəsini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Əldə edilən əsas elmi-nəzəri nəticələr dil situasiyasının müxtəlif tipləri ilə bağlıdır. Məqalənin elmi yeniliyi dil situasiyasının bütün parametrlərini əhatə etməsi ilə səciyyəlidir. Tədqiqatın başlıca nəticəsi ondan ibarətdir ki, dil situasiyasına müasir yanaşma dil normalarının seçilməsi, standartlaşdırılması və dilin modernləşdirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ali məktəblərdə sosiologiya və sosiolinqvistika fənlərinin tədrisində öz əksini tapır.

AÇAR SÖZLƏR

sociologiya, sociolinqvistika, müstəqil Azərbaycan, dil situasiyası, dil siyasəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 21.07.2025

Qəbul edilib: 23.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Azərbaycan. <https://orcid.org/0009-0002-9317-0115> | cahid.ismayiloglu@gmail.com

Language Situation in Independent Azerbaijan

Jahid Kazimov¹

ABSTRACT

The purpose of the article is to determine the functional level of the Azerbaijani language both within the country and abroad. Descriptive and comparative methods were used in writing this article. The main scientific and theoretical findings obtained are related to the types of language situations. Scientific novelty is determined by all parameters of the language situation. The main conclusion drawn from the study is the direct dependence of the selection of language norms, standardization and modernization of the language in the modern approach to the language situation. The practical significance of the article is revealed in the teaching of sociology and sociolinguistics subjects in higher education.

KEYWORDS

sociology, sociolinguistics, independent Azerbaijan, language situation, language policy

ARTICLE HISTORY

Received: 21.07.2025

Accepted: 23.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, State Committee for Work with the Diaspora of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan. <https://orcid.org/0009-0002-9317-0115> | cahid.ismayiloglu@gmail.com

Giriş

Dil situasiyası sosiolinqvistik problemlər sırasına daxildir. Azərbaycan xalqı bu problemlərlə daha çox qarşılaşır, çünki cəmiyyətin gerçək dil həyatı və fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçürlü, çoxqütblü və geniş sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Məqalədə əsaslandırılır ki, Azərbaycan kimi çoxmillətli və çoxdilli bir cəmiyyətdə mühüm problemlərdən biri dil situasiyası və dillərin funksionallaşması məsələsidir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- dil situasiyasının sosioloji və linqvistik təhlil obyektli olması;
- dil situasiyasının tipologiyasının Azərbaycan mühitində üzə çıxarılması;
- dil situasiyasını formalaşdıran amillərin müxtəlif aspektlərdə araşdırılması.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası və dil ənənələrinin müasir vəziyyətini təhlil etmək, eyni zamanda bu sahəyə metodoloji yanaşmanı təqdim etməkdir.

Araşdırmanın əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- “Dil situasiyası” terminoloji anlayışının linqvistik-sosioloji yöndə məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Konseptual sahədə “dil situasiyası”nın dominant (əsas) komponentlərini üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasında dilin hüquqi və funksional statusunu təyin etmək;
- Azərbaycan dilinin funksional distibusiyanın determinləşmiş faktorlarını dəyişmə sferasında ortaya çıxarmaq;
- Heterogen ikidillilik şəraitində Azərbaycan mühitində fəaliyyət göstərən etnik dillərin (ləzgi, talış, tat və s.) qarşılıqlı münasibətlərinin əsas nəticələrini təhlil etmək;
- Dildə və nitqdə adstrat və substrat bilinqvizmin meydana çıxması səbəblərini aydınlaşdırmaq və s.

Məqalənin mövzusu müstəqil Azərbaycanda dil situasiyasının təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən başlıca amil ölkədə mövcud dil mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yaratmaqdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan öz multikultural dəyərləri ilə çoxdilliliyin mövcud olduğu ölkələrdən biridir. Ölkədə dövlət dili Azərbaycan dilidir və rəsmi ünsiyyətdə bu dildən istifadə olunur. Lakin məişət səviyyəsində azsaylı etnik qruplar – ləzgilər, tatlar, talışlar və digər xalqların nümayəndələri gündəlik ünsiyyətdə öz ana dillərindən istifadə edirlər. Bu mühitdə dildən alternativ istifadə halları da müşahidə olunur.

Bu gün dil situasiyası ilə bağlı mövcud konsepsiyanın strategiyası məsələsinə də aydınlıq gətirmək zəruridir. Bu zaman mühüm bir sual ortaya çıxır: hər bir azərbaycanlı regionda neçə dil bilməlidir? Bu suala cavab olaraq qeyd olunur ki, dövlət dili, davranış dili,

fundamental dil, ünsiyyət dili, tədqiqat dili (Bu dillərin hər biri haqqında sonrakı araşdırmalarda bəhs olunacaqdır – C. K).

Azərbaycanda dil situasiyası bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Qloballaşma şəraitində dilin öyrənilməsinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti isə daha da artmışdır. Məqalədə əsas yeniliklərdən biri yeni dil mühitinə uyğunlaşmaq məsələsidir. Yeni dil mühiti dedikdə, müstəqil Azərbaycanda beynəlxalq dillərdən olan rus dilinə marağın nisbətən azalması, ingilis dilinin təsirinin artması nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə ingilis dili xalqımızın həyatında qlobal və “çevik” kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, qonşu ölkələrlə münasibətlər də Azərbaycanda dil situasiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Tədqiqatın digər bir məqsədi isə müstəqil Azərbaycan Respublikasında dil situasiyasının sabitliyini, polietnik və çoxdilli solumun parametrlərini, yeni dil siyasətinin gerçəkləşmə mexanizmini, bu sahədə sosial-mədəni və tarixi konteksti, eləcə də etnodil situasiyasının dinamikasını faktlar əsasında əsaslandırmaqdır.

Metodlar

Məqələnin yazılmasında sosiolingvistik təhlilin prinsip və metodlarından istifadə olunmuşdur. Toplanmış məlumatların təhlilində müxtəlif korrelyasiya təhlil metodları tətbiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, korrelyasiya təhlili asılı və sərbəst dəyişən kəmiyyətlərin arasındakı bu və ya digər qarşılıqlı əlaqəni tədqiq etmək üçün tətbiq olunur. “Sosiolingvistikada sərbəst dəyişən kimi bu və ya digər sosial stratifikasiya və situativ parametrlər, asılı dəyişən kimi isə dil hadisələri götürülür. Bu zaman yalnız korrelyatlar arasında tam (funksional) asılılıq müşahidə edilən hallar deyil, həmçinin natamam asılılıq səciyyəsi daşıyan hallar da tədqiqat obyektinə çevrilir. Sosiolingvistik təhlil təcrübəsində dəyişən vahidlər arasında natamam asılılığa daha çox təsadüf edilir, çünki sosial faktorların dilə təsiri çox vaxt vasitə ilə olur, dil hadisələrinin sosial determinləşməsi üçün isə müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərən çoxlu sosial dəyişmələr səciyyəvidir” (Rəcəbli, 2003, s. 441).

Sosial proqnozlaşdırma, riyazi qarşılaşdırma, modelləşdirmə və variativ qaydalar metodlarından istifadə etməklə Azərbaycanda dil və cəmiyyət arasındakı əlaqələri və onun səbəblərini, nitq kommunikasiyası və davranışını, sosial əlamətlərin dəyişmə hallarını öyrənmək mümkündür. Burada söhbət Azərbaycan Respublikasında işlənən dillərin qarşılıqlı təsiri, sosiallaşmış münasibətləri, funksiyaları, inkişaf və fəaliyyətinin ümumi və xüsusi sosial şərtləndirilmiş qanunauyğunluqlarından gedir.

Müzakirə

Azərbaycan dilinin mövqeləri suverenlik və müstəqillik illərində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. Bu gün Azərbaycan dili demək olar ki, dünyanın bir çox ölkəsində işlənməkdədir. Dil cəmiyyətin sosial həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir və xalqların mədəniyyəti bu dildə ifadə olunur.

Lakin dil situasiyası ilə bağlı əsaslandırılmış konsepsiyanın olmaması bu sahədə dolğun təsəvvürün formalaşmasını çətinləşdirir. Professor F. Veysəlli yazır ki, *“dil situasiyası haqqında bir şey demək və hər hansı əhatəli konsepsiya haqqında fikir söyləmək qeyri-mümkündür. Burada xalqın bütün maraqlı tərəflərini təmin edəcək fikir söyləmək mümkün deyil. Halbuki belə bir konsepsiyanın işlənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu konsepsiya dilçiliyin inkişafı, o cümlədən respublikada ana dilinin və xarici dillərin tədrisi problemlərini əhatə edərdi. Onda bizim xalqın strateji arzuları əks olunardı. Belə bir konsepsiya xalq tərəfindən o zaman layiqincə qəbul olunar ki, o, xalqın gündəlik tələbatına cavab versin, yaxın və uzaq perspektivləri nəzərə alsın. Bu konsepsiya dilçiliyi və Azərbaycan dili haqqında dövlət proqramını qloballaşma şəraitində nəzərə almalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycanda dil situasiyası diqqətlə öyrənilməli, bütün incəlikləri nəzərə alan sənədlər hazırlanmalı, respublikada dil mənzərəsi yaxından izlənilməli və yalnız bundan sonra həmin sənəd ümumrespublika səsvərməsi ilə qəbul edilməlidir”* (Veysəlli, 2022, s. 46).

Müasir Azərbaycan dilinin indiki vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi göstərir ki, xalqımız dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Azərbaycanda ümumxalq dilinin təşəkkülü ərəb xilafəti dövründən xeyli əvvəl təsadüf edir. Bu prosesi yalnız oğuzların və səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə, yəni XIII əsrlə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan Azərbaycan xalqının tarixi qədər onun dili də qədimdir.

Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlmiş şifahi ədəbi dilə çevrilənədek və sonradan bu əsasda ədəbi dilimizin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Dilimiz dünya dilləri arasında fonoloji, lüğəvi və qrammatik sistemi, ahəngdarlığı, üslubi-semantik zənginliyi, dialekt və şivə müxtəlifliyi, yayılma arealı və digər xüsusiyyətləri ilə seçilir. Tarixi inkişaf prosesi ərzində Azərbaycan dili həm ünsiyyət, həm də dövlət dili səviyyəsində işlənmiş, mühüm anlaşıma və sosiallaşma komponenti kimi çıxış etmişdir. Sosiallaşma – dilin sositumdan, yəni cəmiyyətdən ayrılmaz bağlılığı deməkdir. Bu proses dilin müxtəlif işlənmə vəziyyətlərində və müxtəlif situasiyalarda özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Dil situasiyası konsepti müasir linqvistikanın əsas anlayışlarından biridir və dilçilikdə prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Bu anlayış fundamental, kifayət qədər mürəkkəb definisiyaya malik əsas elmi kateqoriyadır. Q. P. Neşimenko haqlı olaraq qeyd edir ki, *“dil*

situasiyasının hələ də ciddi və kompakt definisiyası yoxdur” (Nekhimenko, 1996, s. 319–322).

Hər bir ölkənin dil situasiyasının özünəməxsus aktual aspektləri mövcuddur. Bu aspektlər çərçivəsində hər hansı bir dil münbit sosial-siyasi və intellektual mühitdə inkişaf edir. Azərbaycan dili də bu baxımdan istisna deyil. Dilin inkişafını, hər şeydən əvvəl, onun mədəni-intellektual səviyyəsi müəyyən edir.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının bu sahədəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. 2001-ci il iyulun 4-də Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə yaradılmış Dövlət Dil Komissiyası Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı aktual məsələləri müzakirəyə çıxarır. Bu məsələlər sırasında dilin istifadəsi, işlənmə səviyyələri, inkişaf istiqamətləri, KİV-də dilin vəziyyəti, informasiya vasitələrinin cəmiyyətə təsiri, dilin beynəlxalq informasiya daşıyıcısı kimi funksional imkanları da yer alır.

Azərbaycanda dil situasiyasının problemləri sırasında dövlət dili siyasəti, dil planlaşdırma, dil situasiyasının müəyyənləşdirilməsi, bilinqvizm, dil kompetensiyası və digər sosial əhəmiyyətli məsələlər yer alır. Həqiqətən də, dil situasiyasının dinamikası sosiologiya, linqvistika və psixologiyanın mürəkkəb anlayışıdır. Digər tərəfdən, dilin sosial varlıq forması olması və həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi rezonans doğuran hadisələrdən biridir.

Dil situasiyasının tədqiqi ilə əsasən sosiolinqvistika elmi məşğul olur. 1970-ci illərdən başlayaraq müstəqil elm sahəsi kimi formalaşan sosiolinqvistika dilin funksional tərəflərinin tədqiqinə yönəlmişdir (Avrorin, 1975).

Araşdırmalar göstərir ki, ümumi dilçiliyin tədqiqat sərhədləri genişlənmiş, sosiologiya elminin linqvistikaya daxil olması ilə yeni anlayışlar – dil situasiyası, bilinqvizm, çoxdillilik, milli azlıqların dili, dillərə münasibət, dil davranışı və əxlaqı, vətəndaşların dil hüquqları, dillərin qorunması, dil dəyişmələri, dilplanlaşdırma və s. meydana gəlmişdir.

Məlumdur ki, cəmiyyətin həyatını və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını *sosiologiya*, dilin həyatını və inkişafını isə *dilçilik* elmi öyrənir. Cəmiyyətlə dil arasındakı (kəşifən nöqtədə) qarşılıqlı münasibətlər isə bu iki elmin vəhdətində (sosioloji linqvistika) tədqiq edilir. Bu vəhdət sübut edir ki, dil həm sosiallaşma komponenti, həm də sosial sistemin mövcudluq formasıdır. Burada aparıcı element kimi “*dil-insan*” faktoru dayanır. Bu baxımdan dilin öz sosioloji konsepsiyası mövcuddur ki, bu da birbaşa hər hansı bir ölkədə aparılan dil siyasəti və dil situasiyası ilə də əlaqədardır.

“Sosioloji düşüncə”də dilin komponentlərindən biri fikrin hansı dildə ifadə olunması və qarşı tərəfə çatdırılmasıdır. Fəal düşüncə prosesində insanın ən vacib bacarıqlarından biri ana dilindən əlavə ikinci dili də səlis istifadə etməkdir. Belə ki, dil, öncə ünsiyyət vasitəsi, hiss və duyğuların ifadə yolu, fikrin ötürülməsi, əldə edilən biliyin qorunması, düşüncənin

əsaslandırılması və başqalarını müəyyən fikrə inandırmaq vasitəsidir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün sositumda hansı dillərin istifadə olunması və hansı dilin “hərəkətə gətirilməsi” məsələsi ortaya çıxır.

Sosiolinqvistika elminin əsas anlayışlarından biri də dil situasiyasıdır. Bu anlayış həm dil, həm də cəmiyyət problemdir. Sosiolinqvistika elmində dil situasiyası dar və geniş mənada qəbul edilir. Geniş mənada dil situasiyası dil təşkili, dilplanlaşdırma və dil təhsili sistemini əhatə edir ki, bunlar əlavə distibusiya münasibətindədirlər.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda dil situasiyası sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasında funksional münasibətlər yaradır. Məhz bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının yalnız mərkəzində deyil, regionlarında da dil situasiyasının mənzərəsi dərindən öyrənilməlidir.

Azərbaycan multikultural dəyərlərə malik olduğundan burada dil situasiyası çoxmillətli şəraitdə formalaşır. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, ləzgilər, talışlar, tatlar, Axısqa türkləri, ruslar və digər xalqlar da yaşayırlar. Ölkədə əsas və dövlət dili Azərbaycan dilidir. Dövlət dili ilə ikinci dillər arasında əlaqələr yaranır və sosiolinqvistika əsasən bu əlaqələri araşdırır. Həmçinin Azərbaycanda rus dilinin də ünsiyyətdə geniş istifadə olunduğu, orta ümumtəhsil müəssisələrində bu dildə tədrisin aparıldığı vurğulanmalıdır.

Dil situasiyası Azərbaycan cəmiyyətində dilin istifadəsini, ümumi vəziyyətini, ümumiyyətlə, dil seçimini və bununla əlaqədar Azərbaycan şəraitində sosial prosesləri də müəyyənləşdirir. Çünki dil – kommunikasiyanın mühüm vasitəsidir.

Dil situasiyası və dillərin funksionallaşmasının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin həllində rus-Avropa alimlərinin, eləcə də Azərbaycan dilçilərinin əsərlərinin xüsusi rolu vardır. Bu sahədə V. A. Avrorinin, N. A. Baskakovun, İ. K. Belodedanın, Y. D. Deşeriyevanın, M.İ.İsayevanın, Ə. Rəcəbovun, F. Veysəllinin və digər alimlərin araşdırmaları diqqətəlayiqdir.

Araşdırmada “dil situasiyası” termin-anlayışının məzmun və mahiyyəti müəyyənləşdirilir, konseptual sahədə sosial situasiyanın dominant komponentləri üzə çıxarılır, Azərbaycanda dilin hüquqi və funksional statusu təyin olunur, Azərbaycan türkcəsinin funksional distibusiyanın determinləşmiş faktorlarının dəyişmə sferası ortaya çıxarılır, heterogen ikidillilik və çoxdillilik kontaktı prosesində ölkədə fəaliyyət göstərən etnik dillərin (*ləzgi, talış, tat və b.*) qarşılıqlı münasibətlərinin əsas nəticələri təhlil edilir, dildə və nitqdə adstrat və substrat bilinqvizmin meydana çıxması səbəbləri aydınlaşdırılır.

Məqalədə həmçinin dillərarası münasibətlərin və funksionallaşma prinsiplərinin nəticələrinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili ilə bağlı elmi yeniliklər əldə edilir. Konkret olaraq respublika səviyyəsində dil kompetensiyası, dil əxlaqının yeni ənənələri, eləcə də çoxdilliliyin aspektləri üzrə yeniliklər qeyd olunur.

Dil kontaktlarının nəticələri – interferensiya, interkalyasiya və alınma hadisələri prosesində struktur-semantik dəyişmələrdir. İnterferensiya dillərarası əlaqə zamanı baş verən hadisələrdəndir.

Azərbaycan Respublikasının həm dil siyasəti, həm də dil situasiyası qarşılıqlı şəkildə sosiolingvistik təhlil predmetidir. Hər ikisi sosioloji problemlər hesab edilir. Çünki ölkənin, cəmiyyətin mövcud dil həyatı, mühiti və nitq fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçülü, çoxqütblü və geniş sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası etnik qrupların (ləzgilərin, talışların, tatların və b.) nitq rəftarı, nitq davranışı və əlaqənin determinləşmiş amilidir, yəni birtərəfli asılılıqdır. Bu funksivlər arasında mövcud olan asılılıqdır ki, burada funksivlərin biri digərini sintaqmatik cəhətdən təyin edir.

Dil situasiyası komponentlərinə görə 3 yerə ayrılır:

1. Azərbaycan dilinin funksionallaşmasının sosial şərtləri; dil situasiyası dilin funksionallıq faktoru kimi özünü göstərir.
2. Azərbaycan dilinin işlənmə mühiti və sahələri.
3. Azərbaycan dilinin varlıq (mövcudluq) formaları.

Dil situasiyasının konkretləşdirilməsi və detallaşdırılması (təfərrüatlaşma) prinsipləri – millətlərarası norma olaraq Azərbaycan xalqının dili haqqında verilmiş sərəncamlar, fərmanlar, qanun və normativ aktlara əsaslanır. Bu sənədlərdə lingvistik təhlükəsizliyin kommunikativ resursları hazırlanır və ictimaiyyətə təqdim olunur. Energetik kommunikativ resurslar dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksionallığını təmin edir və artırır. Ona görə də müasir mərhələdə dövlətin mədəni və dil siyasətinin elementləri lingvistik təhlükəsizliyi tələb edir.

Dil həmçinin sosiolingvistik situasiyada, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir və istifadə olunur. Burada aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- tarixi amillər: bir dilin başqa dilin fonunda öyrənilməsi və onun meydana gəlmə səbəbləri.
- coğrafi və iqtisadi amillər: yerli coğrafi xüsusiyyətlərin dilə təsiri, siyasi və iqtisadi təşkilat tipi, dilin cəmiyyətlə bağlılığı.
- lingvistik amillər: diaxron baxımdan dil əlaqələri – substratlar, superstratlar, adstratlar və sinxron baxımdan – alınmalar və kalkalar.
- sosiolingvistik amillər: demolingvistik sıranın statik təsviri.

Dil situasiyası çoxdillilik problemlərini də yaradır. Hər hansı bir cəmiyyətdə işlənən çoxdilliliyin statusu, istifadəsi və inzibati-ərazi çərçivəsində həmin dili danışanların hüquqlarına dair fikir, düşüncə və qərarların məcmusudur. Bu şəraitdə dil həm məqsəd, həm də insanın əqli inkişafının müəyyən nəticəsi olaraq qəbul edilir. Dildə konkret insan və onun düşüncə mədəniyyəti əks olunur. Beləliklə, dil insan üçün həm vasitə, həm öyrənmə predmeti, həm də fəaliyyət məqsədidir. *“Sosial şərtləndiyi üçün həmin dillərdən biri ictimai*

hadisə, situasiya və prosesləri əks etdirir, buna görə də dil situasiyası sosiolingvistika elminin tədqiqat obyektinə çevrilir. Məhz ünsiyyətin sosial situasiyasının nəzərə alınması və bu əsasda diskret səviyyələrin ayrılması sosiolingvistika üçün spesifikdir. Kommunikasiya prosesində dil vahidlərinin seçilməsinə sosial situasiyanın kommunikatorlar arasındakı münasibətlər, nitq aktının şəraiti, kommunikativ məqsəd və s. kimi parametrlər təsir göstərə bilər. Bu parametrlərin nisbi gücü situasiyanın tipindən, habelə nitq fəaliyyətinin növündən asılıdır” (Rəcəbli, 2003, s. 405).

Situasiyanın tipləri və nitq fəaliyyəti dilçilik elmində baş verən “sıçrayış”larla da bağlıdır. Bu məqsədlə V. Rassel yazır ki, *“XX yüzillikdə Böyük Britaniyada, ABŞ-də, Kanadada və bir sıra başqa Avropa ölkələrində “lingvistik dönüş” adlanan hadisə baş verdi, dil situasiyası fenomeninə nəzəri marağın yeni dalğası yüksəldi, ideal dil yaratmaq və ondan ikinci bir dil kimi istifadə etmək ideyası irəli sürüldü. İkinci dilin yaxud dialektin etnik ərazidə yayılması, həmin etnik birliyin bütün nümayəndələri tərəfindən qəbul edilməsi kimi xarakterizə olunan əlamətlər meydana gəldi. Beləliklə, cəmiyyətdə hansı dili seçmək və istifadə etmək problemi yaranır”* (Rassel, 1998, s. 25).

Dil situasiyasının dinamikası sosiologiya və psixologiyanın qarışıq anlayışdır. Yeni Azərbaycan diasporu tələb edir ki, *“diasporal-təmsilçi” (təmsil edən) kütləvi informasiyalar, elmi diskursda “şüurun diasporal” əlaməti kompleks sosial fenomen – dil situasiyası formalaşsın. Yeni suveren ölkədə siyasi, sosial və mədəni-dil prioritetləri yaransın.*

Təəssüf ki, dilçilər bu fenomenə geniş planda yanaşaraq onun mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Milli və sosial varlıqlar, dil siyasəti, dil situasiyası və onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında V. A. Avrorina, Y. D. Deşeriyeva, M. S. Yunusova, V.K.Juravleva, M. İ. İsayeva, L. B. Nikolski, A. D. Şveytsera, V. M. Alpatova, V.İ.Belikova, M. İ. Konyuşkeviç, L. P. Kırısina, N. B. Meçkovski və digər tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırmalar aparılmışdır.

Sosiolingvistlər hesab edirlər ki, hazırda sosial-kommunikativ sistemin funksionallaşma dövrüdür. Bu dövrdə dil sahəsində də müəyyən tərəddüdlər yaranır. Dil situasiyası sosial-kommunikativ sistem kimi qəbul edilir və müxtəlif istiqamətlərdə vahid təsnifat əsasında çoxşaxəli dil situasiyası formalaşır. Dil situasiyası strukturlaşmış xüsusi sosiolingvistik obyektin obrazı kimi təqdim olunur və onun vasitəsilə Azərbaycan dilinin sosial taleyini müəyyən etmək mümkündür. Etnodil və etnosiyasi proseslər də məhz dil situasiyası kontekstində baş verir.

Bəs xarici ölkələrdə Azərbaycan dili situasiyası nə yerdədir? Bu suala cavab olaraq, Macarıstanda Azərbaycanı təmsil etdiyi dövrdə səfir Vilayət Quliyevin verdiyi müsahibədə səsləndirdiyi fikirləri təqdim edirik: *“Bunu xaricilər də görür və ana dilini bəyənməyənlərə heç də hörmətlə yanaşırlar”*.

V. Quliyev müsahibəsində Azərbaycan-Macaristan mədəni əlaqələri, orada yaşayan soydaşlarımızın ana dili ilə bağlı qarşılaşdığı problemlər və çətinlikləri belə izah edir:

“Dünyada 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Bu dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, o həm də gerçək, mədəni ənənələr, xalqın tarixi, milli özünüdərkə haqda biliklərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi missiyasını həyata keçirir. Bu baxımdan başqa ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın ana dilinə münasibəti bizi çox maraqlandırır. Macarıstanda doğulan azərbaycanlı uşaqların öz ana dilində təhsil ala bilməsi üçün şərait varmı?

Qarışıq ailələrdə vəziyyət kədərliyə gətirib çıxarır. Ər azərbaycanlı, xanım macar, uşaqları, əlbəttə, ana dilində danışmırlar. Hətta Azərbaycan haqqında ən məhdud biliklərə, məlumatlara belə sahib deyillər. Yalnız səfirlik səviyyəsində bazar günü məktəbləri, yaxud ana dili kursları təşkil edilir.

İsveçdə yaşayan bir soydaşımız Azərbaycan teatrı açıb, digər soydaşlarımız dil kursu təşkil ediblər. Soydaşlarımızın fikrincə, ana dilinə sevgi, hörmət o dili daşıyanın qanında olmalıdır” (kamilinfo.com).

Nəticə

Dil situasiyası sosiolinqvistik problemlərdən biridir, yəni sosioloji təhlil obyektidir. Cəmiyyətin gerçək dil həyatı və fəaliyyəti mürəkkəb, çoxölçülü, çoxqütblü xarakter daşıyır və geniş miqyaslı sosial dəyişmələrlə şərtlənir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir dövrdə müxtəlif sosial hadisələr, sosial dəyişmələr və proseslər dilə də mənfi təsir göstərməkdədir. Bunun nəticəsində dil situasiyasının spesifik xüsusiyyətləri dəyişir. Azərbaycandakı mövcud dil situasiyası göstərir ki, ölkədə ən azı 26 dildə ünsiyyət qurulur.

Məqalədə Azərbaycanın çağdaş dil situasiyası və onun dinamikası tədqiq edilir, sosiomədəni sahələrdə dövlət dilinin funksionallaşması və inkişaf prosesi izlənilir. Siyasi-iqtisadi sistem yeni dil siyasətinin formalaşmasına zəmin yaradır. İnsan intellektinə, elmi texnologiyaya daha geniş meydan verilməsi dil ilə cəmiyyətin bağlılığını göstərir. Əlifbanın dəyişməsi, dilin müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması, milli şüurun dəyişməsi və milli kimliyin formalaşması kimi proseslər dil siyasətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Beləliklə, Azərbaycanda dil siyasəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi formalaşmış, dilin yenidən qurulması prosesi önə çəkilməmişdir. Yeni cəmiyyətdə dilin rolu da dəyişmiş, geniş xalq kütləsinin dövlət idarəçiliyində, sosial-siyasi və mədəni-elmi həyatda fəal iştirakını təmin edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. İnsanların təfəkkür sistemində və demokratikləşmə prinsipləri çərçivəsində dil siyasətinin nəzəri və təcrübə aspektlərinə xüsusi önəm verilmiş, dil siyasəti ölkə miqyasında məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir. Nəticədə, milli dil quruculuğu nəzəriyyəsi formalaşmış, dil siyasəti düşünülmüş, ardıcıl və gələcəyə yönəlik xarakter almışdır. Azərbaycan dili milli ədəbi dil olaraq işləklilik və

funksionallıq qazanmış, dünya dilçilik elminin nailiyyətləri ilə uzlaşmışdır. Bu dil bütün xalq kütlələri üçün mənəvi stimül rolunu oynamışdır.

Azərbaycandakı dil mənzərəsi çoxşaxəlidir. Dövlət dili Azərbaycan dili olsa da, ingilis və rus dillərində danışanların sayı hələ də çoxluq təşkil edir. Üstəlik, bölgələrdə yaşayan etnik qruplar ailə-məişət mühitində öz ana dillərindən istifadə etməkdə davam edirlər. Bu vəziyyət qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən, dil situasiyası daxilində müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə təsiri elmi şəkildə araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, G. (2021, 8 avqust). *Vilayət Quliyev: “Bunu xaricilər də görür və ana dilini bəyənməyənlərə heç də hörmətlə yanaşırlar”*. Kamilinfo.net.
2. Rəcəbli, Ə. (2003). *Dilçilik metodları*. “Nurlan”.
3. Rəcəbli, Ə. (2004). *Sosiolinqvistika*. “Nurlan”.
4. Rəcəbli, Ə. (2016). *İnterferensiya*. “Elm və təhsil”.
5. Veysəlli, F. (2019). *Sosiodilçilik* (dərs vəsaiti). “Mütərcim”.
6. Avrorin, V. A. (2015). *Problemy izucheniya funktsional'noy storony yazyka* (po predmetu sotsiolinqvistiki). “Nauka”.
7. Neshimenko, Q. P. (1996). *Dva proyekta v izuchenii problemy yazikovoy situatsii – Sotsiolinqvisticheskiye problemy v raznykh regionakh mira*.
8. Rassel, B. (1998). *Atomizm Loki. Analiticheskaya filosiya: Stanovleniye i razvitiye*.
9. Veysəlli, F. (2019). *Yazykovaya situatsiya v Azerbaydzhane*.
10. Trudgill, P. (2001). *Sociolinguistic Variation and Change*. “Georgetown Press”.

Bədii mətnlər şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas amil kimi

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin intellektual-mənəvi inkişafında bədii mətnlərin əsas rolundan bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, böyüməkdə olan nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, intellektual-mənəvi inkişafında bədii ədəbiyyatın mühüm rolu vardır. Bədii ədəbiyyat güclü təlim-tərbiyə vasitəsi olaraq nitq inkişafının əsasını təşkil edir. İbtidai sinif şagirdlərində əxlaqi vərdişlərin formalaşmasında, zəhmətə, biliyə və elmə həvəs yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bədii ədəbiyyat nitq inkişafı üçün də əvəzsiz rol oynayır. Odur ki şair və yazıçıların bədii dili kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafı üçün qida mənbəyi hesab edilir. Şagird ana dilində yazılmış bədii əsərləri oxuyub öyrənməklə zehni yeni fikir, ideya, məfhum, təsəvvür və surətlərlə zənginləşdirir. Bədii mətnlər isə öz növbəsində nitq inkişafı üzrə aparılan işin metodik baxımdan daha səmərəli və keyfiyyətli qurulmasına imkan yaradır. Bədii mətnlər ibtidai sinif şagirdlərinin yaddaşını və düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, həmçinin hadisələrdən nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma, fərqləndirmə və digər idrak bacarıqlarını gücləndirir.

AÇAR SÖZLƏR

bədii mətn, rabitəli nitq, məntiqi tapşırıq, nitq inkişafı, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 28.07.2025

Qəbul edilib: 04.10.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Literary Texts as the Main Factor in the Moral Development of Students

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article deals with the main role of literary texts in the intellectual-spiritual development of elementary school students. It should be noted that fiction has a great role in the formation of speech culture and intellectual-spiritual development of the growing generation. In addition to being a powerful educational tool, fiction is also the basis of speech development. Fiction, which is of great importance in the formation of moral habits, enthusiasm for hard work, knowledge and science, plays an indispensable role in the development of speech as well. Therefore, the richness of the literary speech of poets and writers is the source that nourishes the speech development of young schoolchildren. The student enriches his mind with new thoughts, ideas, concepts, imagination and images by reading and studying literary works written in his mother tongue. Literary texts, on the other hand, create a favorable opportunity to build a more efficient and qualitative methodical work on speech development. Literary texts improve the memory, thinking ability of elementary school students and develop cognitive skills such as drawing conclusions from a certain event, summarizing, generalizing, distinguishing, etc.

KEYWORDS

literary text, communicative speech, logical task, speech development, thinking

ARTICLE HISTORY

Received: 28.07.2025

Accepted: 04.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Şagirdlərin cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalaşması və mədəni cəhətdən yetkinlik meyarlarından biri olan nitq bacarıqlarına yiyələnməsi məktəbin ən vacib ümumpeəaqoji problemlərindəndir. Ümumi təhsilin, xüsusilə də ibtidai təhsil səviyyəsinin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə bütün təlim-tərbiyə prosesini əhatə edir. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının mənbəyi və imkanlarını artırmaqda xüsusi rol oynayır. Şagirdlər təbiət və insan əməyini müşahidə etməklə, ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaqla, müəaliə və müxtəlif çıxışlar etməklə nitqlərini daim inkişaf etdirirlər. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz fikirlərini daha dəqiq və düzgün ifadə etməyi bacarsın, onların nitq vasitəsilə işlətdikləri sözlər, məcazlar, bədii təsvir vasitələri ifadə etdikləri anlayışlara, fikirlərə uyğun gəlsin.

Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə tədris olunan ən vacib fənlərdən biridir. Bu fənnin başlıca məqsədlərindən biri şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Gələcək nəslin zəngin nitq mədəniyyətinə malik savadlı və mədəni şəxs kimi yetişməsi birbaşa ibtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə işin təşkili səviyyəsindən asılıdır.

Heç şübhəsiz, sistemləşdirilmiş bilik və bacarıqların məcmusunu ifadə edən təhsil birdən-birə yaranmayıb. İcmalar formalaşdıqca, cəmiyyət inkişaf etdikcə müəyyən bilik və həyati bacarıqların əldə olunmasının zərurəti ilə xüsusi təlim verən, ayrı-ayrı şəxslərin adları ilə adlandırılan məktəblər yaradıldı. Bu məktəblərdə həyata keçirilən təlimlər isə təhsil anlayışının inkişafına şərait yaratdı. Ümumilikdə, bəşər sivilizasiyasının formalaşması və inkişafı bilavasitə təhsillə bağlıdır. Tarix boyu müxtəlif xalqların və millətlərin yaratdığı peəaqoji fikir abidələri və konsepsiyaları bəşəri xarakter daşımaqda dünyanı inkişafa doğru aparan tükənməz mənəvi sərvətə çevrilmişdir.

Metodlar

“Bədii mətnlər şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas amil kimi” adlı məqələdə peəaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, təsvir, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Şagirdin şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşması üçün onun inkişafına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, ibtidai sinif müəllimləri nitq təlimində müxtəlif üsullardan səmərəli istifadə etməyi bacarmalı, şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktik və oyun xarakterli üsulları da tətbiq etməlidirlər.

Nəticələr

Bədii mətnlərin tədrisi zamanı şagirdlərin maraq dairəsini genişləndirmək və mənəvi inkişafını təmin etmək məqsədilə müəllimlər müxtəlif təlim üsullarından istifadə edirlər. Bu üsullardan biri də *rollu oyunlardır*. Bu üsuldən istifadə zamanı şagirdlər böyük həvəslə müxtəlif rollara girir, jest və mimikalardan fəal şəkildə istifadə edirlər. Bu isə onların şifahi nitqinin inkişafına şərait yaradır. Dərs zamanı müəllim rollu oyunu təşkil edərkən şagirdlərin dərkətmə və zehni bacarıqlarını, bilik və yaş səviyyələrini, eləcə də onların xarakterlərini nəzərə almalıdır. Rollu oyunların təşkili zamanı müəllimlər müxtəlif materiallardan – bədii ədəbiyyat nümunələrindən, bədii mətnlərdən və digər uyğun materiallardan istifadə edirlər.

Müzakirə

Məqalədə qoyulan problemlərlə əlaqədar olaraq, proqram və dərsliklərdə bədii mətnlərlə bağlı mövzular, dinləmə və oxu məsələləri, ibtidai siniflər üçün hazırlanmış nümunələr və onların müqayisəli təhlili geniş şəkildə verilmişdir. Səlis və aydın nitq insan şəxsiyyətinin ən xarakterik və mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də uşağın nitq inkişafı onun şəxsiyyətinin tərbiyəsi və formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, böyüməkdə olan nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, intellektual və mənəvi inkişafında bədii ədəbiyyatın mühüm rolu vardır. Bədii ədəbiyyat güclü təlim-tərbiyə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də nitq inkişafının əsasını təşkil edir. İbtidai sinif şagirdlərində əxlaqi vərdişlərin formalaşmasında, zəhmətə, biliyə və elmə marağın artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bədii ədəbiyyat, eyni zamanda nitq inkişafı üçün də əvəzsiz vasitədir. Bədii əsərlərdə yazıçının zəngin söz ehtiyatı hadisələrin dəqiq, incə, obrazlı və orijinal üslubda təsvirinə imkan yaradır. Sənətkar sözlərin leksik-semantik zənginliyindən tutmuş intonasiya və ritm incəliklərinə qədər bütün dil imkanlarından sərbəst şəkildə istifadə edir. Nitqin zənginliyinin əsas əlaməti onda işlənən sözlərin təkrarçılığa yol vermədən kəmiyyətə çoxluğudur (Cəfərova, 2021, s. 140).

Mükəmməl biliyə, daimi mütaliyə və geniş dünyagörüşünə malik şəxsin söz ehtiyatı keyfiyyət və kəmiyyətə daha zəngin olur. Bu baxımdan, şair və yazıçıların bədii nitqinin zənginliyi kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafı üçün mühüm qida mənbəyidir. Uşaq poeziyasına xüsusi diqqət yetirən A. Şaiq, S. Vurğun, M. Müşfiq, M. Ə. Sabir, A. Səhhət, M. Seyidzadə, M. Dilbazi, O. Sərvəlli, X. Əlibəyli və digər görkəmli sənətkarların zəngin bədii irsi ibtidai sinif şagirdlərinin intellektual və mənəvi inkişafında mühüm vasitə kimi özünəməxsus yer tutur.

Şagirdlər mətnlərdə cərəyan edən hadisələri bədii obrazlar vasitəsilə daha səmərəli qavrayırlar. Hekayə, şeir, təmsil, nağıl və digər bədii nümunələrin təsiri nəticəsində uşaqların cəmiyyət və təbiət haqqında təsəvvür və bilikləri dəqiqləşir, nitqləri isə obrazlı ifadələr hesabına zənginləşir (Tağıyev, 2006, s. 315). Oxunan materialın məzmunu şagirdin

yaddaşına bütövlükdə həkk olunur; o, bədii mətnin müxtəlif epizodlarını, ayrı-ayrı obrazlarını, onların hərəkətlərini məntiqi ardıcılıqla izləyir, təhlil edir, daxili məna əlaqələrini müəyyənləşdirir və rabitəli nitq vasitəsilə bütün incəlikləri ilə ifadə etməyə çalışır. Bədii mətnlər kiçikyaşlı məktəblilər üçün düzgün və obrazlı nitq nümunəsi olmaqla onların intellektual-mənəvi inkişafına şərait yaradır.

Şagirdin intellektual inkişafı onu əhatə edən varlıq, təbiət, texnika, cəmiyyət və elmin müxtəlif sahələri ilə bilavasitə bağlıdır. İbtidai siniflərdə bu inkişafı təmin edən əsas vasitələrdən biri oxu mətnləridir. Oxu materialları vasitəsilə şagirdlər təbiət və cəmiyyətin inkişafı haqqında biliklər əldə edir, tarixi fakt və hadisələrlə tanış olurlar.

Oxu elə bir prosesdir ki, şagirdin idrak fəaliyyətini, intellektual inkişafını bütövlükdə əks etdirir, məzmunun dərinədən mənimsənilməsini tamamlayır. İbtidai siniflərdə bu işin səmərəli təşkili şagirdlərin intellektual və mənəvi inkişafına, oxu materialının şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir (Cəfərova, 2021, s. 140). I–IV siniflərdə oxu materialının məzmununun şagirdlərin müşahidələri və şəxsi təcrübələri ilə əlaqələndirilməsi səmərəliliyi artıran əsas məsələlərdəndir.

Oxu materialları müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin məzmunlarının müstəqil qavranılmasına şərait yaradır, ədəbi-bədii nümunələrə maraq oyadır, ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün obrazlı ifadələrlə zəngin lüğət ehtiyatı formalaşdırır.

Azərbaycan dili fənninin (I–IV siniflər) kurikulumu nəticəyönümlü xarakter daşıdığına görə şagird:

- mətni düzgün, sürətli, ifadəli və şüurlu oxuyur;
- müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səli və səssiz oxuyur;
- oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir;
- mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
- bədii və elmi-kütləvi mətnləri fərqləndirir.

I–IV sinif Azərbaycan dili dərsliklərinə daxil edilən oxu materiallarını xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Bədii mətnlər (nağıl, təmsil, hekayə, şeir).
2. İnformativ mətnlər (məlumatlandırıcı, elmi-kütləvi).

İbtidai siniflərdə bədii və elmi-kütləvi mətnlərin özünəməxsus sistem və ardıcılığı mövcuddur. Bədii mətnlər şagirdlərdə vətən, xalq, insan əməyi, həyat tərzı və ictimai hadisələr haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşdırır, dövlətimizin sülh və əmin-amanlıq uğrunda mübarizəsini, yüksək ideyalarını və müasir şəraitdə xalqın göstərdiyi misilsiz hünəri anlamağa imkan yaradır, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

Bədii mətnlər, elmi-kütləvi mətnlər kimi, şagirdlərə təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklər qazandırır. Lakin bədii mətnlərdə müəllimin təsvir edilən hadisəyə münasibəti də ifadə olunur. Bu səbəbdən, elmi-kütləvi mətnlərin oxu prosesində tətbiq olunan metodları

bədii mətnlərə eyni şəkildə tətbiq etmək düzgün olmaz. Hər iki mətn növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bədii mətnlər şagirdlərin nitqini poetik ifadələrlə zənginləşdirir. Bu zənginlik əsərin estetik təhlili və sözlər üzərində aparılan iş prosesində formalaşır. Məsələn, Məmməd Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim” şeirinin ideya-məzmunu üzərində aparılan iş zamanı şagirdlər ədəbi-nəzəri biliklər əldə edir, onların nitqi bədii-obrazlı ifadələrlə zənginləşir. Bədii mətnlər şagirdlərin söz sənətinə yiyələnməsində və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İbtidai siniflərdə bədii mətnlərin dili üzərində işin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin praktik cəhətdən başa düşülməsini və nitqdə tətbiqini təmin etmək.
2. Mətnə onların vəzifəsi və bədii rolunu izah etmək.
3. Bədii obrazların düzgün canlandırılması və əsərin məzmununun dərinlən mənimsənilməsinə nail olmaq.
4. Şagirdlərin bədii zövqünü inkişaf etdirmək (Cəfərova, 2021, s. 140).

Hekayə, nağıl, təmsil, şeir və s. nümunələr məktəblərdə bədii oxu materialı kimi təyin olunur. Bu materialların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yazıçı varlığa və onu maraqlandıran hadisələrə münasibətini obrazlı şəkildə ifadə edir. Onun başlıca məqsədi varlığı realistsinə təsvir etmək və estetik cəhətdən əks etdirməkdir.

Bədii əsərlər janr baxımından müxtəlifdir. Hər bir ədəbi janrın özünəməxsus üslubu, quruluşu və priyomları olduğundan, onların şagirdlərə təsiri də fərqlidir. Bədii əsərlər üç növdə olur: *epik*, *lik* və *dramatik*. I sinifdən başlayaraq oxu dərsliklərində hər üç növə aid nümunələr verilir. Hər bir növə aid mətn üzərində işləyərkən onun janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Sinif müəllimi lirik, epik və dramatik əsərlərin xüsusiyyətlərini bilməli və təlim prosesində bu xüsusiyyətləri tətbiq etməlidir.

Bədii mətnlər şagirdlərin hisslərinə və iradəsinə güclü təsir etməkdə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Uşaqlar bədii əsərlərdəki müsbət qəhrəmanlara rəğbət bəsləyir, onlarla birlikdə hadisələri yaşamış olurlar. Bu proses şagirdlərin həm intellektual, həm də mənəvi inkişafına təkan verir.

İbtidai sinif şagirdləri müxtəlif janrlara aid əsərlərlə tanış olurlar. Belə ki, dərsliklərdə lirik və epik növə aid kifayət qədər nümunə verilir. Məlumdur ki, hər bir əsərin öz quruluşu və bədii xüsusiyyətləri mövcuddur. Təmsillər və nağıllar eyni olmadığı kimi, onların oxu qaydaları da fərqlidir. Həmçinin tapmaca, atalar sözləri, əfsanə, bayatı və digər nümunələrin də fərqli quruluş və təhkiyə xüsusiyyətləri vardır.

Bədii mətnlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərin nitqini lazımi söz və ifadələrlə zənginləşdirməsidir. İbtidai siniflərdə bədii mətnlərin sistemli və şüurlu şəkildə öyrənilməsi yuxarı siniflərdə Ədəbiyyat fənninin dərinlən mənimsənilməsi üçün baza yara-

dır. Ona görə də bu mərhələdə şagirdlər bədii əsəri təhlil etməyi, hadisələrin zaman və məkan şəraitini, qəhrəmanın xarakterini təyin etməyi bacarmalı, ilk poetik anlayışlara (şeir, qafiyə, ahəng, ölçü, hekayə, təmsil, nağıl və s.) dəqiq yiyələnməlidirlər. O cümlədən şagirdlər bədii mətnlərdə tez-tez rast gəlinən bədii təsvir vasitələri haqqında da təməl biliklərə sahib olmalıdırlar (Həsəni, Abdullazadə, 2015, s. 304).

Bədii mətnlərdə əks olunan bədii təsvir vasitələri insanın həyatı, mənəvi-estetik problemləri ilə bağlı səhnələrin dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Bu proses şagirdlərə həm indiki, həm də gələcək həyatlarında lazım olacaq təcrübə qazandırır. Beləliklə, bədii mətnlər və orada işlədilən bədii təsvir vasitələri şagirdin hiss və duyğularının, müstəqil düşüncəsinin, mənəvi aləminin və fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Nəticə

1. Bədii mətnlər insan psixikasının ayrı-ayrı cəhətlərinə – yaddaş, təfəkkür, təxəyyül, emosiyaya deyil, bütövlükdə insan şəxsiyyətinə güclü təsir göstərir. Bu mətnlərdə real həyatda baş vermiş tipik hadisələr söz vasitəsilə yaradılmış obrazlarla əks olunur.

2. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında bədii mətnlərin rolu əvəzedilməzdir. Şagirdlər bədii mətnlər vasitəsilə söz anlayışının qüdrətini dərk edirlər. Şəkilli kitablara baxmaq, şeir əzbərləmək, hekayə söyləmək, nitqi inkişaf etdirmək emosiya və marağı formalaşdırır, həmçinin intellektual-mənəvi inkişafa şərait yaradır.

3. Bədii mətnlərin məzmun və forma vəhdətində tədrisi prinsipi ibtidai siniflərdə də mühüm rola malikdir. Əsərdə yalnız nəyin təsvir olunduğunu bilmək kifayət etmir; şagirdlərə estetik təsir göstərməsi üçün onun necə ifadə olunduğunu da öyrənmək vacibdir.

4. Bədii mətnlərin uşağın yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. İbtidai sinif şagirdləri nağıl, təmsil, şeir, hekayə kimi bədii mətnlər barədə ilkin praktik biliklər əldə edir və onları oxumağı öyrənirlər.

5. Şagirdlərin fikri fəaliyyətində təfəkkürün konkret-obrazlı (əyani) komponentləri ilə yanaşı, mücərrəd təfəkkür də inkişaf edir. Bu cəhəti nəzərə alaraq təlim prosesində şagirdlərin intellektual potensialından səmərəli istifadə etmək, yaradıcı təfəkkürün inkişafına və söz sənətinin qavranılmasına əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. (2014). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. “ADPU” nəşriyyatı.
2. Cəfərova, N. (2021). *Oxu təliminin metodikası*. “ADPU” nəşriyyatı.
3. Cəfərova, N. (2016). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi*. I hissə. “ADPU” nəşriyyatı.
4. Cəfərova, N. (2019). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. II hissə. “ADPU” nəşriyyatı.
5. Həbibova, N. (2016). *İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti*. “Altun Kitab”.
6. Həsənlı, B., Abdullazadə, N. (2015). *İfadəli oxu*. “Müəllim”.
7. Tağıyev, B. (2006). *Oxu təlimi*. “ADPU” nəşriyyatı.
8. *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı*. (2013, 9 aprel). President.az. <http://www.president.az/articles/7744>
9. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. (2010, 3 iyun). <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-standartlari-ve-proqramlari.pdf>
10. *Şagirdlərin yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi*. (2017, 6 dekabr). <https://aztehsil.com/news/5141-agirdlrin-yaradc-tfkkkr-v-tdqiqatlc-qabiliyytinin-inkiaf-etdirilmsi.html>

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakterlərin tənəzzülə uğrama problemi

Ulduz Qəhrəmanova ¹

XÜLASƏ

Milli xarakter ideologiya ilə sıx vəhdət təşkil edir və burada millilik hər zaman estetik bir kateqoriya kimi çıxış edir. Avropalaşma və qərbləşməyə meyillilik milli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşma prosesini sürətləndirir. Xarici təsirlər daim xalqın özünəməxsus milli kimliyini unutdurmağa çalışır. Halbuki bəşəri dəyrlərə gedən yol bütün tarixi dövrlərdə millilikdən keçmişdir. Məlumdur ki, türk xalqlarının milli xarakteri vahid ümumtürk ideologiyası, psixologiyası və fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Milli xarakter millətin psixologiyasından doğan mənəvi keyfiyyətdir. Qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin mahiyyətinə təsir edərək onu millilikdən uzaqlaşdırmışdır. Bədii mətnlərdə “qlobal dünya insanı” modeli yaradıldı ki, bu model milli kimlikdən, milli özünüdərk və milli xarakterik cizgilərdən uzaq idi. Müstəqillik dövründə yazılmış nəsr əsərlərində milli cizgilərdən və kimlikdən uzaqlaşan xarakterlər sosial-psixoloji problemlər fonunda təqdim edilmişdir. Nəticədə milli xarakter, milli kimlik və milli özünüdərk anlayışlarının bədii mətnlərdə tənəzzülə uğraması müşahidə olunur. Azərbaycan nəsrində milli xarakterin zəifləməsinin əsas səbəblərindən biri 1990-cı illərdən sonra baş verən hərbi münaqişələrlə əlaqələndirilir. Bu dövrdən etibarən ədəbiyyatda daha çox qloballaşan, millilikdən uzaqlaşan, insani və mənəvi bağlardan qopan dünyanın qurbanlarına çevrilən obrazların təsviri üstünlük təşkil etmişdir. Bu obrazlar həm də “yeni axtarışlar mərhələsi”nin simvolları kimi təqdim olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

milli xarakter, millilikdən uzaqlaşma, mənəvi bağ, modern insan, ümumtürk ideologiyası

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.07.2025

Qəbul edilib: 11.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

The Problem of the Decline of National Characters in Azerbaijani Literature During the Period of Independence

Ulduz Gahramanova ¹

ABSTRACT

National character is closely intertwined with ideology, and here nationality always acts as an aesthetic category. The tendency towards Europeanization and Westernization accelerates the distancing from national characteristics. External influences always try to make people forget the national identity that is inherent in them. However, the path to human civilization has passed through nationality in all historical periods. It is known that the national character of the Turkic peoples stems from a single pan-Turkic ideology, psychology and philosophy. National character is a spiritual quality arising from the psychology of the nation. The innovations and ideological changes brought by globalization succeeded in distancing this character from nationality. A model of a “global world person” was created in literary texts, which was far from national identity, national self-awareness and self-expression, and national characteristic features. In prose works written during the period of independence, characters who were far from national features, characteristics and national identity began to be described against the background of social and psychological problems. It is observed that these concepts of national character, national identity and national self-awareness are in decline in the works. One of the reasons for the decline of national character in Azerbaijani prose is associated with the military conflicts that occurred after the 1990s. Since this period, literature has increasingly depicted characters who have become victims of a world that has become globalized and alienated from nationalism, severing human and spiritual ties. These characters are also presented as images of a “Stage of New Searches”.

KEYWORDS

national character, alienation from nationality, spiritual bond, modern man, pan-Turkic ideology

ARTICLE HISTORY

Received: 18.07.2025

Accepted: 11.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Giriş

Ədəbiyyat və sənət milli ideologiyanın əsas yaradıcısı və daşıyıcısıdır. Milli kimliyin ifadəsi ilk növbədə folklor və yazılı ədəbiyyatda müşahidə edilir. Hər bir ədəbiyyat nümunəsi yarandığı dövrün milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Milli xarakter ideologiya ilə sıx bağlıdır. Milli xarakterdəki “millilik” estetik kateqoriya hesab olunur, avropalaşma, qərbləşmə meyilləri isə bu xarakteri millilikdən uzaqlaşdırır. Xarici təsirlər hər zaman xalqın özünəməxsus milli kimliyini unutdurmağa çalışmışdır. XX əsrin sonlarınaq Rusiya imperiyasının idarəçiliyi altında azərbaycanlıların milli kimliyinin silinməsinə və cəmiyyətin bütövlükdə manqurtlaşdırılmasına yönələn siyasət həyata keçirilmişdir. Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, azərbaycanlılar həmişə milli kimliklərini qorumağa və onu yaşatmağa çalışmışlar.

Metodlar

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün praktik materialların təhlili aparılmışdır. Belə ki, ümumtürk təhtəşüurunda qorunan türk xalqlarının milli xarakterlərinin vahid ümumtürk ideologiyasından, psixologiyasından və fəlsəfəsindən qaynaqlandığı qənaətinə gəlmək məqsədilə bu xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Ümumtürk milli xarakterinin, milli kimliyinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli və tarixi-müqayisəli yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir. Bu üsullar əsasında 1995–2015-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış bədii əsərlərdə milli xarakter, milli kimlik və milli özünüdərk anlayışlarının tənəzzül prosesi təhlil olunmuşdur.

Nəticələr

- Qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və köklü ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin millilikdən uzaqlaşma prosesini sürətləndirmişdir.
- 1995–2015-ci illərdə ədəbiyyatda milli dəyərlərdən uzaqlaşan, qloballaşan, insani və mənəvi bağlardan qopan dünyanın qurbanlarına çevrilən xarakterlərin təsvirinə aydınlıq gətirilmişdir.
- Qloballaşan prosesdə “dünya insanı” modeli üçün “dəyərlər”in müəyyənləşdirilməsi izah edilmişdir.
- Şərq və Qərb dəyərlərinin qarşılaşdırılması yolu ilə obrazların milli kimlikdən uzaqlaşdırılması prosesi təhlil edilmişdir.

Müzakirə

– Müstəqillik dövründə milli xarakterin tənəzzülə uğraması nəticəsində yaranan modern insan obrazı ailə, məişət və sosial problemlər məngənəsində boğulan müasir düşüncəli insan obrazı ilə əvəz olunmuşdur.

– Milli xarakterin zəifləməsindən sonra formalaşan “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyası çərçivəsində yaradılan modern insan obrazları sosial problemlərin qurbanına çevrilmiş xarakterlər qalereyasını təşkil etmişdir.

– Qloballaşan dünyanın modernist insan tipləri, xüsusilə 2000–2015-ci illər arasında geniş vüsət alaraq, “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyasının doğurduğu “dünya insanı” və “qlobal insan” modelləri kimi milli cizgilərdən uzaq obrazların formalaşmasına səbəb olmuş və məqalədə bu proses təhlil obyektinə çevrilmişdir.

“Bəşəriyyətə gedən yol bütün tarixi zamanlarda millilikdən keçmişdir” (Şəfizadə, 2022, s. 12). Məlumdur ki, türk xalqlarının milli xarakteri vahid ümumtürk ideologiyasından, psixologiyasından, fəlsəfəsindən qaynaqlanır. *“Xarakterin ən yüksək zirvəsi milli xarakterdir. Milli xarakter – xalqın milli mənaəviyyatının fərdi daşıyıcısı, bədii psixoloji anlayışdır”* (Əlimirzəyev, 2008, s. 72).

Ümumtürk milli xarakterin və milli kimliyin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- mərdlik, cəngavərlik;
- kosmopolitizm;
- qadına hörmət.

Bu amillər bu gün də ümumtürk təhtəşüurunda qorunmaqdadır. Milli kimliyini dərk edən fərd bədii əsərdə milli xarakter səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Milli xarakter millətin psixologiyasından doğan xarakterdir. *“Millilik surətin milli keyfiyyətlərini özündə səciyyələndirməkdir”* (Cəlil, Xəlilov, 2005, s. 82).

Ümumtürk milli kimliyin “təməl kimliyi”nə, yəni “milli kimliyi”nə aşağıdakılar daxildir:

- ailə,
- din,
- soykök,
- milli-mənəvi dəyərlər (inanclar),
- adət-ənənələr.

“Milli xarakter hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən obrazdır” (Əliyev, 2000, s. 96). Azərbaycan ədəbiyyatında 1995–2015-ci illər milli xarakterlərin dəyişim mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Psixoloji sarsıntılar yaşayan obrazlar isə millilikdən uzaqlaşan tiplər kimi dəyərləndirilir. Millilikdən uzaqlaşmanı müəyyənləşdirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- qloballaşma prosesinin təsiri altında xarakterlərdə millilikdən uzaqlaşma;
- müasir insanın Qərbi dünyasına inteqrasiyası;
- hərbi münaqişələr.

“Milli xarakterli obraz aid olduğu xalqın məişətini, adət-ənənələrini, onun psixologiyasını, illərin sınağından çıxmış əxlaq normalarını özündə əks etdirən obrazdır” (Mustafayev, 2021, s. 57). Təbii ki, qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və köklü ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin zəifləməsinə təkan vermişdir. Bədii mətnlərdə “qlobal dünya insanı” modeli yaradıldı ki, bu da milli özünüdərk, milli özünüifadə və milli xarakterik cizgilərdən tamamilə uzaq idi. Müstəqillik dövründə yazılan nəsr əsərlərində bu xüsusiyyətlərdən uzaqlaşan xarakterlər, əsasən, sosial və psixoloji problemlər fonunda təsvir edilməyə başlandı.

“Etnik kimlik şəxsiyyətin sosial kimliyidir... Milli kimlik isə etnik kimliyin daha təkamül etmiş formasıdır. Yəni konkret olaraq, fərdin hansı etnosa, millətə mənsubluğuudur” (Multikulturalizmə giriş, 2019, s. 275). *“Milli xarakter milli-mənəvi dəyərləri, milli mentaliteti özündə cəmləşdirən obrazdır”* (Şəmsizadə, 2012, s. 173).

Azərbaycan nəsrində 1990-cı illərdən sonra milli xarakterin tənəzzülə uğramasının əsas səbəbləri aşağıdakı hərbi-siyasi hadisələrlə bağlı idi:

1. Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər.
2. I Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyət.
3. Torpaq itkisi, qaçqın və məcburi köçkünlərin paytaxta kütləvi axını.
4. Sosial-iqtisadi problemlər və onların fəsadları.
5. Psixoloji sarsıntılar, ruh düşkünlüyü və digər mənəvi zədələr.

Bu kimi hadisələr özünəqapanma, biganəlik, millilikdən uzaqlaşma və mənəvi tənəzzül kimi psixoloji meyilləri gücləndirərək milli xarakterin zəifləməsinə səbəb oldu. Təbii ki, 1990-cı illərin tarixi reallığında yaradılan obrazlarda bədbinlik, həyatla mübarizə, gələcəyə ümitsiz baxış və qələbəyə inamsızlıq kimi xüsusiyyətlər müşahidə edilirdi. Millilik anlayışı *“vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi, gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurətidir”* (Salamoğlu, 2021, s. 167).

Qloballaşma prosesində “dünya insanı” modeli üçün yeni “dəyərlər” müəyyənləşdirildi. Şərq və Qərb dəyərlərinin qarşılaşdırılması nəticəsində xarakterlər getdikcə millilikdən və milli kimlikdən uzaqlaşdı. *“Yazıçı həyat faktlarını, hadisələri ümumiləşdirir, onu surətlər fonunda oxucuya çatdırır”* (Yusifovlu, 2001, s. 205). Bu baxımdan, müasir nəsr əsərlərində daha çox mənəvi-psixoloji tənəzzül içərisində, özünə bənzəməyən, ətrafına və doğmalarına laqeydləşən insan modeli ilə qarşılaşıırıq. *“Xarakter fərdi xüsusiyyətlərin məcmuəsidir”* (Əliyev, 2008, s. 148). Xarakterlərin cılızlaşması nəticəsində əsərlərdə cəmiyyətdən uzaqlaşma, yadlaşma və bir sıra psixoloji sarsıntıların təsviri geniş yer alır. Beləliklə, ictimai-siyasi amillər milli xarakterlərin zəifləməsinə və tənəzzülünə səbəb oldu.

Göründüyü kimi, müasir mövzulu mətnlərdə milli xarakterlərin sürətli deformasiya prosesi müşahidə olunur. 1990-cı illər nəsrinin əsas predmetləri “insan və onun daxili dünyası” və “insana qayıdış” problemləridir. Bu konsepsiya 1960–1980-ci illər nəsr yaradıcılığının da əsas mövzularından biri olmuşdur. 1960-cı illərdən etibarən Azərbaycanda milli-mənəvi oyanış tendensiyası güclənmişdi.

Qeyd edək ki, XXI əsrin əvvəlləri ədəbiyyatda “kosmopolitizm və milli düşüncə tərzinin qarşıdurması” mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

“Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyası, əslində, yeni insan modelinin formalaşması və bu modelin təmsalında dünyaya yeni baxışdır. Bu mərhələdə əsas məqsəd yeni insan psixologiyasının dərinliklərinə enmək, onun ruh halını, düşüncələrini və həyatla bağlı baxışlarını təhlil etməkdir. Ənənədən süzülüb gələn qəbul olunmuş çərçivə və tələblərə fərqli, modern baxış formalaşdırmaq – məhz bu xüsusiyyətlər müasir insan obrazının əsas məğzini təşkil edir.

Deməli, müstəqillik dövründə milli xarakterin tənəzzülü nəticəsində yaranan modern insan obrazı, ailə, məişət və sosial problemlər məngənəsində boğulan müasir düşüncəli insanlardır. Bu tip insanların təsvirinə həsr edilmiş əsərlərdə milli xarakterin dəyişməsi, milli cizgilərdən uzaqlaşma, adət-ənənələrə və mənəvi dəyərlərə biganəlik açıq şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Beləliklə, milli xarakterin tənəzzülündən sonra “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyasının yaratdığı modern insan sosial problemlərin qurbanına çevrilmiş, dünyaya uyğunlaşmağa çalışan xarakterlər qalereyasını formalaşdırmışdır. Bu dövrdə həddindən artıq modernləşməyə meyilli insan tipləri yaradılmış, onların milli düşüncə tərzindən və milli özünüdərk hissindən uzaq olduqları üzə çıxmışdır. Nəticədə, qloballaşan dünyanın modernist insan xarakterləri 2000–2015-ci illərdə geniş yayılmışdır. “Yeni axtarışlar mərhələsi”nin doğurduğu “dünya insanı” və “qlobal insan” modelləri milli cizgilərdən uzaq fərdlər idi.

Nəticə

Beləliklə, cəmiyyətin inkişafı prosesində sosial problemlərin insan psixologiyasına və xarakterinə göstərdiyi mənfi təsirlər milli xarakterin formalaşmasına da əks təsir göstərmişdir. Ailədaxili ziddiyyətlər də bu problemlərin yaranma səbəblərindən biri kimi çıxış edirdi. Sosial problemlərdən qaynaqlanan şəxsiyyətsizləşmə, özünə inamsızlıq, intihara meyil, xarakterlərin cılızlaşması, maddi və mənəvi dəyərlər arasındakı uçurum milli identikliyə təsir edən əsas amillərdəndir. Kənd və şəhər həyatı mövzusu, təhsilsizlik problemi, stereotiplərin yaratdığı konfliktlər sosial, mənəvi və psixoloji hadisələr kontekstində xarakter və davranışlara birbaşa təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Cəlil, M., Xəlilov, P. (2005). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*. “Çaşıoğlu”.
2. Əlimirzəyev, X. (2008). *Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları*.
3. Əliyev, R. (2008). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
4. Əliyev, M. (2000). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları*.
5. Mustafayev, M. (2021). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
6. *Multikulturalizmə giriş*. (2019).
7. Salamoğlu, T. (2021). *XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri*.
8. Şəmsizadə, N. (2012). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
9. Şəfizadə, S. (2022). *Müasir Azərbaycan və Türkiyə hekayələrində milli xarakter problemi* (1995–2015-ci il). Dissertasiya işi.
10. Yusifoğlu, R. (2001). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*.

Azərbaycan dilində “qara” sifətinin konnotativ mənaları

Aytən Bəylərova ¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində “qara” sifətinin həm rəng bildirən leksik mənası, həm də konnotativ mənaları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi “qara” sifətinin müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi konnotasiyaları müəyyənləşdirmək, bu mənaların tarixi, mədəni, ictimai amillərlə əlaqəsini öyrənmək və dil ilə mədəniyyət arasındakı əlaqələri aşkarlamaqdır. Tədqiqat zamanı təsviri və müqayisəli təhlil metodları, eləcə də semantik və kontekstual analiz üsulları tətbiq edilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi göstərir ki, “qara” sifəti, əsasən, “zülmət”, “matəm”, “ölüm”, “ağrıqlıq”, “bədbəxtlik”, “pis sonluq”, “peşmanlıq”, “ümitsizlik”, “günah” kimi anlayışlarla əlaqələndirildiyi üçün mənfi konnotasiyalara malik olsa da, bəzi hallarda “ulu”, “əsas”, “baş”, “böyük”, “güclü” kimi müsbət mənalar da ifadə edə bilər. Məqalədə “qara” sifətinin metaforik və frazeoloji ifadələrdə xüsusi mənalar daşıdığı qeyd edilmiş, bu leksemin müxtəlif mətnlərdə istifadəsi müqayisəli şəkildə araşdırılmış, kontekstdən asılı olaraq fərqli emosional və semantik çalarlar qazandığı göstərilmişdir. “Qara” sifətinin həm əsas, həm də müsbət və mənfi konnotativ mənalarının nümunələr əsasında sistemli şəkildə təsvir və təhlil olunması tədqiqatın elmi yeniliyini, konnotativ mənaların izahının tərcümə işlərində, leksik-semantik təhlillərdə, dilin mədəni aspektlərinin öyrənilməsində və frazeoloji tədqiqatlarda faydalı ola bilməsi isə araşdırmanın praktik əhəmiyyətini təşkil edir.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, rəng, sifət, qara, konnotasiya, assosiasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 21.06.2025

Qəbul edilib: 14.09.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-7515-4229> | ayten_beylerova@mail.ru

Connotative Meaning of the Adjective “Qara” (“Black”) in the Azerbaijani Language

Aytan Baylarova ¹

ABSTRACT

The article deals both the primary meaning of the adjective “qara” (“black”) used in the Azerbaijani language, which denotes color, and its connotative meanings. The purpose of this research is to identify the connotations expressed by the adjective “qara” (“black”) in the Azerbaijani language in various contexts, to study its relationship with historical, cultural, and social factors, and to reveal the connections between language and culture. The article applies descriptive and comparative methods, as well as semantic and contextual analysis methods. The results obtained show that although the adjective “qara” (“black”) has negative connotations because it is mainly associated with concepts such as “darkness”, “mourning”, “death”, “heaviness”, “misfortune”, “bad ending”, “regret”, “despair”, and “sin”, in some cases it can also express positive meanings such as “great”, “basic”, “main”, “big”, “strong”. The purpose noted that the adjective “qara” (“black”) has special meanings in metaphorical and phraseological expressions, the use of this lexeme in various texts was comparatively studied, and it was shown that it takes on different emotional and semantic shades depending on the context. The systematic description and analysis of both the main, positive and negative connotative meanings of the adjective “qara” (“black”) based on examples constitutes the scientific novelty of the study, and the practical significance of the study is that the explanation of connotative meanings can be useful in translation work, lexical-semantic analysis, the study of cultural aspects of language, and phraseological research.

KEYWORDS

Azerbaijani language, color, adjective, black, connotation, association

ARTICLE HISTORY

Received: 21.06.2025

Accepted: 14.09.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-7515-4229> | ayten_beylerova@mail.ru

Giriş

Tədqiqatın mövzusu Azərbaycan dilində işlənən “qara” sifətinin müxtəlif kontekstlərdə ifadə etdiyi konnotativ mənaların nümunələr əsasında təhlilinə həsr olunmuşdur. Dil vahidlərinin konnotativ mənalarının öyrənilməsi dilçiliyin aktual istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində “qara” komponentli ifadələrin semantik və pragmatik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi onların tarixən necə formalaşdığını və hazırda dildə hansı mənə dəyişikliklərinə uğradığını müəyyənləşdirmək baxımından faydalıdır. Bundan əlavə, konnotativ mənaların təhlili yalnız dilçilik üçün deyil, həm də mədəniyyətşünaslıq, etnoqrafiya və tərcümə sahələri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmanın məqsədi Azərbaycan dilində “qara” sifətinin ifadə etdiyi konnotasiyaları müəyyənləşdirmək, bu konnotasiyaların tarixi, mədəni və ictimai amillərlə əlaqələrini öyrənmək, eləcə də dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirləri aşkarlamaqdır.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində “qara” sifətinin rəng bildirən əsas mənası ilə yanaşı, müsbət və mənfi konnotativ mənaları sistemli şəkildə təsvir və təhlil edilmişdir. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu konnotativ mənaların izahı tərcümə işlərində, leksik-semantik təhlillərdə, dilin mədəni aspektlərinin öyrənilməsində və frazeologiya ilə bağlı araşdırmalarda faydalı ola bilər.

Konnotasiya – sözün əsas (denotativ) mənası ilə yanaşı, əlavə, emosional, qiymətləndirici və ya obrazlı mənalarının məcmusudur. Konnotativ mənə sözün istifadə edildiyi kontekstdə yaranır və onun emosional, mədəni və ya subyektiv çalarlarını ifadə edir. Subyektiv çalar dedikdə, bir sözün fərdlərin şəxsi təcrübələrinə, hiss və düşüncələrinə əsaslanaraq qazandığı əlavə mənalar nəzərdə tutulur. Yəni bu çalar, sözü istifadə edən və ya eşidən şəxsin onu necə dərk etməsi və hansı emosiyalarla əlaqələndirməsi ilə bağlıdır. Məsələn, “qış” sözü bir insan üçün sakitlik, gözəllik və uşaqlıq xatirələri ilə bağlı olduğu halda (pozitiv subyektiv çalar), başqa biri üçün soyuq, çətinlik və tənhalıq mənası daşıya bilər (neqativ subyektiv çalar). Deməli, subyektiv çalar daha çox fərdi hisslərdən və şəxsi təcrübələrdən asılıdır. Bu baxımdan, bir sözün insanda yaratdığı təəssürat digərində tamamilə fərqli ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənasındakı semantik komponentlər mətnə təsadüfi meydana çıxan konnotatlar toplusu deyildir. Onların hər biri həm daha geniş diapazondakı konnotasiyalarla, həm də sözün leksik mənasını təşkil edən elementlərlə motivasiya olunur. Lakin hər bir semantik konnotasiya eyni zamanda fərdi konnotasiyaların formalaşmasına da təsir edir. Nəticədə, mətn konnotasiyalarında ifadə olunan mənə ümumişlək (uzual) konnotasiyalara nisbətən daha dəqiq şəkildə ifadə edilir ki, bu da həmişə birmənalı şəkildə tərif və təfsir oluna bilmir.

Konnotasiya dilin estetik və emosional aspektlərini ifadə etdiyi üçün bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poetik əsərlərdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Metodlar

Tədqiqatda təsviri və müqayisəli təhlil metodlarından, həmçinin semantik və kontekstual analiz üsullarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Konnotativ mənaların formalaşması rəng bildirən sifətlərdə daha çox müşahidə olunur. Digər leksik vahidlərdə olduğu kimi, rəng bildirən sifətlərin də semantik və pragmatik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması yalnız onların nitqdə istifadəsinin təhlili ilə müəyyən edilə bilər. Tədqiqat nəticələrinə əsasən, “qara” sifəti, adətən, “zülmət”, “matəm”, “ölüm”, “ağırılıq”, “bədbəxtlik”, “pis sonluq”, “peşmanlıq”, “ümitsizlik”, “günah” kimi anlayışlarla əlaqələndirilsə də, “ulu”, “əsas”, “baş”, “böyük”, “güclü” kimi müsbət mənalar da ifadə edir. Araşdırmada “qara” sifətinin metaforik və frazeoloji ifadələrdə xüsusi mənalar daşdığı qeyd edilmiş, bu leksemin müxtəlif mətnlərdə istifadəsi müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, onun kontekstdən asılı olaraq fərqli emosional və semantik çalarlar qazandığı müəyyən edilmişdir.

Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, “qara” sifətinin konnotativ mənası tarix, mədəniyyət və inanc sistemləri ilə əlaqəlidir. Qara rəng bir çox mədəniyyətlərdə matəm, faciə, qorxu və qaranlıq simvolu hesab olunsada, bəzi hallarda güc, böyüklük və liderlik anlayışları ilə də əlaqələndirilir.

İnsan tərəfindən qəbul edilən hər hansı bir rəng onun beyin fəaliyyətinin nəticəsi olduğundan, ayrı-ayrı insanlar rəngləri müxtəlif şəkildə qavrayır və onların harmoniyasını fərqli formada hiss edirlər. Bu fərqlilik nitqdə öz əksini tapır və rənglərin fərdi konnotativ mənalarının yaranmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, insanların rənglərə müxtəlif mənalar yükləməsi, əsasən, onların dünyagörüşü, fərdi təfəkkürü və mifoloji inancları ilə bağlı olur. A.İ.Belovun fikrinə görə: *“...rəng etnoeydəmlərinin təhlili xalqın psixologiyasını dərk etmək üçün açardır. Onları mənimsəmək mətnin mənasına və hər şeydən əvvəl poetik mənaya daha dərinə nüfuz etməyə imkan verəcəkdir. Etnoeydəmləri bilmək “kulturoloji daltonizmin” aradan qaldırılmasına aktiv şəkildə kömək edərək kommunikanter arasındakı məsafəni azaldır”* (Belov, 1988, s. 50). Deməli, rəng adlarını bildirən leksemlərin konnotasiyaları dil daşıyıcılarının mifoloji, dini, fəlsəfi və bədii görüşlərinin təsiri altında formalaşmışdır.

Xalq şairi Rəsul Rza rənglərin mənalandırılmasını “Uvertürə” adlı şeirində obrazlı şəkildə ifadə etmişdir:

*Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.*

*Hərəsində bir mənə arayıb,
bir səbəb görən var.
Kim bilir, kim sınımış,
kim bunu ilk dəfə demiş;
Qara – matəm,
Qırmızı – bayram,
Sarı – nifrət rəmzi imiş.
Kim bilir, keyfinin nə vaxtında,
kim olmuş, rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran.
Qırmızı qan da ola bilər,
bahalı üzük qaşı da,
göz yaşı da.
Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.
Ağ gözüümüzü nurdan sala bilər,
çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də.
Biri yaşıl görür yarpağı,
biri qırmızı.
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır.
Yaşıl olur, qızarır, saralır.
Rənglər könlümüzdən keçir
isti, sərin küləklər kimi,
nəğmələr, sözlər, səslər
qəlbimizə dolur müxtəlif rənglər kimi.
Rənglər xatirələr oyadır,
duygular oyadır.
Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,
hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır,
əlvan səhifələri rənglərin.
Canlanır gözüməzdə rəngi,
ömrün, mübarizənin,
qəlbin, nifrətin,*

*gecənin, səhərin
və insan taleyinin*

(Rəsul Rza, 2005, s. 227–228).

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də rəng adlarını bildirən leksemlər yalnız birbaşa deyil, həm də sakral, simvolik, məcazi və konnotativ mənalar daşıyır. *Konnotasiya* dil vahidinin implisit şəkildə ifadə olunan, danışan şəxsə müsbət, mənfi və sair assosiasiyalar doğuran əlavə mənasıdır.

Konnotasiyalar müxtəlif tip və ya növlərdə təzahür edir. Bəzi sözlərin konnotativ mənaları lüğətlərdə əks olunur, lakin xüsusilə rəng bildirən leksemlərin müəyyən konnotasiyaları yalnız konkret mətn kontekstində üzə çıxır. Bu cür mənalar fərdi xarakterə malikdir və *okkazional konnotasiya* kimi tanınır. Belə halların mövcudluğu sübut edir ki, rəng bildirən sifətlərin konnotativ yükləri sabit deyil və müəyyən kontekstin təsiri altında dəyişə bilər.

Rəng bildirən sözlərin yaranması, inkişaf və təkamülü insanların dərk etmə və sosial inkişaf prosesini əks etdirir. Bu leksemlər əşyaların fiziki xüsusiyyətlərini ifadə edə bilməklə yanaşı, həm də emosional və mədəni konnotasiyalarla zəngindir. Rəng bildirən sifətlərin konnotativ mənaları oxucunun marağını cəlb edərək onda müxtəlif emosional və assosiativ təsəvvürlər yaradır ki, bu da mətnin məzmununa dərinlik gətirir, nəticədə gizli, alt mənalar ortaya çıxır. Belə konnotativ mənaların üzə çıxarılmasında insanın obrazlı təfəkkürünün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki konnotativ məna obrazlılıqdan qaynaqlanan ən önəmli elementlərdən biridir.

Konnotativ məna daşımayan, rəng bildirən sifətlər geniş kontekstdə bu mənaları qazana bilər. Belə ki, bədii mətn strukturunda hər bir dil və nitq elementi məzmun baxımından potensial olaraq əlavə semantik yüklərə malik olur.

Rəng bildirən sifətlərin konnotasiyaları həm universal, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər dillərin və mədəniyyətlərin müqayisəsində daha aydın şəkildə üzə çıxır. Milli-mədəni xarakterə malik rəng bildirən leksik vahidlər müxtəlif etnosların dünyagörüşünün dil vasitəsilə ifadəsində mühüm rol oynayır.

Qara rəng axromatik rənglər sırasına daxildir və işığa münasibətdə müəyyən fiziki xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. İzahlı lüğətlərdə rəng bildirən sifətlərin əsas mənası müəyyən edilərkən məhz bu xüsusiyyət nəzərə alınır. Beləliklə, “qara” işıq şüalarını udan cisimlərin rəngi kimi müəyyən olunur.

Qədim türk dillərində “qara” leksemi bir sıra mənalarda — *böyük, güclü* (Seyidov, 2018, s.132), *ulu, əsas, baş, sıx, qalın, tünd* — işlənmişdir və bu mənaların əksəriyyəti müsbət semantik çalar daşıyır. Məsələn, türk eposlarından biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qara* yalnız rəng göstəricisi deyil, həm də “böyük” anlamında istifadə edilmişdir. Bu mənayı ifadə edən bir nümunə aşağıdakı şəkildə təqdim olunur: *Qara qılıcın sal boynuma, kəs başım*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, s. 156). Burada “qara qılınc” ifadəsi “böyük qılınc” mənasında işlənmiş və nüfuz, güc rəmzi kimi çıxış etmişdir. *Qara* sifətinin rəng bildirməyən mənalarına atalar sözlərində də rast gəlinir: *Güvəndüğüm qara dağ, sənə dəxi qar yağdı!* (Atalar sözləri, 2013, s. 200). Burada “qara dağ” ifadəsi həm fiziki ölçünü, həm də qoruyuculuq və dayaq mənasını bildirir. Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağın adındakı *qara* komponenti də “böyük”, “sıx” mənalarını ifadə edir və “böyük bağ”, “sıx bağ” anlamına gəlir (Hüseynov, 2012, s. 26; Qarabağ: etiologiyası, ərazisi və sərhədləri). M.N.Hüseynova isə *qara* lekseminin “qaranlıq”, “zülmət”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli”, “kədərli”, “mal-qara”, “yığın”, “bədbəxt”, “dəstə”, “camaat”, “qoşun”, “xalq”, “quru”, “torpaq”, “təpə” və s. kimi arxaik mənalar ifadə etdiyini göstərir (Hüseynova, 2023, s. 203). “Qara” sözünün bu arxaik leksik mənaları sözün tarixi, ilkin semantik qatında mövcud olmuş əsas mənalardan sayılır. Bunlar konnotativ deyil, denotativ, yəni əsas mənalar olmuş, lakin zamanla işləkliyini itirərək yalnız müəyyən kontekstlərdə (məsələn, folklor, klassik poeziya, toponimlər) qorunub saxlanmışdır.

L. Z. Budaqov *qara* sifətinin “qorxulu” və “heybətli” kimi metaforik mənalarının olduğunu göstərmişdir (Budagov, 1871, s. 53). Bu da həmin rəngin psixoloji təsirindən irəli gəlir.

Qara rəng müxtəlif mədəniyyətlərdə *zülmət*, *matəm*, *ölüm*, *ağırlyq*, *bədbəxtlik*, *pis sonluq*, *peşmanlıq*, *ümitsizlik*, *günah* kimi anlayışlarla əlaqələndirilir, onların rəmzi hesab edilir. Bu rəng həmçinin “ağır, mənhus, pis, kədər doğuran, qəm gətirən, qorxulu, ... səfalətli, fərəhsiz, sevincsiz, talesiz, bədbəxt, faciəli, ... əziyyətli, məşəqqətli” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., 2006, s. 45–46) kimi mənalar ifadə edir. M.M.Seyidov qədim türklərdə, xüsusən də oğuz tayfalarında *qara* rəngin mənfi anlayışlarla bağlılığı haqqında yazır: “*Bir çox xalqların, eləcə də azərbaycanlıların, türkmənlərin, özbəklərin, qazaxların və s. soykökündə iştirak edən Oğuz qəbilə birləşməsində, eləcə də bir sıra digər türkdilli qəbilələrdə göy, qara və ağ rənglərin kədər, matəm, yuğla – matəm mərasimi ilə bağlılığı çox əskilərlə səsləşir. Bu adət Oğuz qəbilələrində hələ Dədə Qorqud boylarının yazıya alındığı çağlar belə geniş şəkildə yayılıbmış*” (Seyidov, 2018, s. 137). Buna görə də *qara* sifəti ilə düzələn *qara bayram*, *qara gün*, *qara kağız*, *qara siyahı*, *üzü qara olmaq* kimi ifadələrdə *qara* bədbəxtliklə, müsibət və şərlə assosiasiya edilir. Məsələn: *Ağ gün ağardır, qara gün qaraldır* (Atalar sözləri, 2013, s. 25.); *Qara günün ağ günü də olar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270) və s.

Azərbaycan dilində “qara” komponentli ifadələr daha çox mənfi konnotativ çalar daşıyır. Əsasən kədər, faciə, ölüm, təhlükə, qeyri-qanuni fəaliyyət və sosial təcridlə əlaqələndirilən bu ifadələr cəmiyyətin müxtəlif tarixi və ictimai proseslərini əks etdirir. “Qara” komponenti ilə düzələn söz və frazeoloji vahidlərin mənfi konnotasiyaları geniş və dərin mənə qatını əhatə edir ki, bu da dilin sosial, tarixi və milli-mədəni aspektləri ilə bağlı müxtəlif faktorlarla izah olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

Qaralamaq sözü həm məcazi, həm də birbaşa mənada işləyə bilər. Birbaşa mənada səthi qara ləkə ilə örtmək anlamına gəlsə də, məcazi mənada bir şəxsi və ya hadisəni məqsədli şəkildə pisləmək, nüfuzuna xələl gətirmək kimi başa düşülür. Buradakı “qara” mənfi xüsusiyyətlər və pis niyyətlə bağlıdır. *Qaralamaq* feilinin bu mənada işlənməsinə M.Kaşğarının “*Divanü Lügət-it-Türk*” əsərində də rast gəlinir: “Karala = qaralamaq, pisləmək” (Kaşğari, 2006, s. 248).

Azərbaycan dilində rəng bildirən sözlər əsasında formalaşmış frazeoloji vahidlər müxtəlif emosional və milli-mədəni çalarları əks etdirir. Bunlardan biri də “qara bayram” ifadəsidir. Bu ifadə bir şəxsin ölümündən sonra qeyd olunan Novruz bayramına işarə edir. “Qara bayram”, ənənəvi olaraq, dünyasını dəyişmiş şəxsin məzarının ziyarət edilməsi ilə bağlıdır. Bu mərasim zamanı bir tərəfdən həyatdan köçən insan haqqında xatirələr yada salınır, digər tərəfdən isə bu, bir növ, kədər və itki hissi ilə əlaqələndirilir. *Qara* burada “ölüm” və “kədər” anlayışları ilə assosiasiya olunur. Həyatın təbii sonu olan ölüm Novruz bayramının bu xüsusi anında cəmiyyət tərəfindən yenidən dərk edilir, bu da həmin “qara” komponentin mənfi təsirini daha da gücləndirir. Məsələn: *Düzü budur ki, mən dədəmdən bərk incidim. Nənəmizin qara bayramı çıxmamış dədəmizin bu yola qurşanması gözlənilməz idi, həm də yaşının bu vaxtında...* (Vəliyev, 2005, s. 58).

Qara bəxt/qara tale ifadələri şanssızlıq və talesizliyi təsvir etmək üçün istifadə edilir. Məsələn:

*Köç yolunda oğul itdi, ər itdi,
Zaman çox-çox ağlayanı kiritdi.
Qara tale insanları əritdi,
Palıd qəddi бүkülməyə başladı*
(Yaqub, 2006, s. 268).

Yaxud bir atalar sözündə deyilir: *Qara bəxt ova çıxdı, dağları duman aldı* (Atalar sözləri, 2013, s. 270). Burada bəxtin mənfilik və uğursuzluqla əlaqəli olduğu vurğulanır, ifadədəki *qara* sözü həyatın, bəxt və şansın gətirməyəcəyini, şəxsin qarşılaşacağı pis hadisələri göstərir. “Qara bəxt”, adətən, ümitsizliyi və taleyin ağır yükünü simvollaşdırır.

Qara gün ifadəsi, adətən, çətin bir dövrü, əzab-əziyyəti və kədərli hadisələri təsvir etmək üçün işlədilir. Bu ifadə həyatın ən ağır anlarını, psixoloji və emosional sıxıntıları təmsil edir. “Qara gün”, adətən, uğursuzluq, çətinlik və ya fəlakətlər zamanı istifadə olunur: *Yaxşı dost qara gündə məlum olur* (Atalar sözləri, 2013, s. 409); *Qara günün ömrü az olar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270). “Qara günün ömrü az olar” deyildikdə, pis günlərin uzun sürməyəcəyinə, zamanla sona çatacağına işarə edilir, lakin həmin dövrün yaşanmasının çox ağrılı olduğu vurğulanır. Bu da “qara” komponentinin mənfi konnotasiyasını daha da gücləndirir, çünki o, həyatın çətin və faciəli tərəfini göstərir.

Qara günə qalmaq ifadəsi çox pis vəziyyətə düşmək, ağır vəziyyətdə olmaq mənasını verir. Burada “qara” sözü çıxılmaz və çətin vəziyyətə işarə edir. Qeyd olunan ifadə insanın taleyindəki çətinlikləri vurğulayan bir dil konstruksiyasıdır.

Qara xəbər ifadəsi pis, mənfi və ya kədərli, faciəvi xəbəri təmsil edir, insanlar arasında qorxu və narahatlıq yaradır. Burada “qara” sözü xəbərdarlıq, pislik və ya faciə ilə əlaqəli hər hansı bir hadisəni göstərir: *Qara xəbər tez yayılar* (Atalar sözləri, 2013, s. 270); *Məhəlləyə ikinci dəfə qara xəbər Firuzə xalagilə gəldi və bu dəfə çadır onların evinin qabağında quruldu* (Elçin, 2005, s. 365).

Qara kağız ölüm xəbərini bildirən məktub anlamına gəlir və ölümün insan həyatındakı qaçılmaz, lakin kədərli və faciəvi tərəfini vurğulayır. Burada “qara” sözü matəm və yasla əlaqələndirilir. Tarixən ölən şəxsin ailəsinə göndərilən rəsmi məktublar bəzən qara haşiyə ilə hazırlanırdı və bu da “qara kağız” ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn:

*Burası Almaniya,
bura alman torpağı,
Körpəlik yaddaşımın
qan udan qan torpağı.
Min-min könül sazını
atəş ilə qırıblar,
Burda mənim xalqımın
qəlbini sındırıblar.
Bu yerdən üstümüüzə
qara kağızlar gəlib,
Qayıdıb gələnin də
Gözləri göynərti,
ürəyi sızlar gəlib*

(Yaqub, 2006, s. 189).

Qara siyahı / qara siyahıya düşmək. “Qara siyahı” ifadəsi arzuolunmaz, etimad göstərilməyən, xidmətə qəbul edilməyən, yaxud təhlükəli hesab edilən şəxs və təşkilatların qeydə alındığı qeyri-rəsmi və ya yarımrəsmi siyahıları bildirir. Burada “qara” rəng sosial izolyasiya, etibarın itirilməsi və cəzalandırılma ilə əlaqələndirilir. Bu ifadə ilk dəfə Avropada siyasi və iqtisadi məqsədlərlə istifadə olunmuş, sonradan digər dillərə də keçmişdir. “Qara siyahıya düşmək” ifadəsi isə bir şəxsin və ya təşkilatın müəyyən dairələrdə nüfuzdan düşməsinə, arzuolunmaz şəxsə, yaxud təşkilata çevrilməsini və ya təqib edilməsini bildirir.

Qara camaat sosial cəhətdən aşağı və imtiyazsız təbəqəyə işarə edən zəhmətkeş, işləyən insanları, adətən, sosial iyerarxiyanın ən alt təbəqələrində olan şəxsləri əhatə edir. Burada təsvir olunan sosial təbəqə mənfi çalarda təqdim olunur, çünki “qara” sözü ilə əlaqələndirilən

şəxslər, ümumiyyətlə, zəif, sadə, zəhmət çəkən, müxtəlif çətinliklərlə üzləşən, ictimai mövqeyi daha az olan və bəzən istismar edilən insanlardır. Məsələn: *Qara camaat arasında indi də baqi qalan bir para mövhumi adətləri göstərmək, məsələn, pirlərə inanmaq, qudurmuş it tutanda təbib əvəzinə topal seyid yanına getmək, habelə camaat arasından götürülməsi vacib olan adətlərdən danışmağı həmçinin lazım bildim* (Haqverdiyev, 2005, s. 26).

Qara fikirlər ifadəsi depressiya, ümitsizlik və pessimizmlə əlaqələndirilir. “Qara” burada ruh düşkünlüyü, neqativ düşüncə və mənəvi sıxıntıları ifadə edir. Psixologiyada “qara fikirlər” depressiya və narahatlıqla bağlı olan zehni vəziyyətləri təsvir etmək üçün işlədilir. Məsələn: *Siz gərək bu gün məni lazımınca özünüzdən razı edəsiniz. Xələtin hesabı olmayacaqdır. Xəzinənin ağzını açib cəmi dövlətimi qara fikirləri başımdan çıxaranlara verəcəyəm* (Haqverdiyev, 2005, s. 236).

Qara qüvvələr ifadəsi cinayətkarları, insanlara və ya cəmiyyətə zərər verən, mənfi təsir göstərən siyasi, sosial və ya metafizik gücləri ifadə edir. Yəni “qara qüvvələr” təkcə real dünyadakı kriminal və siyasi təsirlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda fəvqəltəbii və ya qeyri-maddi mənfi təsirləri də əhatə edir. Burada “qara” leksemi şəh, qorxu və təhlükəni bildirir. Tarix boyu “qara qüvvələr” ifadəsi bədxah və destruktiv (dağıdıcı, zərərverici) təsirə malik qruplar və ya ideologiyalar üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn: *Mən elə hey qara qüvvələrə mübarizə aparır, qəmgin qarasevdalarda dolaşır və hiss edirdim ki, həyatda heç bir dəyəri olmayan bir insanam* (Çəmənzəminli, 2005, s. 348).

Qara işlər ifadəsi iki mənada işlənir: 1) cinayət və qanunsuz fəaliyyətlər – burada “qara” qeyri-qanuni və təhlükəli əməlləri bildirir; 2) ağır və zəhmətli işlər – burada iş fiziki cəhətdən yorucu və ağır işlər nəzərdə tutulur. *Qara işlər* ifadəsinin mənfi konnotasiya daşması ağır işlərin aşağı sosial statusla əlaqələndirilməsindən irəli gəlir.

Qara bazar ifadəsi rəsmi iqtisadi sistemdən kənarda, qanunsuz yollarla mal və xidmətlərin satıldığı ticarət sahəsini bildirir. “Qara” burada qeyri-rəsmi, qanunsuz və nəzarətdən kənar fəaliyyətləri göstərir. Bu ifadə, əsasən, dövlətin qadağan etdiyi və ya vergiyə cəlb olunmayan malların satışı ilə əlaqələndirilir. Qara bazar, adətən, iqtisadi böhran, müharibə və ya qıtlıq zamanı inkişaf edir. Bu zaman insanlar məcburiyyət qarşısında mal alır və ya satır, bu da bazarın iştirakçıları haqqında neqativ fikir yaradır. Qara bazarlarda keyfiyyətsiz və ya təhlükəli məhsullar da satıla bilər. Deməli, *qara bazar* ifadəsindəki “qara” komponentinin “qanunsuz”, “təhlükəli” və “gizli” kimi konnotativ mənaları vardır.

Üzü qara olmaq hər hansı mənfi əməlin ifşa olunmasına görə peşmanlıq hissi keçirmək, xəcalət çəkmək, rüsvay olmaq, utanmaq və cəmiyyətdə etibarını itirmək mənalarını bildirərək mənfi konnotasiya daşıyan frazeologizmlərdən biridir. Burada qara rəng mənfi xüsusiyyətlərə – utanc, rüsvayçılıq və nüfuzun itirilməsinə işarə edir. Bu ifadə insanın sosial nüfuzuna ciddi xələl gətirən bir vəziyyəti təsvir edir və onun mənəvi cəhətdən zərbə almasını vurğulayır. Tarixi baxımdan bu ifadənin qədim şaman adətləri ilə bağlı olduğu ehtimal edilir.

Şamanizmin hökm sürdüyü dövrlərdə cəmiyyətin mənəvi və hüquqi normalarına qarşı çıxan şəxslər rituallarla ifşa edilirdi. Oğurluq və digər mənfi əməllər törədən insanların üzü kömürlə qaraldılır, camaat arasında rüsvay edilirdi. Bu cəzalandırma üsulu günahkarın utanmasını və gələcəkdə başqalarının da oxşar əməllərdən çəkinməsinə təmin edirdi. Belə adətlər zamanla aradan qalxsada, onların izləri frazeoloji vahid kimi yaşamağa davam etmişdir (Məhərrəmli, İsmayılov, 2019). Məsələn: *Mən heç vaxt razı olmaram ki, sən kimi adam mənim üstümə əl uzatsın. Bir vaxt var idi, deyəndə ki, məşədi, sabah gəl pulunu apar, deyirdin, hacı, niyə tələsirsən, istəyirsən bir aydan, iki aydan sonra ver. Amma indi dünyanın üzü qara olsun, bir az əliaşığı düşmüşəm deyibən istəyirsən bazarda mənim əbamı çıxardasan* (Haqverdiyev, 2005, s. 43–44).

Üzünü qara eləmək. “Üzü qara olmaq” frazeoloji vahidinin törəmə formalarından biri olan bu ifadə kiminsə nüfuzuna və ləyaqətinə xələl gətirmək, onu başıaşağı etmək mənasını bildirir. Bu ifadədə “qara” rəng yenə də mənfi çalar daşıyır və ona biabırçılıq, nüfuzun itməsi kimi mənalar yüklənir: *Dəxi özün danışırısan, mən nə eləyim! Allah sən üzünü hər iki dünyada qara eləsin!* (Haqverdiyev, 2005, s. 422).

Maraqlıdır ki, tamamilə fərqli dil qrupuna aid olan ərəb dilində də haqqında danışılan şəxsin mənfi xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün təsvirlərdə qara rəngdən istifadə olunur. Məsələn, qəddar, başqalarına qarşı nifrət hissi ilə yaşayan, onlara pislik və bədbəxtlik arzulayan, qısaca, nifrətlə dolu insanı təsvir etmək üçün “*ürəyi qaradır*”, vicdansız olan və bir çox pis və ya utancverici işlər görmüş insanların təsviri zamanı isə “*üzü qaradır*” ifadəsi işlənir (Rabab'ah, Al-Saidat, 2014, p. 259).

Ümumiyyətlə, rənglərin doğurduğu assosiasiyalar, ifadə etdiyi konnotativ mənalar ayrı-ayrı xalqlar arasında, demək olar ki, eyni və ya bir çox cəhətdən oxşardır. Bu oxşarlığın dərəcəsi həm xalqların xarakteri, həm də müqayisə edilən dillərə aid reallıqların təbiəti ilə müəyyən edilir.

Əksər dillərdə qara digər rənglərdən daha çox mənfi konnotasiyada işlənir. Xristianlıqda, o cümlədən rus mədəniyyətində bu rəng matəm və kədər simvolu kimi qəbul olunmuşdur. Yaponiyada qara rəng həm sevinc, həm də bədbəxtlik rəmzi hesab edilir, Vyetnamda isə matəm ağ rənglə simvollaşdırılır.

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir nəticəsində dillərdəki bəzi leksik vahidlərin, xüsusilə rəng bildirən sözlərin konnotativ mənalarında dəyişikliklər baş verir.

Nəticə

Beləliklə, rəng bildirən leksik vahidlər insan düşüncəsinin və mədəniyyətinin dildəki izlərini daşıyır. Onların konnotativ mənalarının müqayisəli təhlili müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasındakı konseptual yaxınlıq və fərqlilikləri ortaya qoyur. Azərbaycan dilində “qara” leksemi həm arxaik leksik, həm də konnotativ mənaları ilə dilin tarixi, mədəni və emosional qatlarını əks etdirir. Onun arxaik leksik mənaları — *ulu, böyük, əsas, baş, güclü,*

sıx, qalın, tünd və s. — qədim mətnlərdə və folklor nümunələrində mövcud olmuş denotativ mənələrdir. Müasir dövrdə bu mənələr, əsasən, müəyyən kontekstlərdə qorunub saxlanılır. “Qara” lekseminin konnotasiyaları isə ölüm, qorxu, çətinlik, sosial ədalətsizlik və qeyri-qanuni fəaliyyət kimi anlayışlarla assosiasiyadan irəli gəlir. Yuxarıda qeyd olunan ifadələr dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də cəmiyyətin dünyagörüşünü, hadisələrə emosional münasibətini və tarixi təcrübələrini əks etdirdiyini göstərir. “Qara” sözü, həyat və təbiətin ən ağır, çətin məqamlarını ifadə edir, cəmiyyətin üzləşdiyi sosial və iqtisadi problemləri simvollaşdırır. Onunla bağlı ifadələrin dilimizdə geniş yayılması həmin mənə çalarlarının cəmiyyət tərəfindən necə qəbul olunduğunu və semantik inkişaf prosesini əks etdirir. Dilin inkişafı ilə bu ifadələrin bəzilərinin semantik yükü dəyişə bilər, lakin onların əsas konnotasiyaları uzun müddət qorunub saxlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). Dörd cildə, III c. “Şərq-Qərb”.
2. Bəydili, C., Məmmədov. (tərtibçi). (2004). *Atalar sözü*. “Öndər”.
3. Çəmənəminli, Y. (2005). *Əsərləri*. Üç cildə, I c. “AVRASİYA PRESS”.
4. Elçin. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. On cildə, III c. “ÇİNAR-ÇAP”.
5. Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, I c. “Lider”.
6. Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Lider”.
7. Hüseynov, Y. (2012, 31 iyul). Qarabağ tarixi mənbələrdə. “Şuşa” qəzeti, 14.
8. Hüseynova, M. (2023). *Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili*. “ADPU” nəşriyyatı.
9. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğat-it-türk*. Dörd cildə, IV c. “Ozan”.
10. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). *Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər*. “Öndər”.
11. *Qarabağ: Etiologiyası, ərazisi və sərhədləri*. Azerbaijan.az. <https://azerbaijan.az/related-information/180>
12. Məhərrəmli, Q., İsmayilov, R. (2019). *Məsəllər, deyimlər. Etimoloji lüğət*. Azleks.az. <https://www.azleks.az/onlinedictionary/%C3%BCz%C3%BC+qara?s=22>
13. Rza, R. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Beş cildə, III c. “Öndər”.
14. Seyidov, M. (2018). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. “Elm və təhsil”.
15. Vəliyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. “AVRASİYA PRESS”.
16. Yaqubqızı, M. (tərtibçi). (2013). *Atalar sözləri*. “Nurlan”.
17. Yaqub, Z. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Şərq-Qərb”.
18. Belov, A. (1988). *Tsvetovyye etnoeydemy kak obyektnopsikholingvistiki. Etnopsikholingvistika*. “Nauka”.
19. Budagov, L. (1871). *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narechiy*. T. 2. “Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk”.
20. Rabab'ah, K., & Al-Saidat, E. (2014). Conceptual and connotative meanings of black and white colours: Examples from Jordanian Arabic. *Asian Culture and History*, 6(2), 255–260.

Bədii ədəbiyyatda təbiət mövzusunun tədrisi: müasir problemlər və yanaşmalar

Ramiz Qasimov¹

XÜLASƏ

Məqalədə ədəbiyyatın tədrisi prosesində təbiət mövzusunun müasir tələblər kontekstində öyrənilməsi ilə bağlı aktual problemlər və əsas aspektlər araşdırılmışdır. Mövzunun aktuallığı onunla əsaslandırılır ki, ədəbiyyatın tədrisində təbiət mövzusu uzun bir inkişaf yoluna malik olsa da, bədii faktlardakı gerçək ideyalar və müşahidələr əksər hallarda ideoloji istiqamətin təsiri altında izah olunmuşdur. Halbuki müasir dövrdə baş verən hadisələr onu göstərir ki, ədəbiyyatın tədrisi nə qədər insan şəxsiyyətinin formalaşdırılması baxımından zəruridirsə, təbiətə münasibət məsələsinin də insanın və ümumən varlığın tərkib hissəsi olaraq öyrədilməsi və təlqin edilməsi məsələsi bir o qədər aktual və əhəmiyyətlidir. Tədqiqat zamanı analiz, sintez, müqayisə və digər elmi-metodoloji yanaşmalardan istifadə edilmiş, əsaslı elmi nəticə və qənaətlər əldə olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, global iqlim dəyişiklikləri, onların doğurduğu fəsadlar və bu problemlərə qarşı birgə mübarizə çağırışları, o cümlədən Azərbaycanda keçirilən COP29 beynəlxalq tədbirinin müəyyən etdiyi hədəflər, ədəbiyyatın tədrisində də yeni məzmun və tələblərin formalaşmasını zəruri edir. Bu baxımdan, bədii ədəbiyyatda təbiət mövzusunun tədrisi müasir standartlara uyğun şəkildə yenidən qurulmalıdır. Nəticə olaraq vurğulanır ki, təbiətə münasibət yalnız onu sevməklə məhdudlaşmamalı, insanın özünü təbiətin bir parçası kimi dərk etməsi, təbiətin taleyini insanın taleyi ilə birgə düşünməsi tədrisin əsas ideyalarından birinə çevrilməlidir.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyatın tədrisi, təbiət mövzusu, varlıq harmoniyası, vətəndaşlıq lirikası

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.06.2025

Qəbul edilib: 29.09.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-9905-4348> | ramizqasimli44@gmail.com

Teaching the Theme of Nature in Fiction: Contemporary Problems and Approaches

Ramiz Gasimov¹

ABSTRACT

The article examines the current problems and main aspects of studying the theme of nature in the context of modern requirements in the process of teaching literature. The relevance of the topic is justified by the fact that although the theme of nature in the teaching of literature has a long development path, real ideas and observations in artistic facts have been explained in most cases under the influence of ideological direction. However, the events taking place in modern times show that the more necessary the teaching of literature is in terms of the formation of human personality, the more relevant and important the issue of teaching and instilling the attitude towards nature as an integral part of man and existence in general is. During the research, analysis, synthesis, comparison and other scientific-methodological approaches were used, and solid scientific results and conclusions were obtained. The article shows that global climate change, the consequences it causes and the calls for a joint fight against these problems, including the goals set by the COP29 international event held in Azerbaijan, necessitate the formation of new content and requirements in the teaching of literature. In this regard, the teaching of the theme of nature in fiction should be rebuilt in accordance with modern standards. In conclusion, it is emphasized that the attitude towards nature should not be limited to loving it, but that one's understanding of oneself as a part of nature, and considering the fate of nature together with the fate of man, should become one of the main ideas of education.

KEYWORDS

teaching literature, theme of nature, harmony of being, civic lyrics

ARTICLE HISTORY

Received: 18.06.2025

Accepted: 29.09.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Teachers Institute. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0001-9905-4348> | ramizqasimli44@gmail.com

Giriş

2024-cü ildə beynəlxalq ədalət və qlobal ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində keçirilən COP29 tədbirində əldə olunan qənaətlər təbiətə yeni baxış və münasibət formalaşdırma zərurətini gündəmə gətirmiş, bu da məqalənin mövzusunun aktuallığını və əhəmiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Dünyanın xılası naminə iqlim dəyişiklikləri və onun fəsadlarına qarşı birgə mübarizə bəşəriyyətin mühüm vəzifəsi olaraq müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da tədqiqat mövzusunun müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq aktual və dəyərli edir. Mövzunun aktuallığı elmin və tədrisin qarşısında yeni vəzifələr müəyyənləşdirmiş, təbiət mövzusunun tədrisində fərqli yanaşmalar ortaya qoymağı mühüm məsələyə çevirmişdir. Məqalədə başlıca tədqiqat problemi məhz ədəbi düşüncə boyu təbiətə münasibət məsələsinin insan və həyat probleminin vahid tərkib hissəsi olaraq baxılmasıdır.

Metodlar

Araşdırma prosesində analiz və sintez, müqayisə və tutuşdurma, sinxron təhlil kimi tədqiqat metod və üsullarından istifadə edilmişdir. Mövzu çərçivəsində zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı materialları təhlildən keçirilmiş, nəticələrin dəqiqliyini və düşüncə istiqamətinin məzmununu qiymətləndirmək məqsədilə müqayisələr aparılmışdır. Bəzi fikir, mülahizə, tezis və nəticələrin əsaslandırılması üçün müvafiq müddəalar sintez edilmişdir.

Məqalədə mövzunun tələblərinə uyğun olaraq tanınmış simaların müdrik fikirləri və məşhur əsərlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilmiş, xüsusilə dini kitabların hökmləri və vacib elmi mülahizələr kontekstində ədəbi fikirlər müqayisə və sintez edilərək əhəmiyyətli və aktual elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan təhlillərə əsasən, məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

– Bədii ədəbiyyatın başlıca mövzularından olan təbiət mövzusu həyat və yaşayış tərz-i kontekstində problematik aspektdə yer almış, bu kontekstdə bəzən tərənnüm və sevgi, bəzən isə təhlil və problem səviyyəsində mövcudluq məsələsi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir;

– İstər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli, S. Vurğun və digər sənətkarların ədəbi ənənələrini davam etdirən yaradıcı insanların əsərlərində təbiət insan həyatının və ümumən dünyanın varlığı kimi diqqətə çatdırılmış, onun sevgi və qayğı ilə qorunmasının zəruriliyi əxlaqi kodeks kimi əsaslandırılmışdır;

– Müxtəlif dini mətnlərdə, o cümlədən “Avesta”, “Bhagavad-Gita”, “Tövrat”, “İncil” və “Quran”da təbiətlə bağlı irəli sürülən hökmlər insanın dünya və təbiət üzərində “gözetçi” rolunda olması, daim onun qayğısına qalması və öz həyatını şəfəlandırması fonunda təsbit edilmişdir;

– Bütün bu ədəbi və əxlaqi baxışlar göstərir ki, müasir dövrdə ədəbiyyat tədrisində təbiət mövzusunun öyrədilməsi yalnız səthi, primitiv sevgi və tərənnüm aspektində deyil, daha problematik təhlilə əsaslanan yanaşma ilə aparılmalıdır.

Son illərdə keçirilən tədbirlər, xüsusilə də Azərbaycanda təşkil olunan beynəlxalq COP29 konfransı təbiətə qayğıkeş və qoruyucu münasibətin əxlaqi kodeks kimi formalaşdırılmasının həm vətəndaşlıq, həm də insani borc kimi qəbul edilməsinin vacibliyini göstərmişdir. Bu yanaşma ədəbiyyatın tədrisində təbiət mövzusunun vətəndaşlıq və insanlıq vəzifəsi kimi öyrədilməsi və mənimsədilməsini zəruri edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir.

Müzakirə

Məlumdur ki, təbiət və ona münasibət hər dövrdə bədii ədəbiyyatın aparıcı mövzularından və mühüm problemlərindən biri olmuşdur. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatın klassik və müasir mərhələlərində təbiət mövzusu sənətkarın humanist dünyagörüşünü və insan problematikasını əhatəli şəkildə ifadə etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təbiətə münasibət, insan probleminin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, qəhrəmanın humanizmi və əxlaqi keyfiyyətlərini ifadə edən mənəvi əsaslardan biri kimi ön plana çıxır.

Bu baxımdan, ədəbiyyatın tədrisi zamanı təbiət və ona münasibət məsələsinin diqqət mərkəzində saxlanması metodiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə son dövrlərdə baş verən hadisələr və təbiətə yönəlik yeni yanaşmalar kontekstində bu mövzunun tədrisi məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Belə ki, ədəbiyyatın tədrisi prosesində təbiətə münasibət yalnız insanın və ya bədii qəhrəmanın əxlaqi, humanist və mənəvi keyfiyyətləri kontekstində deyil, bütövlükdə insanın və insanlığın taleyi baxımından da dəyərləndirilməlidir.

Son illərdə müşahidə olunan ekoloji problemlər – təbiətin çirklənməsi, iqlim dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər və müxtəlif kataklizmlər təbiətə bəşəriyyətin taleyi və xilasını ilə birbaşa bağlı bir varlıq kimi yanaşmağı zəruri edir. Bu hadisələr göstərir ki, təbiət təkcə yaşıllıq, gözəllik və istirahət məkanı deyil, eyni zamanda insanlıq üçün həyatın, gələcəyin və xoşbəxtliyin başlıca mənbəyidir.

Beləliklə, müasir dövrün bədii ədəbiyyatında təbiətə münasibət mövzusu ekoloji böhran və qlobal təhlükələr fonunda təqdim olunmalı, tədris prosesində pedaqoji və ideoloji məsuliyyət ön plana çəkilməlidir.

Bədii ədəbiyyatda təbiət:

1. İnsan həyatının və onun maddi mövcudluğunun başlıca mənbəyidir.
2. Gözəllik və mənəvi rahatlıq məkanıdır.

Təsədüfi deyil ki, təkcə ədəbiyyatda deyil, ümumən fəlsəfə və digər elmlərdə də təbiət insan həyatının başlıca şərti və mənbəyi kimi təsdiqini tapmışdır. Bütün bunların fonunda

tam qətiyyətlə demək olar ki, bədii ədəbiyyatın ideya-estetik konsepsiyasında təbiət insan və cəmiyyət üçün, ümumən həyat üçün taleyüklü bir məsələdir. Bol-bərəkətli təbiət həyatın qaynağı, yaşamaq, xoşbəxtlik rəmzi, qasırğa, fırtına, tufan, quraqlıq və s. isə ölüm, bədbəxtlik və fəlakət nişanəsidir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsidir ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə mif və əfsanələrdə təbiət həyatın mənbəyi, başlanğıcı kimi təsvir edilir. Buna görə də ədəbiyyatın tədrisi zamanı mənimsəmə ideyasını, təlqinetmə tezisini təbiəti canlı varlıq kimi hiss etmək, ona qarşı məsuliyyət duymaq düşüncəsi formalaşdırmaq vacibdir. Çünki məhz təbiətin yaranmasından sonra insanın var olması ona təbiətin ayrılmaz bir parçası statusunu qazandırmışdır.

Miflərdə təbiətin insan həyatının mənşəyi kimi qəbul edildiyi inanc öz əksini tapır. Türk miflərində Göy Ata və Yer Ana inancı bunun ən inandırıcı nümunələrindəndir. Əfsanələrdə insanların dağa, daşa, qayaya, quşa və s. çevrilməsi inancı, görünür ki, təbiətə dönüşün, metafizik olaraq öz əslinə qayıdışın təzahürüdür. Əfsanə, nağıl və dastanlarda qəhrəmanın təbiətə təsiri və onu idarə etməsi insanın fəvqəl gücünün deyil, təbiətlə birliyinin ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Qəhrəmanın sevincli və xoşbəxt anlarında təbiətin günəşli, parlaq təsviri, kədərli anlarında isə qaranlıq və hüznü təsviri, məhz mənəvi-ruhi baxımdan təbiət-insan birliyinin bədii-fəlsəfi göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir.

Əlbəttə, ədəbiyyatda təbiət mövzusunun tədrisi zamanı diqqəti bu məsələyə də yönəltmək vacibdir ki, insan təbiətdən yaranan yeganə şüurlu varlıqdır. Bu özünəməxsusluq isə onun üslunluk və hakimlik iddiasına səbəb olmamalıdır.

Təbiətə hakim olmaq, onu şəxsi maraq və mənafeələrə tabe etdirərək istismar etmək sonda təbiətin etirazına və həyatın tükənməsinə gətirib çıxara bilər. Təsədüfi deyil ki, əvvəlki fəlsəfi və ədəbi düşüncədə təbiət insanın mənəvi məsuliyyətinin, əxlaqi humanizminin önəmli tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Təbiətə sevgi insanın əxlaqi-mənəvi səviyyəsinin göstəricisi sayılmış, onu qorumaq isə insani vəzifəsi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Məhz bu səbəbdən, klassik ədəbiyyatın tədrisi zamanı təbiət mövzusunə yanaşarkən məsələyə fəlsəfi baxış bucağından və etibarlı mənbələr əsasında izah vermək, mövzunu düzgün və dərin məzmunla təqdim etmək daha məqsədəuyğundur.

Biz Məhsəti Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Arif Ərdəbilin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin və digər klassik sənətkarların əsərlərində təbiət təsvirlərini, qəhrəman-təbiət vəhdətini, hətta insanın hal-hərəkəti, əhvalı ilə təbiət hadisələri arasında əlaqənin nümunələrini görürük. Klassik irsin düzgün dəyərləndirilməsi üçün həmin dövrün əxlaqi-mənəvi və fəlsəfi düşüncəsinə uyğun izah və təhlil aparmaq daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

O dövrdə ədəbiyyatda dini inanc, fəlsəfə və əxlaqın ön planda olduğunu nəzərə alaraq, dini kitablarda təbiətlə bağlı verilən hökmlərə də nəzər salmaq və onları müqayisəli şəkildə təhlil etmək, fikrimizcə, daha obyektiv nəticə verə bilər. Təsədüfi deyil ki, dini kitablarda təbiətlə bağlı mühüm hökmlər verilmiş, təbiətə humanist münasibət, qayğı və məsuliyyət

insanın ali vəzifəsi, mənəvi keyfiyyəti, hətta axirət həyatı ilə əlaqələndirilmişdir. “Quran təbiət varlıqları və hadisələrini xüsusilə Allaha inanc baxımından dəyərləndirmişdir. ...Quranın təbiət hadisələri qarşısında insandan tələb etdiyi təməl vəzifə hər şeydən əvvəl bunlara qarşı həssas və diqqətli olmasıdır” (Kazancı, 2005).

Buna görə də dini fəlsəfə və şəxsi inancın ön planda olduğu Orta əsrlər dövrünün klassik ədəbiyyatında təbiət mövzusunun, o cümlədən panteizm kimi dəyərləndirilən fikir istiqamətlərini bu baxımdan təhlil etmək daha məqsədəuyğundur. Orta əsrlərdə formalaşan təbiətə dair ideya və cərəyanları İslam və digər dini fəlsəfələrin prinsipləri, mahiyyəti və dünyagörüşü kontekstində izah etmək, həmçinin bu istiqamətdə müqayisəli təhlil aparmaq konseptual baxımdan elmi cəhətdən əsaslandırılmış yanaşma kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyatda Şeyx Nizami adı ilə tanınan Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbiətlə bağlı aşağıdakı misralar yer almışdır:

*Bir yerdə göyərti bitməsə əgər,
Orda canlı məxluq necə ömr edər?*
(Nizami, 2004)

və yaxud:

*Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan,
Lütf etsən gül verər, zülm etsən tikan*
(Nizami, 2004).

Orta və ali məktəb dərslərlərində Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında insan və təbiət münasibətlərinin mühüm yer tutduğu konkret nümunələrlə aydın şəkildə göstərilir. Böyük şairin əsərlərində təbiət ilkin yaradılışın rəmzi kimi təqdim olunur. Bu yanaşma, şübhəsiz ki, Nizaminin şəxsiyyətində və dünyagörüşündə fəlsəfi və dini baxışların mühüm yer tutması ilə bağlıdır.

Nizami Gəncəvi təbiətin yaranış mənşəyini fəlsəfi və dini kontekstdə dəyərləndirməyə üstünlük vermiş, təbiəti qorumağı və onu mühafizə etməyi insanın ali vəzifəsi və mənəvi məsuliyyəti kimi dəyərləndirmişdir. Bu mövqe həm elmi, həm də dini mənbələrdə öz təsdiqini tapmışdır; belə ki, dini mətnlərdə də insanın təbiətə qarşı məsuliyyəti konkret ayələrlə ifadə olunmuşdur. Professor X. Əlimirzəyev bu barədə yazır: “Nizami fəlsəfi təliminə görə, insan tək-cə cəmiyyətə, öz həmcinslərinə deyil, həm də təbiətə, canlılar aləminə münasibətdə humanist qanunlara, yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Çünki insan da təbiətin ayrılmaz bir hissəsidir” (Əlimirzəyev, 2001).

Böyük intibah şairi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında olduğu kimi, insan dünyanın və ümumilikdə yaradılışın hikməti kimi təqdim edilir, təbiət isə insanla birgə mövcud olan varlıq kimi dəyərləndirilir. Nəsimi poeziyasında dünya və təbiət yalnız fiziki məkan deyil,

həm də insanın varlığını və mənəvi həyatını təmin edən, yaşamağa səbəb olan bir yaradılış forması kimi təqdim olunur.

*Dəryayi-mühit cüşə gəldi,
Kövn ilə məkan xüruşə gəldi.*

*Sirri-əzəl oldu aşikara,
Arif necə eyləsin müdara?*

*...Hər nə yerdə, göydə var, adəmdə var,
Hər nə ayda, ildə var, adəmdə var*
(Nəsimi, 2004).

Nəsimi insanı elmi-fəlsəfi baxımdan təbiət və bütün varlıqlarla ortaq mənşəyə malik bir varlıq kimi görür, təbiətin qorunmasını isə insanın taleyi və həyat sirri ilə əlaqələndirir. Eləcə də:

*Bənövşəm, sünbülüm, vərdim, rəyahim, zanbağım, laləm,
Əbirim, ənbərim, udum, gülüm, qönçəm, gülüstanım*
(Nəsimi, 2004).

– deyə vəsf etdiyi sevgilisini təbiət ünsürləri ilə adlandıraraq təbiət-insan vəhdətini irəli sürmüşdür. Bu təsvir insanla təbiətin tale birliyini əks etdirir. Buna görə də tədris prosesində öyrənənlərin şəxsiyyətinə təbiətin qorunması və mühafizəsini yalnız bir borc və vəzifə olaraq deyil, daha çox insanın taleyi, müqəddəratı və xoşbəxtliyi ilə bağlı məsələ kimi dəyərləndirərək mənimsətmək doğru olar. Nəsiminin “kamil insan” anlayışına görə, insan öz vücudunun bütövlüyündə həm də təbiəti, onun varlıqlarını görür, onun qayğısına qalır və məsuliyyətini daşıyır. Doğrudur, Nəsimi poeziyasında bu fikirlər poetik şüarlar və əxlaqi hökmlər şəklində səslənmişdir. Lakin Nizami yaradıcılığında bu münasibət və fikirlər poetik ifadələrlə yanaşı, elmi cəhətdən də əsaslandırılaraq təqdim olunmuşdur.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında təbiət mövzusu xüsusi yer tutur. Onun müxtəlif əsərlərində təbiətlə bağlı dərin fəlsəfi düşüncələrə rast gəlinir. “Meyvələrin söhbəti” əsəri bilavasitə bu mövzuya həsr edilmişdir. Füzuli “Səhhət və Mərz” əsərində isə təbiəti insanın həyat qaynağı kimi təqdim edir. Filosof şair sanki bu əsərdə insan varlığının təbiətlə üzvi bağlılığının elmi-fəlsəfi düsturunu təqdim etməyə çalışır. Füzulinin təbirincə, insan təbiətlə birlikdə mövcud olan, onu qorumaq və müdafiə etmək məsuliyyətini daşıyan varlıqdır. Onun “Usandırdı” qəzəlində təbiət və insan hal-əhvalının müqayisəsi aparılır, təbiət insanın və ümumən bütün canlıların cövhəri kimi təqdim olunur. Başqa sözlə, təbiətdən yaranan və onun xüsusiyyətlərini daşıyan insanın varlığında təbiətlə eyniyyətin

təzahür etməsi fikri vurğulanır. Bu baxımdan, Füzuli yaradıcılığındakı panteizm, insanı təbiətin ayrılmaz hissəsi kimi görmə və dərk etmə fəlsəfəsini aşılayır.

Müasir Azərbaycan poeziyasında da təbiət mövzusu xüsusi yer tutur. Xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı təbiətə sevgi lirikası ilə səciyyələnməklə həm də yeni məktəbin əsasını yaratmışdır. Təbiətə bağlılığın möhtəşəm imzası kimi tanınan “Vurğun” imzalı Səməd Vurğunun yaradıcılığını tədris edərkən onun təbiətə olan bağlılığını insan taleyi ilə təbiətin vəhdəti kontekstində izah etmək faydalı olar. Yəni S. Vurğunun yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin tərənnümü yalnız estetik zövq və heyranlıq ifadəsi deyil, həm də təbiəti qorumaq borcunun vətənə xidmət aspektində qiymətləndirilməsi və vacibliyinin təsbitidir.

S. Vurğunun yaradıcılığında təbiətə sevgi lirikası eyni zamanda ciddi məzmun və forma baxımından yüksək keyfiyyət qazanan vətəndaşlıq lirikasının təzahürüdür. Şairin “Təbiət ilhama çağırır məni” misrası sadəcə təbiəti öymək və sevgi ifadəsi olmaqla məhdudlaşmır, onu insan həyatının təməli və zərurəti kimi qiymətləndirir. Şairin yaradıcılığında ana təbiətə sevgi və qayğı nümunəsi vətəndaşlıq keyfiyyəti, insan borcu və məsuliyyəti səviyyəsinə yüksəlir. Bu mənada, fikrimizcə, Səməd Vurğunun ədəbi ənənəsini, eləcə də onun məktəbinə mənsub olan və yaradıcılığında təbiət lirikasına geniş yer ayıran şairlərin əsərlərini vətəndaşlıq lirikasının nümunələri kimi səciyyələndirmək, tədris prosesində isə bunu vətənə və bəşəriyyətə xidmət nümunəsi kimi təqdim etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki Ə. Cavad, C. Cabbarlı, S. Mənsur, M. Müşfiq və başqalarının yaradıcılığı ilə inkişaf edən, S. Vurğun yaradıcılığı ilə zirvəyə çatan müasir Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca məqsəd və vəzifəsi vətəndaş – insan, vətəndaş – şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu ənənələr bu günə qədər davam edərək milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətində birləşərək daha geniş məzmun qazanmış və ədəbiyyatımızın vacib aspekti kimi müəyyənlanmışdır.

Şəxsiyyətin islam modeli dini hökmlərə əsaslanan əxlaq prinsiplərinə söykənir. Buna görə də insan, ilahi hökmlərdən irəli gələrək dünyaya və təbiətə münasibətdə özünə məsuliyyət vəzifəsi müəyyənləşdirir. “Qurani-Kərim”in “Ənam” surəsində buyrulur: “Hər biri məhsul verdiyində hər birindən yeyin. Becərmə günü də haqqını verin” (Ayətlər, 2019). Məhəmməd peyğəmbər buyurmuşdur: “Qiyamət qopsa belə və birinizin əlində bir fidan olarsa, qiyamət qopmadan onu əkə bilərsə, dərhal əksin!” (Özdemir, 2006). Quranda həmçinin belə buyrulur: “Nəhayət, o gün (dünyada yararlandığınız) nemətlərdən, əlbəttə və əlbəttə, hesaba çəkiləcəksiniz” (Özdemir, 2006). Bu ayə “adamin eqosunun önünə keçən və ölçülü davranmağa vadar edən bir ayədir. ...Yəni kainatın Allah tərəfindən qoyulmuş bir nizamı vardır və bu nizam öz hərəkətinə görə davam etməkdədir” (Hacımuftüoğlu, 2016).

Əslində, bunu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, şəxsiyyətdə təbiətə qarşı münasibətin məsuliyyət ölçüsü təkcə islama görə deyil, bütün dinlərdə müəyyənlanmış məsələdir. Belə ki, “İncil”də təbiətə münasibətlə bağlı belə deyilmişdir: “Rəbb Tanrı Ədən bağçasına baxması, onu becərməsi üçün Adəmi oraya qoydu” (Ocak, 2021). Eləcə də “Yer üzünü doldurun və nəzarətinizə alın!” hökmü də həmin surənin başlıca ayələrindən olaraq

əvvəlki fikri qüvvətləndirir, insanın təbiətə hakimliyini ona qayğı, mühafizəçi və nəzarətçi olaraq mənalandırır. Müqəddəs Kitabda ağacları qorumaqla Rəbbini qorumaq arasında bağlılıq qurulmaqda, hətta müharibə vəziyyətində belə ağaclara zərər verilməməsi tələb edilmişdir. Belə ki: “Əncir ağacını qoruyan/budayan meyvəsini yeyər, sahibini qoruyan (xidmət edən) də fəxarət qazanır” (Ocak, 2021).

“İncil”in digər ayələrinə isə belə deyilir: “Bir şəhərlə savaşırkən, şəhəri ələ keçirmək üçün mühasirə uzun sürərsə, ağaclarına balta vurub məhv etməyəcəksiniz. Ağacların ürünlərini yeyə bilərsiniz, amma onları kəsməyəcəksiniz” (Ocak, 2021). “İçində yaşadığınız ölkəni kirlətməyəcəksiniz. Qan tökmək ölkəni kirlədir. ...İçində oturduğunuz, mənim də içində yaşadığım ölkəni kirlətməyəcəksiniz” (Ocak, 2021).

Nəticə

Təqdim olunan faktlar, göstərilən nümunələr və aparılan təhlillər əsasında aydın olur ki, həm bədii, həm də dini ədəbiyyatda insanın yer üzünə onu becərən, qoruyan və mühafizə edən bir “bağban” kimi göndərildiyi fikri xüsusi vurğulanır. Bu baxımdan, təbiəti qorumaq və ona qayğı göstərmək insanın əzəli vəzifəsi və mənəvi cavabdehliyi. Dini kitablara görə isə yer üzü – təbiət insana onu Yaradanın bir əmanətidir! Bir çox tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi, digər səmavi olmayan dinlərdə də təbiətə mühafizəçilik və baxıcılıq insanın ali vəzifəsi, xoşbəxtlik mənbəyi kimi baxılmışdır (Ocak, 2021).

Bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından biri olan təbiət motivi tarix boyunca həyat və yaşam kontekstində həm tərənnüm, həm də problematik məzmun daşıyan bir mövzu kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu kontekstdə təbiətə bəzən sevgi və qayğı ilə yanaşılmış, bəzən isə müxtəlif təhlillərlə onun qorunması məsələsi problem səviyyəsində qabardılmışdır.

İstər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri – Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Səməd Vurğun və onların ədəbi ənənələrini davam etdirən digər sənətkarların yaradıcılığında təbiət insan həyatının və ümumi varlıq aləminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təqdim edilmişdir. Bu əsərlərdə təbiətin sevgi və qayğı ilə qorunması zəruri bir humanist-əxlaqi kodeks kimi əsaslandırılmışdır.

Eyni yanaşma dini mətnlərdə də öz əksini tapır. “Avesta”, “Bhagavad-Gita”, “Tövrat”, “İncil” və “Quran” kimi müqəddəs kitabların məzmununda təbiətə münasibət insanın üzərinə qoyulan məsuliyyət kimi təqdim olunur. Bu mətnlərdə insan dünyanın və təbiətin “gözetçisi” olaraq təsvir edilir, onun qorunması və qayğısına qalması insanın həm mənəvi borcu, həm də yaşama haqqının təməli kimi göstərilir.

Qeyd edilən ədəbi və dini yanaşmalar bir daha sübut edir ki, müasir dövrdə ədəbiyyatda təbiət mövzusunun öyrədilməsi sadəcə tərənnüm və romantik yanaşma ilə məhdudlaşdırılmamalı, əksinə, təbiətə qayğının insan və dünyanın varlığının əsas dayacağı kimi tədris olunması zəruridir.

Bu ideya son dövrlərdəki beynəlxalq təşəbbüslər, xüsusilə də Azərbaycanda keçirilən COP29 beynəlxalq tədbiri kontekstində daha da aktuallaşır. Bu tədbir təbiətə qayğının və onun qorunmasının sadəcə əxlaqi məsələ deyil, vətəndaşlıq və insani borc kimi qəbul edilməsinin vacibliyini ön plana çıxarır. Bu baxımdan, ədəbiyyatın tədrisi prosesində təbiət mövzusu da vətəndaşlıq və insanlıq vəzifəsi kimi təqdim edilməli, bu məsələ şagird və tələbələrə dərin mənəvi və fəlsəfi kontekstdə aşılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dirili, Y. (2013, 6 iyul). *Nizaminin ekoloji dünyagörüşü*.
2. Əlimirzəyev, X. (2001). *Nizami yaradıcılığında insan konsepsiyası*. “Gənclik”.
3. Əliyev, K. (2019, 22 oktyabr). *Nəsimi yaradıcılığı: insan, təbiət və kainat*.
https://azertag.az/xeber/nesimi_yaradiciligi_insan_tebiet_ve_kainat
4. Məhəmməd Füzuli. (2005). *Əsərləri*. Altı cildə, II c. “Şərq-Qərb”.
5. Nizami Gəncəvi. (2004). *İqbalnamə*. “Lider”.
6. Nizami Gəncəvi. (2004). *Leyli və Məcnun*. “Lider”.
7. Hacıyev, A. (2024, 7 may). *Təbiət gözəllikləri Füzuli poeziyasının qaynağı kimi*.
<https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2024/05/Təbiət-gözəllikləri-Füzuli-poeziyasinin-qaynagi-kimi-1.pdf>
8. İmadəddin Nəsimi. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə, II c. “Şərq-Qərb”.
<https://dirilicurbanimeclisi.wordpress.com/2013/07/06/nizaminin-ekoloji-dunya-gorusu/>
9. Hacımuftüoğlu, E. (2016). *Kur'an'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi*.
<https://i-sem.info/PastConferences/ISEM2016/ISEM2016/papers/6-ISEM2016ID77.pdf>
10. Ocak, H., & Çelikten, D. (2021, 9 yanvar). *Dinlerde Çevre Tasavvuru ve Çevre Sorunlarının Önlenmesinde Dinlerin Rolü*.
<file:///C:/Users/User/Downloads/76-208-2-PB.pdf>
11. Özdemir, İ. (2006). *Kuran ve çevre*.
https://isamveri.org/pdfdrq/D02917/2006_I_2/2006_I_2_OZDEMIRI.pdf
12. Kazancı, A. Ş. (2005, 1 sentyabr). *Kur'an'ın âyetleri tabiatın âyetleri: iman konusu etrafında bir bilgi-duygu sarmalı*.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184369>
13. *Kurani Kerimde tabiatla ilgili ayetler* (2019, 17 may).
<https://www.fikriyat.com/galeri/islam/kuran-i-kerimde-bitkiyle-ilgili-mucizevi-ayetler>

Mahirə Nağıqızı poeziyası ədəbi düşüncə müstəvisində

Günəl Hümətova (Pəniyeva) ¹

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan poeziyasında, ədəbiyyatında və elmində mühüm rolu olan dəyərli alim, Əməkdar müəllim, professor Mahirə Nağıqızının yaradıcılığının bir hissəsi araşdırılaraq tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Mövzunun aktuallığı müasir dövrün milli mədəniyyətinə və elminə böyük təsir göstərən şairin poeziyasındakı əsas mövzuların, xüsusilə bayatı və şeirlərindəki vətənpərvərlik hisslərinin təhlili ilə müəyyən edilir. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, II Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş “Salam olsun” adlı vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış kitabdakı seçmə şeirlərin mətni təhlil əsasında açılır və müəllifin hissləri ilə yanaşı, sənətkarlıq imkanlarının bayatılarda necə təcəssüm etdiyi göstərilir. Şairin poeziyasını əhatə edən ümumi mənzərəni yaratmaq, bayatıların mövzu dairəsini müəyyənləşdirmək tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir. Məqalənin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- vətən mövzusunda həsr olunmuş bayatıların nümunələr əsasında təhlili;
- Nazlı ananın dili ilə Qərbi Azərbaycan mövzusunda və şairin şəxsi hisslərini əks etdirən bayatıların müəyyənləşdirilməsi;
- ana mövzusu və qohumluq duyğularını əks etdirən bayatılara ideya-bədii xüsusiyyətlər baxımından yanaşma;
- Qarabağ mövzusunun şairin poeziyasında yaranma tarixinin müəyyən edilməsi.

AÇAR SÖZLƏR

vətən, Mahirə Nağıqızı poeziyası, bayatı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 16.07.2025

Qəbul edilib: 20.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484> | gunelpenyeva@mail.ru

Mahira Naghigizi's Poetry in the Context of Literary Thought

Gunel Hummatova (Paniyeva) ¹

ABSTRACT

The article examines part of the work of professor Mahira Naghigizi, a valuable scholar, Honored teacher, who played an important role in modern Azerbaijani poetry, literature, and science, and has become the object of research. The relevance of the topic is determined by the analysis of the main themes in the poet's works, especially the patriotic feelings expressed in her bayatis and poems, which have had a significant impact on the national spirituality and science of the modern era. The scientific novelty of the article lies in the analytical study of selected poems from the book "Salam olsun" ("Greetings to You") dedicated to the II Karabakh War. The study reveals not only the author's emotions but also how her artistic mastery is embodied in the bayatis. Creating a general picture that encompasses the poet's creative world and determining the thematic scope of the bayatis constitute the main direction of the research. The main objectives of the article are as follows:

- *To analyze bayatis dedicated to the theme of the homeland based on selected examples;*
- *To identify bayatis that reflect the theme of Western Azerbaijan and the poet's personal feelings through the voice of Nazli Ana;*
- *To examine bayatis expressing the theme of motherhood and kinship from the perspective of their ideological and artistic features;*
- *To determine the historical development of the Karabakh theme in the poet's works.*

KEYWORDS

homeland, poetry of Mahira Naghigizi, bayati

ARTICLE HISTORY

Received: 16.07.2025

Accepted: 20.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-8916-3484> | gunelpenyeva@mail.ru

Giriş

“Uzun yazmaq üçün yazmağa çox vaxt sərf edilir, qısa yazmaq üçün düşüncəyə. Mahirə Nağıqızının bayatıları universal zəkanın yığcam, lakonik məhsullarıdır, dərin düşüncələrin aforistik yekunu olmaqla bərabər, özünü təsdiq amili kimi də dəyərləndirilməyə layiqdir”.

Məhərrəm Hüseynov

Mövzunun aktuallığı

Xalqımızın canlı poetik salnaməsi olan bayatılar fəlsəfi-poetik nümunələr silsiləsi kimi, insanın milli varlığını və mənəvi aləmini dünyaya göz açdığı andan ömrünün sonuna kimi müşayiət edir. Məhz buna görə də onlar insanın duyğu və hisslərinə estetik-bədii zövq aşıl原因, zamanla formalaşaraq əsrlər boyu təkmilləşən, nəticədə, “bayatı” adı ilə şöhrət qazanan poetik incilər sistemidir. Bayatılar xalqın əlçatmaz keçmişi olduğu kimi, həm də bu günü və gələcəyini ifadə edir. Hər bir bayatıda ulu babalarımızın lirik incilərdə qorunan keçmiş həyat tərzı yada düşür.

Müasir dövrdə bu poetik ənənəni layiqincə davam etdirən dəyərli sənətkar, elm xadimlərindən biri də Mahirə Nağıqızıdır. Onun hər bir bayatısında dərin mənə qatları, mənəvi-əxlaqi duyğularının idrak məqamında açılışı və poetik düşüncələrin fəlsəfi-psixoloji məğzinin yüksək sənətkarlıqla ifadəsi tam şəkildə özünü büruzə verir. “*Şairənin lirik “mən”i qəlbinin hökmü ilə nəfəs alır, düşünür, sevinir. Düşüncələr daha çox hər an pünhan qalmış sirləri açmağa hazırdır. Burada sevginin tərənnümündən çox, insanın iç dünyasının iztirabları önə çıxır. Bu da təsadüfi deyil, bütün bunlar daxilən iztirab və əzab çəkmiş insanın artıq gizli saxlaya bilmədiyi duyğularının sözdə poetikləşən müxtəlif çalarlarıdır* (Əhmədov, Babayeva, 2022, s. 21):

*O da dağ, bu da dağ, ayrı-ayrıdır,
Çayını aparan dərəsi birdi.
Yalında gözləyə, yan-yörəsində
Yüz ovçu dayana, bərəsi birdi.
Kimdi ox olanı, kimdi yay çəkir,
Kimdi qazan asan, kimdi pay çəkir?
Neçə min ildir ki, ərlər həy çəkir,
Dərdləri cürbəcür, nəbəsi birdi.*

Mövzunun əsas məqsədi

Mahirə Nağıqızının bayatılarında söz uyğunluğu, ifadə aydınlığı və forma dəyişiklikləri vasitəsilə yaradılan insan obrazları xüsusi yer tutur. Sənətkarın bu mövzuları əhatə edən poeziya nümunələrinin bəzilərini bir araya gətirərək onların təhlilini aparmaq məqalənin əsas məqsədini təşkil edir.

Metodlar

Məqalədə əsasən müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında mühüm yer tutan bayatıların və vətənpərvərlik şeirlərinin mövzu dairəsi bu metod vasitəsilə araşdırılmışdır. Bundan əlavə, sənətkarın yaradıcılığı haqqında söylənilən fikirlər toplanaraq nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Müstəqillik dövrünün əsas ideyaları həmin dövrdə səsləndirilmiş tənqidi fikir və mülahizələrin müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Şairin poeziyasının ideya xüsusiyyətləri isə tarixi faktlara əsaslanaraq Qarabağ hadisələrinin tarixi və təkamül proseslərinin araşdırılması yolu ilə üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi

Mahirə Nağıqızının poeziyasında Qərbi Azərbaycan, vətən, ana, qohumluq duyğuları, sevgi və digər insani hisslərin ifadəsi vasitəsilə XXI əsr ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini təsvir etmək tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir.

Nəticələr

Məqalədə Mahirə Nağıqızının bayatıları mövzu baxımından bir neçə qrupa ayrılaraq təhlil edilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Qərbi Azərbaycan mövzusu,
- vətən mövzusu,
- ana mövzusu,
- qohumluq duyğularının əksi,
- sevgi mövzusu və s.

Müzakirə

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığının əsas hissəsini, ilk növbədə, vətən həsrətini dərin ürək ağrısı ilə ifadə edən bayatılar təşkil edir:

*Bir parça daş Vətəndir,
Hər şeydən baş Vətəndir.
Nənəm, ay Nazlı anam,
Bacıya qardaş Vətəndir.*

*Sinəmdə oxum Vətən,
Gecələr yuxum Vətən.*

*Mənsiz də otun bitər,
Mən sənsiz yoxam, Vətən.*

Vətən həsrətini dərin hisslərlə bayatılarında ifadə edən şair qürbət, qərriblik motivlərinə üstünlük vermişdir. Bu tip nümunələrdə həm müxtəlif tarixi dövrlərin izləri, həm də ictimai-siyasi hadisələrin doğurduğu amillər ümumiləşdirilmişdir. *“M.Nağıqızının bayatılarının məzmunu, təsvir maneraları, deyim tərzı xalis milli təfəkkür təzahürləridir. Ən adi həyat və məişət hadisələri içərisindən elə ibrətli detallar seçir ki, onları bədii sənət faktına, zaman və cəmiyyət üçün səciyyəvi obrazlı düşüncə amilinə çevirsin. Buna görə də müəllif heç vaxt milli mənaəviyyatından uzaq olan cazibə orbitinə düşməmiş, doğma ənənələr üzərində dayanaraq bizi əhatə edən gerçəkliyə öz milli təfəkkürü prizmasından baxıb yaradıcılıq laboratoriyasında təhlildən keçirir. M.Nağıqızı bayatılarında müasir düşüncələrini tarixi remisiyalarla qovuşdurmaqla fenomenal təfəkkürünü xalq üçün etalonlaşmış ifadə tərzı ilə canlandırır”* (Hüseynov, 2019).

*Həyatında biliklər,
Çölündə əvəliklər.
Vətən, sənə görəmiş
Məndə divanəliklər.*

*Ev nədi, tikən bilər,
Bağ nədi, əkən bilər.
Vətən, sənın qədrini
Qəhrini çəkən bilər.*

Şairin hər bir bayatısında vətən sevgisi, vətən nisgili vurğulanır. Eyni zamanda *“Mahirə xanım nədən yazırsa-yazsın, yazdıqları hansı məzmununda olursa-olsun, orada bir səmimilik var, təmizlik, özgürlük və sədaqət var. Həm də yaşantıların şirin etirafı... Ağrılı günlərdən bəhs etdikdə belə, insan o səmimiyyətin içində qələmə alınanları özünün yaşantısı kimi duya bilir”* (Hüseynov, 2019).

Bildiyimiz kimi, şeir, dilin, hissin və duyğunun sadə şəkildə ifadə olunması mümkün olmayan, müəllifin daxili aləminə, milyonların dünyasına və qəlbinə açılan bir pəncərədir. Məhz hamının duyduğunu, gördüyünü, eşitdiyini fərqli şəkildə oxucuya çatdırmaq isə ilahi istedadın, vəhyin məhsuludur ki, bunun hər birinin qüsursuz ifadəsini məhz Mahirə xanımın yaradıcılığını izlədikcə görmək mümkündür. *“İlahi varlığa, yaradana şükranlıq, olacağa, olmuşlara, taleyin gətirdiyi qəzavü-qədərə səbirlə qane olmaq, dözmək və Tanrı sevgisinə qısılmaq da onun şeirlərində oxucu nəzərindən yayınmır”* (Balabəyli, 2021).

...yaza qaldı,
Vaxt ötdü, yaza qaldı.
Həsən Mirzə, dərdimi
Söyləmək saza qaldı
(Mahirə Nağıqızı, 2015).

Mahirə xanım eyni zamanda Həsən Mirzə həsrətini və qohumlarına olan sevgisini ürək yağı ilə bayatılarında ifadə etmişdir. Onun bayatılarının hər misrasında və sətrində, seçilən hər sözdə vətənə, Qərbi Azərbaycana olan həsrəti, anaya olan sevgisi, qohumlarına olan bağlılığı əks olunur. *“Mahirə xanımın yaradıcılığında müxtəlif mövzular əks olunur. Bunlar vətən sevgisi, təbiət, ilahi məhəbbət, insanın ruh aləmi mövzularıdır. Lakin onun poeziyasında ən diqqətçəkən məqamlardan biri vətənə olan sevgisidir. O, vətən torpağının hər qarışını sevgi ilə tərənnüm edir. Mahirə xanımın yaradıcılığında Qarabağın 30 il müddətində işğal altında olduğu dövrdə elə bir guşəsi yoxdur ki, onunla bağlı şeir və ya hekayəsi olmasın. Bu gün isə artıq Qarabağ azaddır, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunub və bu tarixi zəfər Mahirə xanımın yaradıcılığında yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır”* (Əliyeva, 2025).

I Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu daha da aktuallaşmışdır. Əgər I Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş nümunələrdə nisgil və ruh düşkünlüyü əsas yer tuturdusa, II Vətən müharibəsindən sonra qalibiyyəti, zəfər sevincini və milli qürur hissini əks etdirən nümunələr ön plana çıxmışdır. Azərbaycan poeziyasında silinməz iz qoyan Mahirə Nağıqızının vətənpərvərliyə, II Qarabağ müharibəsinə və tarixi qələbəmizə həsr etdiyi şeirləri bu baxımdan xüsusi yer tutur. Onun həm vətənpərvərlik, həm də Qarabağ mövzusunda yazdığı şeirləri “Salam olsun” kitabında toplanmışdır. *“Şair özünü bir an olsa da, vətəndən ayrı təsəvvür etmir”* (Əhməd, 2022).

44 günlük II Qarabağ müharibəsindən sonra hər bir vətən oğlunun qəlbində, dilində və gözlərində eyni hiss vardı – zəfər, qələbə, uğur və bütövlük sevinci. Bu sevinc hər kəs tərəfindən fərqli şəkildə ifadə olunurdu: bəziləri onu öz peşəsində və gündəlik fəaliyyətində əks etdirir, bəziləri zümzümə ilə dilə gətirir, bəziləri isə zəfərə yaraşan, qalibiyyətimizi ifadə edən uğur boyaları ilə ağ kətan üzərinə köçürürdü. Digərləri isə daxili hiss və duyğularını misralarda, sözlərin gücü ilə ifadə edirdilər. Qarabağ zəfərini qanları və canları bahasına təmin edən, elinə, xalqına bu qürur hissini bəxş edən şəhidlərə həsr edilən nümunələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. *“Şəhid nəğməsi” şeirində biz bu döyüntünü lap çılpıqlığı ilə hiss edirik. Həmin şeirində də müəllif öz üslubuna sadıq qalaraq vətən torpaqlarının bütövlüyü uğrunda canından keçmiş müqəddəs insanların şəhidliyini öz baxış bucağından təqdim edir. Şəhidləri sadəcə vətən torpaqlarının bütövlüyü uğrunda canlarından keçmiş qəhrəmanlar kimi deyil, həm də onların hər birini Vətən torpağının bir parçası olaraq qələmə alır. Şairə görə onların hər biri bir ünvandır”* (Qafarlı, 2024):

*Boy vermiş məzarın qəbir daşları,
Bir ömrün daşlaşan arzu-kamıdır.
Onların sağlığı döyüşən əsgər,
Məzarı – Vətənin istehkamıdır.*

Müasir dövrün görkəmli şairlərindən biri olan Mahirə Nağıqızı da qələbə sevincini, Qarabağ uğurunu misralara köçürərək vətənpərvərlik ruhunu özündə əks etdirən ədəbi nümunələr yaratmışdır. Onun bu mövzuda qələmə aldığı şeirlər böyük qələbəmizlə bağlı yaşadığı dərin sevinc hisslərinin bədii ifadəsidir. Bu sevincin təəcəssümü olan əsərlərdən biri də “Görünür” adlı şeiridir ki, II Qarabağ müharibəsi dövründə torpaqlarımızın azad olunması xəbəri gələrkən vətən eşqi ilə coşan şair qəlbi bu duyğularını misralara tökmüşdür:

*Cəbrayıl da qaldırdığın bayrağın,
Əsgər, sən, dörd bir yandan görünür.
Uzaq deyil can atdığı oylağın,
Beş addımda, Zəngilandan görünür*

(Mahirə Nağıqızı, 2021, s. 85).

Bu şeir Cəbrayılın azad olunması münasibətilə qələmə alınmışdır. Şeirin hər sətiri titrək şair qəlbinin vətən sevgisi ilə dolu kövrək hisslərinin ifadəsidir.

*Ələm idi, qüssə idi hər çağımız,
Otuz ildən sonra güldü növrağımız.
Dalğalandı Şuşada al bayrağımız,
Qurban olum, hamınıza salam olsun..!*

(Mahirə Nağıqızı, 2021)

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimi, günlərini qəm-qüssə ilə keçirən sənətkar, Qarabağın düşmən tapdağından azad olunmasından, vətən həsrətinin bitməsindən, mədəniyyət ocağımız olan Şuşada canı, qanı bahasına bayrağımızı dalğalandıran igid oğulların şücaətindən qürur hissi keçirir, bunu əsərlərində özünəməxsus bədii boylarla tərənnüm edir. Şairin hər misrasında, hər sətirində vətən eşqi ilə döyünən ürəyinin sevinc dolu hisslərini görməmək mümkün deyil.

*Ey tarixi sətir-sətir yaradanlar,
Nə şanlısınız, şanınıza salam olsun!
Qalacaqdır bu tarixdə var olanlar,
Silinməz ad-sanınıza salam olsun!*

(Mahirə Nağıqızı, 2021)

Mahirə Nağıqızının “Salam olsun” şeirində qəhrəmanlıq tarixini öz qanları bahasına yazan şəhidlərimizin xatirəsi hər bir misrada dərin ehtiramla əbədiləşdirilmişdir. Şair eyni zamanda şəhidlik zirvəsinə ucalanların ad-sanlarının tarixin qəhrəmanlıq səhifələrində qürurla yaşadığını böyük sevinc və iftixar hissi ilə vurğulamışdır.

Mahirə Nağıqızının poeziyasında əsas mövzulardan biri də məhəbbət mövzudur. Bu mövzuda yazılmış hər bir şeirində sənətkar saf duyğularını, sevgi hisslərini özünəməxsus bədii boyalar və obrazlı ifadələrlə təsvir etmişdir. “*Şairənin çox təsirli məhəbbət motivli şeirləri var. Ədəbiyyatın ən başlıca mövzularından birini təşkil edən məhəbbət mövzusunda Mahirə Nağıqızının da çox orijinal nümunələri yer alıb. Eşqin qocaman yol yorğunu və yolçusu Yunus Əmrə deyirdi: Mən yürürəm yana-yana, Eşq boyadı məni qana. Nə aqıləm, nə divana, Gəl gör, məni eşq neylədi? Mahirə Nağıqızı da öz misralarında bu hissləri belə ifadə edir* (Qafarlı, İsmayıl, 2022):

*Eşq ilə yola çıxmısan,
Yolu bağrına sıxmısan.
İndi nədən darıxmısan,
Dənən məni eşq aparır.*

*Qəlbin yuvadırmı aha,
Ahın bədəli çox baha.
Əlini qaldır Allaha,
Dənən məni eşq aparır.*

Mahirə Nağıqızı poeziyasının digər mühüm istiqamətlərindən biri də Qərbi Azərbaycan mövzudur. Şair doğma torpağının həsrətini, vətən nisgilini sadə dildə təsvir etməyə nail olmuşdur: “*Müxtəlif mövzularda aydın, axıcı, saf Azərbaycan dilində yazılmış bu şeir nümunələrində ən maraqlı məqamlardan biri də məhz elə Qərbi Azərbaycan motivlərinin təzahürüdür*” (Səfərova, 2023).

*Buradan boylanıb nə cürə baxam,
Qaçaq qayasına qəsd var, qərəkət var?
Gündüzlər getməyə gücüm yox çatam,
Yuxuda gördüyüm Dərələyəz var.*

Nəticə

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, Mahirə Nağıqızının poeziyasının əsas mövzuları aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

- I Qarabağ müharibəsində yaşanan nisgilli hissləri ifadə edən şeirlər;
- II Qarabağ müharibəsindəki Zəfər gününün sevincini və qələbəni ifadə edən şeirlər;
- Vətənin azadlığı uğrunda canlarını fəda edən şəhidlərə həsr etdiyi şeirlər;
- Doğma torpağa olan həsrəti əks etdirən, xüsusilə Qərbi Azərbaycan mövzulu şeirlər;
- Həsrətin Nazlı ananın dilindən ifadəsi;
- Məhəbbət mövzusunı əhatə edən şeirlər və digər mövzular.

Mahirə Nağıqızı vətəni və milləti üçün mühüm işlər həyata keçirmiş əsl vətənpərvər və ziyalı kimi tanınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Balabəyli, F. (2021, 14 dekabr). *Kimdir Mahirə Nağıqızı?..* Axar.az. <https://axar.az/news/kult/608832.html>
2. Əhməd, V., Babayeva, G. (2022, 5 fevral). Mahirə Nağıqızının ədəbi-poetik dünyası. *“İki sahil”*, 21. https://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2022/fevral/780733.htm
3. Əhməd, V. (2022, 2 fevral). Mahirə Nağıqızının daş nağılı. *“Kredo”*.
4. Əliyeva, A. (2024, 2 noyabr). Beynəlxalq Muğam Mərkəzində şair Mahirə Nağıqızının yaradıcılıq gecəsi keçirilib. *“525-ci qəzet”*. <https://525.az/news/277912-beynelxalq-mugam-merkezinde-sair-mahire-nagiqizinin-yaradiciliq-gecesi-kecirilib--fotolar>
5. Hüseynov, M. (2019, 11 dekabr). *Mahirə Nağıqızının bayatılarından dünyaya baxış*. Polemika.az. <https://aqreqator.az/az/medeniyyet/3357178>
6. Nağıqızı, M. (2015). *Bayatılar və üç şeir*. “Apostroff” nəşriyyatı.
7. Nağıqızı, M. (2021). *Salam olsun (vətənpərvərlik şeirləri)*.
8. Qafarlı, A. (2024, 31 noyabr). *“Ədəbiyyat və incəsənət”*. <https://edebiyatveincesenet.az/az/reytinq/item/18086-soezun-mahir-khan-m-mahirae-naghigizi-baraedae>
9. Qasimov, R., İsmayıl, Z. (2022, 5 noyabr). Sözün daş nağılı və daş ağırlığı. *“İki sahil”*, 6. https://anl.az/down/meqale/iki_sahil/2022/noyabr/822745.htm
10. Səfərova, L. (2023, 20 noyabr). Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan motivləri. *“İki sahil”*. <https://ikisahil.az/post/473799-mahire-nagiqizi-yaradiciliginda-qerbi-azerbaycan-m>

İbtidai siniflərdə orfoepik qaydaların formalaşdırılması

Mətanət Mehdiyeva¹

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi daim inkişaf edir. Dilimizə daxil olan yeni söz və ifadələrin leksik mənalari, yazılışı və tələffüzü kimi məsələlər hər zaman aktuallıq kəsb edir. İbtidai sinif dərslərlərinə nəzər saldıqda, yeni söz və ifadələrin "Söz boğçası", "Bunları bilməliyik" və digər rubrikalarda yer aldığıın şahidi oluruq. Lakin bəzi çatışmazlıqları da diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək üçün orfoqrafiya və orfoepiyanın integrativ şəkildə tədris olunması vacibdir. Bu integrasiya I–XI sinifləri əhatə etməli, müəllim isə düzgün strategiyalardan istifadə etməklə şagirdlərin nitqinin inkişafına təsir göstərməlidir. Bunun üçün müəllim yeni orfoqrafik və orfoepik normalardan xəbərdar olmalıdır, çünki kiçik bir səhv belə şagirdlərin nitqinə mənfi təsir göstərə bilər. Normalara düzgün əməl etmək bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Bugünkü dərslərlərdə tələffüzlə bağlı məlumatlar qənaətbəxş deyil. Bu məsələdə ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Müəllimlər fərdi hazırladıqları materiallara istinad etməli, maraqlı söz oyunları, lüğət üzrə işlər, müxtəlif yazı işləri təşkil etməli və şagirdləri daim axtarışa sövq etməlidirlər. Eyni zamanda müəllimlər şagirdlərin tədqiqatçı kimi yetişmələrinə dəstək olmalıdırlar. Bu gün hər kəs yeni qaydalara əsaslanan orfoepiya lüğətinin hazırlanıb istifadəyə verilməsini səbirsizliklə gözləyir. Ümid edirik ki, bu lüğət tezliklə işıq üzü görəcək və ondan istifadə edənlərin sayı artacaqdır.

AÇAR SÖZLƏR

dil qaydaları, orfoepiya, orfoqrafiya, tələffüz

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.07.2025

Qəbul edilib: 17.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0005-0068-4590> | mehtiyeva_m@mail.ru

Formation of Orthoepic Rules in Primary Classes

Matanat Mehdiyeva¹

ABSTRACT

The vocabulary of the Azerbaijani language is constantly evolving. The lexical meanings, spelling, and pronunciation of newly introduced words and expressions remain a matter of on-going relevance. When reviewing primary school textbooks, it becomes evident that new words and expressions are included under rubrics such as “Word Basket”, “Things We Should Know”, and others. However, certain shortcomings should not be overlooked. In order to develop students’ oral and written speech, orthography and orthoepy should be taught in an integrated manner. This integration should cover I–XI grades, and teachers, by employing effective strategies, can influence the development of students’ speech. To achieve this, teachers must be familiar with the latest orthographic and orthoepic norms, as even a minor mistake can negatively impact students’ language skills. Therefore, it is essential to strictly adhere to the established norms. Currently, information regarding pronunciation in textbooks is not satisfactory. In this regard, greater responsibility falls on primary school teachers. Teachers should rely on individually prepared materials, organize engaging word games, vocabulary activities, and different types of writing tasks, and constantly encourage students to explore and investigate. At the same time, they should support the students’ development as young researchers. Today, everyone eagerly awaits the preparation and release of a new orthoepy dictionary based on the latest rules. We hope that this dictionary will soon be published and that the number of its users will steadily increase.

KEYWORDS

language rules, orthography, spelling, pronunciation

ARTICLE HISTORY

Received: 09.07.2025

Accepted: 17.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0005-0068-4590> | mehtiyeva_m@mail.ru

Giriş

Orfoepiya normaları yalnız şifahi nitq zamanı tətbiq olunan dil normaları olub, tələffüz, vurğu və intonasiya məsələlərini əhatə edir. Şifahi və yazılı dil üçün ümumi normalar isə dilin mahiyyətinə və mətnlərin strukturuna aiddir. Dilin daxili quruluşunu fonetika, leksika (lüğət tərkibi) və qrammatika hissəsi təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları məhz bu hissələr üzərində formalaşır. Ədəbi dilin 3 norması mövcuddur: *fonetik (orfoqrafik və orfoepik), leksik və qrammatik norma*.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması iki yerə ayrılır: orfoepik və orfoqrafik norma. Sözlərin ədəbi dildəki yazılış qaydası *orfoqrafik*, tələffüz qaydası isə *orfoepik* norma adlanır. Orfoqrafik və orfoepik normaları ayrı-ayrılıqda tədris etmək mümkün deyil. Sözlərin səhv tələffüzü və yazılışı, dialekt tələffüzü və onun yazılışda tətbiqi, vurğu və intonasiya ilə bağlı yanlışlıqlar fonetik normanın pozulmasına səbəb olur.

Ədəbi dildə sözlərin düzgün tələffüz qaydası orfoepik norma ilə tənzimlənir. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni orfoepik normaları AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən hazırlanmış, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarının təsdiq edilməsi haqqında” 18 iyun 2021-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Tələffüz zamanı saitlər, samitlər, şəkilçilər, ixtisar və qısaltmalar, eləcə də vurğunun düzgün tətbiqi qəbul edilmiş və təsdiqlənmiş qaydalar əsasında həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni orfoepik qaydalara əsaslanan lüğət hələlik tərtib olunmamışdır.

Orfoepik və orfoqrafik normaların pozulması fonetik normanın pozulması deməkdir. Məsələn, “səhv” sözünün səhv yazılışı – *səf, səhf*; “tövsiyə” sözünün yazılışı – *tövsiyyə, töfsiyə* (orfoqrafik norma pozuntusu). Orfoepik normalara əməl edərkən qəbul edilmiş yeni qaydaları nəzərə almaq vacibdir (məsələn, *ae, ea, eə, əa, eo, üa, üə, au, ue, uə* birləşmələri yazıldığı kimi tələffüz olunur; *aə* birləşmələrində “a” səsi uzun tələffüz olunur; *ov, öv* hərf birləşmələrində səsdüşümü hadisəsi baş vermir və s.). Orfoepik normanın pozulmasına aid nümunələr: *oktyabr* və *noyabr* sözlərinin “a” səsi ilə tələffüz edilməsi, vurğunun düzgün yerləşdirilməməsi, *vadar* və *mavi* tipli sözlərdə “a” səsinin qısa tələffüzü və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitab tələffüzü canlı dilin tələffüzünü əks etdirmədiyindən bir çox insanlar ömür boyu bu yanlış tələffüzdən qurtula bilmir. Bəzi sözlər kitab tələffüzündə quru və sxematik səslənir. Belə sözləri canlı danışiq nitqinə uyğun tələffüz etmək lazımdır. Məsələn, II şəxsin cəmini bildirən *-sınız⁴* şəkilçisi *-siz⁴* kimi tələffüz olunur; nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən “ş” samiti düşür: *atmışsınız – atmışız* və s.

Səslərin və sözlərin düzgün tələffüzü fikrin dəqiq çatdırılmasına kömək edir. Qeyd etmək ki, orfoepik və orfoqrafik qaydalar müqayisəli şəkildə öyrədilir və ədəbi dilin lüğət fondunda olan sözlərin düzgün tələffüzünü tənzimləyir. Yazı qaydalarının tələffüzlə münasibətini üç əsas qrupa ayırmaq olar:

1. Yazılışı birbaşa tələffüzə uyğun olan söz və morfemlər.
2. Yazılışı birbaşa tələffüzə uyğun olmayan söz və morfemlər.
3. Yazılışı tələffüzə uyğun olmayan, lakin müəyyən qaydalar əsasında işlənən söz və morfemlər.

İbtidai siniflərdə müəllimlər bu məqama xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Fikrimizi ümumiləşdirsək aydın olur ki, fonetik norma həm yazılışı, həm də tələffüzü müəyyən edir. Bu baxımdan, ibtidai sinif müəllimləri şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi nitqi üzərində işləyərkən bu normalara riayət etməlidirlər.

Metodlar

Tədqiqat zamanı əsasən müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. İbtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərindən nümunələr götürülmüş, müəyyən orfoepik və orfoqrafik məsələlər təhlil edilmişdir. Siniflər üzrə dil qaydaları və tapşırıqlar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakılardır:

1. İbtidai siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərində orfoepik məlumatlar və tapşırıqlar azlıq təşkil edir.
2. Daha çox diqqət sözlərin yazılışına yönəldilmişdir.
3. Şagirdlərin sözləri düzgün tələffüz etməsi üçün orfoepik biliklərin vərdişə çevrilməsi zəruridir; dərsliklərdə bunun üçün yetərli sayda tapşırıqlar yoxdur.
4. Müəllimlər şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları vərdişə çevirmək üçün orfoepik çalışmalar təşkil etməlidirlər.
5. Bunun üçün həm mətnlərlə iş, həm imla, inşa və ifadə yazıları, həm də müəyyən dil qaydalarının integrativ tədrisi əsas şərtlərdəndir.

Müzakirə

Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan normalara orfoepik qaydalar deyilir. Bu qaydaların məcmusu isə orfoepiya adlanır. Şifahi ədəbi dil üçün xarakterik olan əlamətlər, qaydalar çoxdur, lakin onların hamısı orfoepiyaya daxil deyil.

Orfoepiyanın obyektı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ayır-ayrı səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzü.
2. Söz və ifadələrin tələffüzü.
3. Qrammatik formaların tələffüzü.

Orfoepiya anlayışı ilə ədəbi tələffüz eyni məna daşımır. Ədəbi tələffüz orfoepiyadan daha geniş anlayışdır. Onun tərkibinə orfoepiyaya aid olan qaydalardan əlavə, vurğu və intonasiya da daxildir.

“Orfoepiya” yunan mənşəli söz olub “düzgün nitq” deməkdir. Orfoepiya qaydaları sabit deyil, zaman keçdikcə dəyişir və təkmilləşir. “Tələffüz” sözü isə ərəb dilində “söz” mənasını verən “ləfz” sözündən götürülmüş və “söyləmək” anlamını bildirir. Azərbaycan ədəbi tələffüzünün əsasını ziyalıların danışq dili təşkil edir. Orfoepiya qaydalarının tənzimlənməsində fonetikanın rolu böyükdür, çünki bu qaydaların əksəriyyəti fonetik quruluşa əsaslanır.

İstər zahiri, istərsə də məzmun baxımından düzgün qurulmuş nitq fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Orfoepiya mühüm ictimai əhəmiyyətə malikdir: eyni sözün müxtəlif formalarda tələffüz olunmasına yol vermir. Orfoepiya qaydaları poeziyada da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qaydaların pozulmasına heç bir halda yol verilməməli, hər kəs tərəfindən onlara riayət olunmalıdır. Lakin bəzi hallarda orfoepiya qaydaları dialektlərin, klassik ədəbi dilin, alınma sözlərin və orfoqrafiyanın təsiri nəticəsində pozula bilər.

Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, sözlər və ifadələr hər zaman yazıldığı kimi tələffüz edilmir. Hazırda orfoepiya və orfoqrafiya arasında əlaqə daha sürətli inkişaf edir. Orfoepiyada ümumxalq danışq dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır, orfoqrafiyada isə bu xüsusiyyətlər əsas götürülmür. Orfoepiyada saitlərin adi, uzun və qısa tələffüzü mühüm əhəmiyyət daşıyır, orfoqrafiyada isə bu cəhətlər nəzərə alınmır. Orfoqrafiyada şəkilçilərin ahəng qanununa uyğunluğu əsasdır, orfoepiyada isə bəzi hallarda bu qanunun pozulması müşahidə olunur (məsələn: *aleydi, gedeydi* və s.).

Ədəbi dil normalarının təkmilləşdirilməsi məsələsi XIX əsrdə xüsusilə aktuallaşmışdır. Bu sahədə görkəmli yazıçı və dramaturq M. F. Axundzadə mühüm rol oynamış, tələffüz normalarını şifahi dil əsasında quraraq yazı ilə tələffüzü yaxınlaşdırmağa nail olmuşdur. Orfoepiya sahəsində Axundzadənin prinsipi bu gün də aktuallığını qoruyur.

Azərbaycan orfoepiyasının tədqiqinə əsasən XX əsrdə başlanmışdır. Ə. Dəmirçizadə, Ə. Əfəndizadə, N. Abdullayev, A. Qurbanov, M. Şirəliyev kimi alimlərin araşdırmaları orfoepik normaların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu sahədə araşdırılmasına ehtiyac duyulan məsələlər hələ də qalmaqdadır. Orfoepik normalara uyğun yenilənmiş qaydaların tətbiqi üçün isə müasir orfoepiya lüğətinə ciddi ehtiyac var. Xüsusilə geniş “müəllim ordusu”nun bu lüğətdən istifadəyə ehtiyacı böyükdür.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 18 iyun 2021-ci il tarixli 175 sayılı qərarına əsasən, dilimizin orfoepiya qaydalarında bəzi dəyişikliklər edilmiş, fonetik prinsipə üstünlük verilmiş və tələffüzlə yazı arasındakı fərqlər azaldılmışdır.

Azərbaycan dilinin orfoepik və orfoqrafik normalalarının hər beş ildən bir yenilənməsi vacibdir. Dilin lüğət tərkibi daim inkişaf etdiyindən yeni sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Orfoqrafiya orfoepiyadan ayrı şəkildə tədris oluna bilməz, çünki sözlərin düzgün yazılışı qədər, düzgün tələffüzü də önəmlidir.

Şagirdlərə dil qaydaları birinci sinifdən başlayaraq davamlı şəkildə öyrədilir. Dil qaydalarının tədrisi zamanı orfoqrafiya və orfoepiya arasında inteqrasiya yaradılmasa, şagirdlərin nə yazılı, nə də şifahi nitqi düzgün inkişaf edə bilməz. Bu səbəbdən orfoqrafiya və orfoepiya ibtidai siniflərdən başlayaraq XI sinfə qədər sistemli şəkildə tədris olunmalıdır.

I sinif müəllimləri üçün hazırlanmış metodik vəsaitdə çalışma modellərinin müxtəlifliyi qeyd olunur (Abdullayev və b., 2012, s. 15). Müəllimlər bu modellərdən istifadə edərək sözlərin düzgün tələffüzünə dair kifayət qədər tapşırıq hazırlaya bilərlər. III sinif müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuş metodik vəsaitdə təlim məqsədləri sırasında “şagirdin oxuduğu sözləri orfoepik normalara uyğun tələffüz etməsi” xüsusi vurğulanır (Hüseynov və b., 2010, s. 12). Eyni zamanda IV sinif müəllimləri üçün metodik vəsaitdə təlim məqsədlərinə deyilişi və yazılışı fərqlənən sözlərin fonetik baxımdan təhlili də daxil edilmişdir (Hüseynov və b., 2011, s. 11).

Dərslərdə orfoepiyaya qaydaları və sözlərin düzgün tələffüzü haqqında da məlumat verilməlidir. Təəssüf ki, ibtidai sinif Azərbaycan dili dərslərində bu məsələ işıqlandırılmamışdır. Məktəbə yeni başlayan şagirdlər sadəcə nitq vərdişlərinə yiyələnəndə, fikirlərini nə qədər aydın, dəqiq ifadə etsələr də, düzgün tələffüz – orfoepiya üzrə iş məktəbə gəldiyi vaxtdan başlanılır (Cəfərova, 2021, s. 86).

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra tələffüz qaydaları mövcuddur. Bu qaydalar həm sait və samit səslərə, qrammatik formalara, həm də başqa dildən keçmiş və tələffüzündə fərqli cəhətlər olan sözlərə aiddir. “Tələffüz şəraiti” termininə ilk dəfə Ə.Dəmirçizadənin araşdırmalarında rast gəlinir. O, orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində tələffüz şəraitini əsas meyar kimi götürərək aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Lüğəvi şəraitdə tələffüz.
2. Qrafik şəraitdə tələffüz.
3. Qrammatik şəraitdə tələffüz (morfoloji və sintaktik).

2021-ci ildə təsdiqlənmiş yeni orfoepiya qaydalarında müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Dəyişən qaydalara riayət etmək üçün onların ictimailəşməsi vacibdir. Orta məktəbdə səslərin düzgün tələffüzünə nail olmaq üçün şagirdlərin nitqi üzərində nəzarət edilməli, fonematik eşitmə, artikulyasiya aparatının inkişaf etdirilməsi, nitq səslərinin fərqləndirilməsi və səslərin sözlərdə işlədilməsi üzrə ardıcıl işlər aparılmalıdır (Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri, 2022, s. 171).

Bu gün ibtidai siniflərdə düzgün tələffüzlə bağlı vəziyyət necədir? Fikrimizcə, dərslərdə orfoepiya ilə bağlı məlumatlar olduqca azdır. Ümumiyyətlə, sözlərin düzgün tə-

tələffüzünə aid məlumatlara səthi yanaşılmışdır. Fikrimizi dərsliklərdəki dil qaydaları üzərində açıqlayaq.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, yeni orfoepiya qaydaları (2021, 175 nömrəli qərara əsasən təsdiqlənən) dərsliklərdə hələ də öz əksini tapmamışdır.

Məsələn, I sinif Azərbaycan dili dərsliyinin I hissəsinin 12-ci səhifəsində “k” hərfinin iki səsi ifadə etməsi ilə bağlı dil qaydası verilir. Halbuki “k” hərfi əslində beş səsi ifadə edir: [k], [kʰ], [g], [y], [xʰ]. I sinifdə şagirdlər bunlardan yalnız ikisi ilə tanış olurlar. Eyni dərsliyin 20-ci səhifəsində “Söz boğçası” rubrikasında *batut, skuter, plastilin, hobbi* kimi deyilişi və yazılışı fərqli sözlər verilir. Şagirdlər bu rubrikada yeni sözlərin yazılışını öyrənsələr də, tələffüz qaydaları barədə heç bir məlumat almırlar. Bu hal digər siniflərin dərsliklərində də müşahidə olunur.

Dərsliyin 26-cı səhifəsində “Söz boğçası”nda müəllif sözü verilib (Nurullayeva və b., 2019, s. 26). Lakin sual yaranır: bu söz necə tələffüz olunmalıdır? Müəllimlər yeni qaydalara əsaslanırlar, yoxsa hələ də köhnə qaydaları tətbiq edirlər?

Dərslikdə bu tip sözlər çoxdur və onların yalnız düzgün yazılışı verilmişdir. Hər bir müəllim çalışmalıdır ki, orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında daim inteqrasiya yaratsın. Şagirdlər yeni öyrəndikləri sözlərin düzgün yazılışı ilə bərabər, düzgün tələffüzünü də bilməlidirlər. Yalnız bu halda şagirdlərin düzgün yazı və nitq mədəniyyəti formalaşa bilər.

Məsələn, dərslikdəki “Doğru-yanlış” rubrikasına diqqət edək. Səhifə 56-da *lovğa, dovşan* sözləri verilib və “yanlış” sütununda *doşan, loğa* sözləri yazılıb (Nurullayeva və b., 2019, s. 56). Maraqlıdır, müəllimlər yanlış tərəfdəki sözlər haqqında hansı fikri əsas tutub izahat verirlər? Yaxşı olar ki, yanlış yerinə sözün tələffüzü yazılsın və şagirdlər sözlə tanış olanda onun həm düzgün orfoqrafiyasını, həm də düzgün orfoepiyasını öyrənsinlər. Eyni situasiya 63, 74 və 78-ci səhifələrdə də təkrarlanır.

Dərsliyin II hissəsində səhifə 13-də *xoşbəxt* və *dəniz* sözləri verilib. “Yanlış” sütununda isə *xəşbəxt* və *dənis* yazılıb (Nurullayeva və b., 2019, s. 13). Bu, həqiqətən də, şagirdlərdə yanlış təsəvvür yarada bilər. Halbuki burada sözlərin düzgün tələffüzü də göstərilisəydi, həmin problem aradan qalxardı. Eyni hal digər siniflərin dərsliklərində də müşahidə olunur.

Azərbaycan dili II sinif, 1-ci hissə, səhifə 20-də “Sözlərin yazılışı” rubrikasında “ə”, yoxsa “a” başlığı altında *qəhrəman – qəhraman; həyəcan – həyacan* kimi sözlər təqdim edilir (Hüseynov və b., 2021, s. 20). Burada da sözlərin tələffüz forması nəzərə alınmayıb, tapşırıqlar yalnız düzgün yazılışa aiddir. Müəllimlər bu hallarda orfoepiyanı mövzu ilə inteqrasiya edərək şagirdlərə mənimsətməlidirlər. Əks halda, şagirdlərdə düzgün və savadlı şifahi nitq bacarığı formalaşmayacaq.

Azərbaycan dili III sinif, 2-ci hissə, səhifə 13-də söz sonunda “k” samitinin yazılışı və *k-y* əvəzlənməsi, səhifə 17-də isə söz sonunda “q” samitinin yazılışı, *q-ğ* əvəzlənməsinə aid dil qaydaları verilmişdir (Hüseynov və b., 2022, s. 13, 17). Fikrimizcə, bu qaydalar “yazılışı və tələffüzü” başlığı ilə verilsəydi, daha məqsədəuyğun olardı. Səhifə 33-də “Söz

boğçası”nda *kəşfiyyat, zülmkar, hökmdar və təltif etmək* sözləri verilmişdir (Hüseynov və b., 2022, s. 33). Şagirdlər bu sözləri yazılışından fərqli tələffüz edir, bəzən elə tələffüz etdikləri kimi də yazırlar. Müəllim belə sözlərin yazılışı ilə yanaşı, tələffüzünü də şagirdlərə öyrətsə, bu yanlışlıq aradan qalxar.

IV sinif dərslisinin 1-ci hissəsi, səhifə 13-də “Bunları bilməliyik” rubrikasında “y”, yoxsa “yy”, “n”, yoxsa “m” başlığı altında sözlər verilib (Hüseynov və b., 2023, s. 13). Burada da əsas diqqət yalnız yazılışa yönəldilib. Halbuki düzgün yazılışla yanaşı, düzgün tələffüzə də diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilən məsələlər gələcək tədqiqatlar üçün konkret təklif kimi dəyərləndirilə bilər. Düşünürük ki, belə mövzular öz aktuallığını qoruyur və ibtidai siniflərdə rabitəli şifahi nitqin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

İbtidai sinif “Azərbaycan dili” dərsliklərində qeyd etdiyimiz məsələlər mütləq öz əksini tapmalıdır. Orfoqrafik və orfoepik tapşırıqlar üstünlük təşkil etməli, şagirdlərin yazılı nitqi ilə yanaşı, şifahi nitq mədəniyyəti də inkişaf etdirilməlidir.

Şagirdlərin şifahi nitq mədəniyyətini mətn üzərində aparılan işlər vasitəsilə vərdişə çevirmək mümkündür. Müəllim ilk növbədə çalışmalıdır ki, şagirdlər kitab tələffüzündən istifadə etməsinlər. Təəssüf ki, bu gün hələ də kitab tələffüzü ilə danışan müəllimlər mövcuddur. İbtidai sinif şagirdlərində təqlid qabiliyyəti güclü olduğundan müəllimin nitqinin səlis, aydın və düzgün olması xüsusi önəm kəsb edir. Eyni zamanda imla, ifadə və inşa yazıları zamanı da müəllim ədəbi normalara uyğun tələffüzdən istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, S., Hüseynov, R., Cəfərova, D., Orucova, G. (2012). *Azərbaycan dili 1* (müəllim üçün metodik vəsait). “Altun Kitab” MMC.
2. Cəfərova, N. (2021). *Orfoqrafiya və orfoepiya tədrisinin metodik əsasları*. “ADPU” nəşriyyatı.
3. Hüseynov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A. (2021). *Azərbaycan dili 2* (I hissə). “Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya”.
4. Hüseynov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A., Cəlilova, K. (2022). *Azərbaycan dili 3* (II hissə). “Radius”.
5. Hüseynov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A., Cəlilova, K. (2023). *Azərbaycan dili 4* (I hissə). “Şərq-Qərb” ASC.
6. Hüseynov, R., Orucova, G., Qaragözova, N. (2010). *Azərbaycan dili 3* (müəllim üçün metodik vəsait). “Altun Kitab” MMC.

7. Hüseynov R., Abdullayeva, S., Qasımova, X. (2011). *Azərbaycan dili 4* (müəllim üçün metodik vəsait). “Altun Kitab” MMC.
8. *Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri* (məqalələr toplusu). (2022).
9. Nurullayeva, Ü., Allahverdiyeva, N., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A. (2019). *Azərbaycan dili 1* (I hissə). “Çaşıoğlu” mətbəəsi.
10. Nurullayeva, Ü., Allahverdiyeva, N., Bayramova, İ., Xanaliyeva, A. (2019). *Azərbaycan dili 1* (II hissə). “Çaşıoğlu” mətbəəsi.

Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi

Aynur Bədəlova¹

XÜLASƏ

Azərbaycan dilini zənginləşdirən, onun təkrarsız, rəvan və aydın ifadəsinə yol açan əsas vasitələr dilimizdə işlənən sinonimlər, antonimlər və omonimlərdir. Dilimizin zəngin leksik ehtiyatı hər bir ifadəni özünəməxsus mənə çalarları ilə zənginləşdirərək fikirləri dəqiq, aydın və canlı ifadə etməyə imkan yaradır. Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi onun zənginliyinin başlıca göstəricisidir. Məqalədə Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarını formalaşdıran sinonimlər, antonimlər və omonimlərə dair elmi-nəzəri yanaşmalar, onların müxtəlif üslubi funksiyaları və xüsusiyyətləri, həmçinin bu sahədə aparılan elmi-tədqiqatlara əsaslanan yanaşmalar təhlil olunur. Azərbaycan dili qoruyub saxlamalı və gələcək nəsillərə ötürməli olduğumuz zəngin milli sərvətimizdir.

AÇAR SÖZLƏR

üslubi imkanlar, ifadə, dilin funksiyaları, söz ehtiyatı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.07.2025

Qəbul edilib: 11.10.2025

¹ Müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynur@gmail.com

The Variety of Stylistic Possibilities of the Azerbaijani Language

Aynur Badalova ¹

ABSTRACT

The main means that enrich the Azerbaijani language and pave the way for its unique, smooth and clear expression are synonyms, antonyms and homonyms used in our language. The rich vocabulary of our language enriches each expression with its own shades of meaning, allowing us to express ideas precisely, clearly and vividly. The diversity of the stylistic possibilities of the Azerbaijani language is the main indicator of its richness. The article reflects the scientific and theoretical justifications for synonyms, antonym and homonyms that determine the stylistic possibilities of the Azerbaijani language, their various stylistic functions, features, and approaches in scientific research. The Azerbaijani language is a rich treasure that we must preserve and pass on to future generations.

KEYWORDS

stylistic possibilities, expression, language functions, vocabulary

ARTICLE HISTORY

Received: 19.07.2025

Accepted: 11.10.2025

¹ Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9288-6218> | badalovaaynurrr@gmail.com

Giriş

Azərbaycan dili xalqımızın milli sərvəti, mədəni kimliyimizin ayrılmaz hissəsidir. Dilimizin zənginliyi onun geniş söz ehtiyatı və üslub vasitələrinin müxtəlifliyi ilə tənzimlənir. Minlərlə leksik vahiddən ibarət olan Azərbaycan dilinin lüğət fondu daim yeni sözlərlə zənginləşir. Dilimizin zəngin söz ehtiyatı hər bir ifadəni özünəməxsus mənə çalarları ilə zənginləşdirərək fikirləri dəqiq, aydın və səlis şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır. Azərbaycan dili rəngarəng və ifadə baxımından zəngin bir sistemdir ki, hər bir insan öz hiss və düşüncələrini düzgün söz seçimi ilə ən yüksək səviyyədə ifadə edə bilər. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin zənginliyi də dilin üslub imkanlarının öyrənilməsi kontekstində xüsusilə qeyd olunmalıdır. Dilimizdə nitqi ifadəli və canlı edən çoxsaylı sabit söz birləşmələri mövcuddur.

Azərbaycan dilinin üslub imkanlarının müxtəlifliyi onun zənginliyinin əsas göstəricisidir. A. Tağıyevanın qeyd etdiyi kimi: *“Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyən şəkildə çox müxtəlif bədii boyalarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün də çox yararlıdır”* (Tağıyeva, 2007).

Azərbaycan dilində elmi mülahizələr irəli sürmək, lirik şeirlər yazmaq, işgüzar yazışmalar aparmaq, eləcə də dərin məzmunlu, obrazlı və emosional bədii əsərlər yaratmaq mümkündür. Hər üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri və qaydaları mövcuddur ki, onların hər biri zəngin və aydın Azərbaycan dilinin tərkibində birləşərək dilimizin funksional çevikliyi təmin edir. Dilimizin fonetik sistemi asan qavranılan, ahəngdar səslənən ifadələrin yaradılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Azərbaycan poeziyası bunun bariz nümunəsidir: şeirlərimiz rəvan, musiqili və valehedicidir. Başqa dillərdən keçmiş söz və ifadələr də Azərbaycan dilini zənginləşdirmiş, ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Bu alınma sözlər dilimizə yeni mənə çalarları əlavə edərək onun üslubi və semantik sərhədlərini daha da genişləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin zənginliyi onun ədəbi irsinin zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətai, Mirzə Fətəli Axundov və digər görkəmli şair və yazıçılar bu dildə dünya ədəbiyyatı səviyyəsində əsərlər yaratmışlar. Onlar canlı və təkraredilməz xarakterlər yaratmaq, dərin hiss və düşüncələri ifadə etmək, emosional çalarları ustalıqla çatdırmaq üçün Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından məharətlə istifadə etmişlər. *“Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sistemində, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir”* (Bayramov, Məhərrəmov, İsgəndərzadə, 2015, s. 12).

Azərbaycan dilini zənginləşdirən, onun təkrarsız, rəvan və aydın ifadəsinə yol açan əsas vasitələrdən biri dilimizdə işlənən sinonimlər, antonimlər və omonimlərdir. Tədqiqatın məq-

sədi dilimizin zənginliyini şərtləndirən bu leksik vahidlərin ifadə imkanlarına geniş şəkildə nəzər salmaqdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi isə bu üslubi vasitələrdən yerində və düzgün istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək, onların müxtəlif üslub funksiyalarını təhlil etməkdən ibarətdir.

Metodlar

Azərbaycan dilinin leksikası ilə bağlı kifayət qədər elmi araşdırmalar, metodik vəsaitlər, müxtəlif məqalələr və geniş təhlillər mövcuddur. Bu tədqiqatın aparılmasında sistemli təhlil və şərh metodu, müxtəlif məlumatların toplanılması nəticəsində ümumiləşdirmə metodu, həmçinin müqayisəli analiz üsulu tətbiq olunmuşdur. Ümumilikdə aparılan araşdırmalarda və əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilməsində analiz, sintez, induksiya, deduksiya və ümumməntiqi metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Araşdırmalar və ümumi təhlillər nəticəsində məqalədə Azərbaycan dilinin zənginliyinə dəlalət edən bir çox üslubi vasitələrə nəzər salınmış, sinonim, antonim və omonimlərin istifadə imkanlarının nəzəri və linqvistik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Məna çalarlarına və üslubi funksiyalarına görə fərqlənən bu sözlərin tədqiqi bir sıra mühüm nəticələrin əldə olunmasına imkan yaratmışdır. Məqalədə irəli sürülən elmi nəticələr filologiya fakültələri üçün hazırlanacaq proqramlar, dərsliklər və dərs vəsaitlərinin tərtibi zamanı nəzərə alınə bilər. Eyni zamanda ali məktəb tələbələri üçün seminar məşğələlərində və ya imtahanlara hazırlıq zamanı bu məqalə elmi-nəzəri mənbə kimi faydalı ola bilər.

Müzakirə

Sinonimlər yazılışı və tələffüzü fərqli, lakin məna bir-birinə yaxın və ya oxşar olan sözlərə deyilir. Bu sözlər məna çalarları və üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsələr də, istifadə kontekstindən asılı olaraq bir-birini həm əvəz edə bilər, həm də əvəz etməyə bilər. Məsələn, “*sürətli*” sözünün sinonimləri “*cəld*”, “*çevik*”dir. “*Ürək*” sözünün sinonimi isə “*qəlb*”dir (Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, 2007). Birinci nümunədə sinonimlər bir-birini əvəz etsə də, ikinci nümunədə bu hər zaman mümkün olmur.

Sinonimlərdən istifadə yazının yaradıcı mövqeyini, üslub seçimini və təsvir olunan hadisəyə münasibətini ifadə edir. Bu sözlər nitqdə aydınlaşdırıcı funksiyaya malikdir və fikrin daha dolğun çatdırılmasına kömək edir. Sinonimlər eyni zamanda izahedici funksiyada, yəni ifadə olunan anlayışların müqayisəsində də istifadə edilə bilər. Bu zaman müəllif onların semantik fərqlərinə xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, “dəvət etmək” və “çağırmaq” sözləri bir-birinin sinonimi sayılsa da, hər iki sözün istifadəsi kontekstə görə

fərqli təsir bağışlaya bilər. Məsələn, “müəllimi konfransa dəvət etmək” ifadəsi “müəllimi konfransa çağırmaq” ifadəsinə nisbətən daha məqsədəuyğun səslənir.

Sinonimlərin ən mühüm üslub funksiyası mətn daxilində eyni sözlərin təkrarına yol verməmək üçün əvəzetmə funksiyasını yerinə yetirməsidir. Bu funksiya xüsusilə dialoq zamanı yaranır. Sinonimlərin həm linqvistik, həm də kontekstual ola biləcəyinə diqqət yetirmək vacibdir. Yazıçı bəzən mətndə sözləri birləşdirərək yeni kontekstual sinonimlər yaradır və bununla da həmin sözlərin mənalарının müəyyən cəhətlərini vurğulayır. M.Ağasiyeva yazır: *“Sözün informativ yüklü linqvistik vahiddən poetik məzmunlu bədii detala çevrilməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu məqamlardan biri də sinonimlərin işlənməsi ilə bağlıdır. Aydındır ki, sinonimlərin bir cümlə daxilində işlənməsi, yəni eyni mənanın ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması mətnin verdiyi informasiyanı yeniləmir və yaxud artırır, yalnız onun emosionallığını, təsir gücünü çoxaldır, təkrarlardan uzaqlaşdırır”* (Ağasiyeva, 2019).

Sinonimlərdən istifadə söz ustalarına geniş üslubi imkanlar təqdim edir. Emosional nitqdə sinonimlərin birləşdirilməsi mənəni daha dəqiq, obrazlı və təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Sinonimlərin müxtəlif üslub funksiyalarını təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sinonimlik çərçivəsində mövcud olan sabit əlaqələr və lüğətdə sistemli şəkildə qurulan münasibətlər nəticəsində hər bir sinonim digərinə nisbətən nitqdə fərqli formada qavranılır. Sinonimlik leksik vasitələrin seçimində geniş imkanlar yaratsa da, dəqiq ifadənin tapılması müəllifdən xüsusi qabiliyyət tələb edir. Bəzən sinonimlərin incə fərqlərini, onların hansı semantik və ya emosional-ekspressiv çalarları ifadə etdiyini müəyyən etmək asan olmur.

Lüğətlərdə sözlərin semantik xüsusiyyətlərini əks etdirən antonimlər isə mənəni bir-birinə zidd olan sözlərdən ibarətdir. Məsələn: *doğru – yalan, xeyir – şər, danışmaq – susmaq, gülmək – ağlamaq* və s. (Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti, 2007).

Müasir leksikologiyada sinonimlik və antonimlik anlayışları, müvafiq olaraq, sözlərin əvəzlənməsi və ziddiyyət münasibətlərinə əsasən qruplaşdırılır. Sinonimlik sözlərin semantik yaxınlığı ilə, antonimlik isə semantik fərqlə xarakterizə olunur. Dildə antonimlərin mövcudluğu reallığın ziddiyyətli və mürəkkəb təbiətinin dil vasitəsilə əks olunmasının göstəricisidir. Buna görə də təzadlı sözlər ifadə etdikləri anlayışlar kimi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, “yaxşı” sözü düşüncəmizdə “pis”, “uzaq” sözü “yaxın”, “sürət” sözü isə “yavaş” anlayışını xatırladır. Bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, antonimlər yalnız bir-birini inkar etmir, həm də bir-birinin təəvvür olunmasına kömək edir.

Bəzi hallarda nitqdə hətta mənəni yaxın olan sözlər də təzadlı təqdim oluna bilərlər. Məsələn: *“Alim çoxdur, ağıllı insan azdır”*, *“Tonlarla tanış var, amma dost yoxdur”* kimi cümlələrdə sözlərin kontekstdə qarşılaşdırılması təzad yaratsa da, bu sözlər antonim hesab olunmur. Nitqdə danışanların təfəkküründə anlayışların bir-birini inkar etməsi cümlə daxilində təzad yaratsa da, bu sözlər bir-birinin antonimi hesab edilmir. Məsələn: *valideynlər*

və uşaqlar, qardaş və bacılar, ay və günəş və s. bu kimi sözlər antonim hesab edilmir, çünki antonimlik əksmənalı sözlərin müntəzəm qarşılaşdırılmasına əsaslanır.

Antonimlərin əsas üslub funksiyası antitezanı ifadə edən leksik vasitə olmaqdır. Üslub vasitəsi kimi antiteza xalq dilində, xüsusilə atalar sözlərində geniş yayılmışdır: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Ölmək asandır, yaşamaq çətindir”, “Güclü həmişə acizləri günahlandırır”.

Publisistlər tez-tez antitezaya müraciət edərək jurnalist nitqinin canlılığını təmin edirlər. Antonimlər müxtəlif ifadələri və ya bir ifadənin xüsusiyyətlərini müqayisə edərək mənani aydınlaşdırmağa kömək edir, zamanla baş verən dəyişiklikləri və müxtəlif subyektlərin qavrayış fərqlərini göstərir. Sinonimlər kimi antonimlər də məzmunlu ola bilər. Antonimlərin istifadəsi müəllifə məntiqi cəhətdən əlaqəli mühakimələr zəncirini qurmağa, obyektləri və onların xüsusiyyətlərini müqayisə etməyə imkan verir. M.Məmmədova qeyd edir: “*Antonimlər sözlərin mənası ilə əlaqədardır. Kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan əlamətli sözlərlə əlaqədardır, əks əlamətlərin əlaqəsini göstərir. Qarşı qoyulma mütləqdir, yalnız əks cəhətlə əlaqədardır*” (Məmmədova, 2019).

Antonimlərdən məharətlə istifadə bədii nitqə xüsusi rıqqət və rəngarənglik verir. Bir çox dolğun ifadələrin təsir gücü məhz antonimlərin ustalıqla işlədilməsi ilə izah olunur. Məsələn, “Mən kədərlənirəm, çünki sən xoşbəxtsən” (Lermontov), “Nifrətdən yorulan ürək sevməyi öyrənməz” (Nekrasov). Antonimlərdən istifadə yazıcının dünyagörüşü və üslubunun mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar əşya və hadisələrin ziddiyyətli mahiyyətini açmağa kömək edir və nitqin emosionallığını artırır. Yazıçılar antonimlər vasitəsilə danışmaq nitqinin çalarlarını özünəməxsus vurğu və intonasiyalarla çatdırırlar.

Omonimlər – semantik cəhətdən tamamilə fərqli mənalara malik, eyni cür yazılan sözlərə deyilir. Məsələn, *yaxalamaq, yar, yad, var, vurğu, uçqun, top, yaş, bağ* və s. (Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, 2007).

Bu sözlər arasındakı mənə fərqləri az əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların xarici oxşarlığı əsas amildir. G. Əliyeva qeyd edir: “*Omonimlik hadisəsi mütəmadi olaraq tədqiq olunan və öz aktuallığını bütün dövrlərdə qoruyub saxlayan dil məsələlərindəndir. Buna səbəb omonimlik hadisəsinin bütün mənalı dil vahidlərini əhatə edə bilən semantik hadisə olmasıdır. Dil vahidlərinin mənə tərəfi isə hər zaman diqqət mərkəzindədir, çünki aparılan tədqiqatların tamlığı üçün ikitərəfli dil vahidlərinin forması kimi eyni şəkildə mənə tərəfinin də həmin tədqiqatlara cəlb olunması zəruridir*” (Əliyeva, 2022, s. 4).

Omonim sözlərin eyni şəkildə yazılması təsadüfi xarakter daşısa da, onların ifadə zənginliyi daim diqqəti cəlb edir. Omonimlər lüğətində qeyd olunur: “*Omonimlərə ancaq bir cütlük kimi baxmaq olmaz. Bu cür münasibət omonimlərin dəyişməz, sabit olduğunu qəbul etməkdən irəli gəlir. Halbuki başqa dil hadisələri kimi omonimlər də dəyişir. Dəyişmə tədricən olur, müəyyən şərait və səbəblərlə bağlıdır. Omonimlərin kəmiyyəti bir tərəfdən fəal və qarşısıalınmaz şəkildə canlı affiksial elementlərlə isim, feil və bəzən də sifətlərdən*

törəyərk artır. Digər tərəfdən isə həmin dövrdə omonimlər fasiləsiz olaraq yox olub gedir” (Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, 2007).

Yazıçılar ifadəlilik yaratmaq üçün omonimlərdən xüsusi üslubi vasitə kimi istifadə edirlər. Belə bir fikir mövcuddur ki, “sözün mənası həmişə məzmunludur”, yəni məndəki hər hansı bir söz onun işlədildiyi kontekstə uyğun, özünəməxsus və xüsusi mənaya malikdir. Lakin biz bu fikirlə tam razılaşa bilmərik. Məndəki sözlərin böyük əksəriyyəti əsasən leksik mənasında ifadə olunur. Bununla belə, nadir hallarda sözlərin xüsusi, müəllifə məxsus mənalarda işlənməsi hallarına da rast gəlinir. S. Cəfərov bununla bağlı qeyd edir: *“Omonimlərin əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün, isim və ya feillərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərir. Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də feil olur. Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur”* (Cəfərov, 2007, s. 21).

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan dilinin zənginliyi onun mürəkkəb, rəngarəng, aydın, ifadəli və musiqili ədəbi dil kimi formalaşması ilə bağlıdır. Bu dil bizim qoruyub saxlamalı və gələcək nəsillərə ötürməli olduğumuz zəngin milli sərvətimizdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu məsələyə münasibəti xüsusilə əhəmiyyətlidir: *“Öz dilini sevməyən adam öz tarixini bilə bilməz. Ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz. Füzulini oxuya bilməz. Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti olmayacaq”* (Həbibova, 2018).

Hər bir vətəndaş öz ana dilində səlis danışmağı, fikir və düşüncələrini bu dildə düzgün şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışqı zamanı təkrarçılığa yol verməmək üçün sinonimlərdən, nitqin obrazlılığını və emosionallığını artırmaq üçün isə antonimlərdən və omonimlərdən istifadə etmək vacibdir. Gəlin dilimizi sevak və qoruyaq, çünki hər bir xalqın varlığını, tarixini, mədəniyyətini və milli kimliyini yaşadan əsas amil onun milli sərvəti olan ana dilidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
2. *Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
3. *Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti*. (2007). “Şərq-Qərb”.
4. Ağasiyeva, M. (2019). Qantəmirin nəsr dilində sinonimlərin üslubi imkanları. *Elmi xəbərlər*, 15(3), 15–18.
5. Bayramov, A., Məhərrəmov, Z., İsgəndərzadə, M. (2015). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti* (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). “Ulu”.
6. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika*. “Şərq-Qərb”.
7. Əliyeva, G. (2022). *Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin omonimliyi*. Avtoreferat.
8. Həbibova, P. (2018, 1 avqust). *Ümummilli lider Heydər Əliyevin dilimizə olan böyük sevgisi*. Mod.gov.az. <https://mod.gov.az/az/pre/23679.html>
9. Məmmədova, M. (2019). Antonimlik leksik-semantik kateqoriya kimi. *Elmi əsərlər*, 1, 24–27.
10. Tağıyeva, A. (2022, 27 iyul). *Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biridir*. İkisahil.az. <https://ikisahil.az/post/332844-azerbaycan-dili-dunyanin-en-zengin-dillerinden-biridir>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Xəbərlər



Emin Əmrullayev VIII ADA Beynəlxalq Təhsil Konfransında iştirak edib

İyunun 24-də ADA Universiteti və Elm və Təhsil Nazirliyinin birgə tərəfdaşlığı ilə keçirilən VIII ADA Beynəlxalq Təhsil Konfransı öz işinə başlayıb.

57-ci Beynəlxalq Kimya Olimpiadasında ölkəmizi təmsil edən milli komandamızın uğuru

5-14 iyul tarixlərində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində keçirilən 57-ci Beynəlxalq Kimya Olimpiadasında (IChO 2025) Azərbaycanı təmsil edən məktəblilərimiz yüksək nəticə əldə ediblər. Komandamız yarışda 1 gümüş və 3 bürünc medal qazanaraq beynəlxalq olimpiadada uğurla çıxış edib.

Elm və təhsil naziri Şimali Kipr Türk Respublikasının milli təhsil naziri ilə görüşüb

İyulun 24-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ölkəmizdə səfərdə olan Şimali Kipr Türk Respublikasının milli təhsil naziri Nazım Çavuşoğlu ilə görüşüb.

Emin Əmrullayev Gürcüstanın təhsil, elm və gənclər naziri ilə görüşüb

İyulun 25-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ölkəmizdə səfərdə olan Gürcüstanın təhsil, elm və gənclər naziri Givi Mikanadze ilə görüşüb.

Məktəblilərimizdən Beynəlxalq İnformatika Olimpiadasında (IOI 2025) möhtəşəm nəticə

27 iyul – 3 avqust tarixlərində Boliviyanın paytaxtı Sukre şəhərində təşkil edilən məktəblilərin 37-ci Beynəlxalq İnformatika Olimpiadasında (IOI 2025) iştirak edən komandamız 1 gümüş, 2 bürünc medal və 1 həvəsləndirici mükafata layiq görülüb.

Emin Əmrullayev Özyeğin Universitetinin rektoru ilə görüşüb

Sentyabrın 4-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Özyeğin Universitetinin rektoru Barış Tan ilə görüşüb.

Emin Əmrullayev Süni İntellekt Akademiyasının açılışında iştirak edib

Sentyabrın 8-də Bakıda Süni İntellekt Akademiyasının (AI Academy) açılış mərasimi keçirilib.

Elm və təhsil naziri media üçün brifinq keçirib

Sentyabrın 11-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev media üçün brifinq keçirib.

Prezident Qarabağ Universitetinin Klinikası binasının, Tibb və sağlamlıq elmləri fakültəsinin tədris korpusunun açılışında iştirak edib

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sentyabrın 14-də Xankəndi şəhərində Qarabağ Universitetinin Klinikasının binasının, Tibb və sağlamlıq elmləri fakültəsinin tədris korpusunun açılışında iştirak edib.

Nazir Emin Əmrullayev Bilik Gününü Şuşa şəhəri 1 nömrəli tam orta məktəbdə qeyd edib

Sentyabrın 15-də Şuşa şəhəri 1 nömrəli tam orta məktəbdə Bilik Gününə həsr olunmuş tədbir keçirilib.

Elm və təhsil naziri "Hədəf" proqramında

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev AzTV-nin "Hədəf" verilişinin qonağı olub. Verilişdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tədris fəaliyyətinin təşkili istiqamətində görülmə işlər, Qarabağ Universitetinin tədris və elmi fəaliyyətinin təşkili, xaricdə təhsil proqramları, eləcə də ictimaiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlər ətrafında geniş müzakirələr aparılıb.

ICESCO-nun Baş direktoru Şuşa 1 nömrəli məktəb və Qarabağ Universitetində olub

İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (ICESCO) Baş direktoru Səlim bin Məhəmməd əl-Malik ölkəmizə səfəri çərçivəsində Şuşa və Xankəndidəki təhsil müəssisələrini ziyarət edib.

Emin Əmrullayev Bahçeşehir Kıbrıs Universitetinin İdarə Heyətinin sədri ilə görüşüb

Sentyabrın 17-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Bahçeşehir Kıbrıs Universitetinin İdarə Heyətinin sədri Eral Osmanların rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Bakı Türk Anadolu Liseyinin yeni binasının açılış mərasimində iştirak edib

Sentyabrın 22-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ilə Türkiyə Respublikasının milli təhsil naziri Yusuf Tekin Bakı Türk Anadolu Liseyinin yeni binasının açılış mərasimində iştirak edib.

Qarabağda Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil sahəsində sazişlər imzalanıb

Sentyabrın 23-də Türkiyə Respublikasının milli təhsil naziri Yusuf Tekinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Qarabağ Universitetinə rəsmi səfər edib. Səfər çərçivəsində nazir universitetin tədris mühiti və yaradılmış müasir infrastrukturu ilə yaxından tanış olub.

Bakıda "THE Avrasiya Universitetlərinin Sammiti" öz işinə başlayıb

Elm və Təhsil Nazirliyinin dəstəyi, Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyi və "Times Higher Education" (THE) beynəlxalq reyting agentliyinin birgə təşkilatçılığı ilə Bakıda "THE Avrasiya Universitetlərinin Sammiti" keçirilir.

Elm və təhsil naziri Çinin təhsil nazirinin müavini Jiangfeng Du ilə görüşüb

Sentyabrın 29-da elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ölkəmizdə səfərdə olan Çin Xalq Respublikasının təhsil nazirinin müavini Jiangfeng Du ilə görüşüb.

Bakıda İtaliya-Azərbaycan Universitetinin ilk tədris korpuslarının açılışı olub

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və ölkəmizdə rəsmi səfərdə olan İtaliya Respublikasının Prezidenti Sercio Mattarella oktyabrın 1-də Bakıda İtaliya-Azərbaycan Universitetinin ilk tədris korpuslarının açılışında iştirak ediblər.

Nazir “Quacquarelli Symonds” qlobal reyting agentliyinin regional direktoru ilə görüşüb

Oktyabrın 2-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev “Quacquarelli Symonds” (QS) qlobal reyting agentliyinin regional direktoru Sergey Xristolyubov ilə görüşüb.

Alimlərə ilk dəfə limitsiz sayda ödənişsiz məqalə dərc etmək imkanı təqdim edilib

Elm və Təhsil Nazirliyi və Böyük Britaniyanın nüfuzlu Kembric Universitetinin “Cambridge Press” nəşriyyatı arasında əldə edilmiş razılığa əsasən, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün müəlliflər növbəti 3 il ərzində “Cambridge Press” tərəfindən nəşr edilən 422 yüksək impakt faktorlu, hibrid və “gold” açıq əlyətərli (Open Access) jurnallarda limitsiz sayda məqalə dərc etmək imkanı əldə edib.

Elm və təhsil naziri ABŞ-də təhsil alan azərbaycanlı tələbələrle görüşüb

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev ötən həftə ABŞ-yə səfəri çərçivəsində bu ölkədə təhsil alan 90-a yaxın azərbaycanlı tələbə ilə görüşüb.

Türkiyənin Ali Təhsil Şurasının sədri Qarabağ Universitetini ziyarət edib

Oktyabrın 21-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev və Türkiyənin Ali Təhsil Şurasının (YÖK) sədri Erol Özvarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Qarabağ Universitetini ziyarət edib.

Beynəlxalq STEAM Azərbaycan Festivalı 2025-in açılış mərasimi keçirilib

Elm və Təhsil Nazirliyinin dəstəyi və “STEAM Azərbaycan” layihəsinin təşkilatçılığı ilə 17–19 noyabr tarixlərində Bakı Ekspo Mərkəzində keçirilən Beynəlxalq STEAM Azərbaycan Festivalına (SAF 2025) start verilib.

Məqalə tərtibatına dair tələblər

Məqalənin strukturu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli və IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) strukturuna uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Məqalədə *Giriş* (Introduction), *Metodlar* (Methods), *Nəticələr* (Results), *Müzakirə* (Discussion), *Nəticə* (Conclusion) və *Ədəbiyyat siyahısı* (References) aydın şəkildə bölmələrə ayrılmalıdır.

- **Giriş** hissəsində – tədqiqatın mövzusu, aktuallığı, məqsədi və əsas sualları aydın şəkildə təqdim olunmalı, həmçinin elmi əhəmiyyəti və təklif etdiyi yeniliklər vurğulanmalıdır.
- **Metodlar** hissəsində – istifadə olunan tədqiqat metodları və yanaşmalar, verilənlərin toplanması və təhlili açıqlanmalıdır.
- **Nəticələr** hissəsində – əldə olunan fakt və məlumatlar təqdim olunmalı, nəticələr şərh və təhlil xarakteri daşıamalıdır. Nəticələrin cədvəl, qrafik, diaqram və digər vizual vasitələrlə təqdim edilməsi tövsiyə edilir.
- **Müzakirə** hissəsində – əldə olunan nəticələr müzakirə edilməli, əvvəlki araşdırmalarla müqayisələr aparılmalı və gələcək tədqiqatlar üçün konkret təkliflər verilməlidir.
- **Nəticə** hissəsində – tədqiqatın əsas tapıntıları ümumiləşdirilərək, praktiki təkliflər təqdim olunmalı, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilməlidir.
- **Ədəbiyyat** siyahısında – son 5–10 ilin elmi mənbələrinə üstünlük verilməli, mənbələrin sayı 10-dan az olmamalıdır.

Məqalənin tərtibat qaydası

Məqalənin titul səhifəsində məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi, çalışdığı müəssisənin adı, elektron poçt ünvanı, ORCID ID-si və yaşadığı ölkə adı qeyd edilməlidir.

Xülasə — 150–200 söz arası olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalı, məqalənin məqsədini, metodlarını, nəticələrini və nəticələrdən çıxarılan əsas nəticəni, elmi yeniliyi və məqalənin praktik əhəmiyyətini qısa və aydın şəkildə təqdim etməlidir.

Açar sözlər — 3–5 söz və ya ifadələrdən ibarət olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Mətn formatı — Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297 mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1.15, həcmi 6–12 səhifə arası olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibat qaydası

Kitaba istinad: Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.

Jurnala istinad: Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

İnternet mənbəsinə istinad: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). *Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

Məqalədaxili istinad qaydası: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalə redaksiyaya iki formada təqdim edilə bilər: elektron poçtla (tall@edu.gov.az) və jurnalın veb-saytı (<https://tall.edu.az>) üzərindən.

Requirements for the Article Formatting

Structure of the Article

Articles should be focused on relevant topics, meet the academic requirements in accordance with the content and style of the journal, and be presented in accordance with the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion). The article should clearly be divided into the following sections: Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, and References.

- **Introduction** – The research topic, its relevance of the topic, its purpose, and the main research questions should be clearly presented. Additionally, the scientific significance of the study and the innovations it offers should be emphasized.
- **Methods** – The research methods and approaches used, as well as data collection and analysis processes, should be explained.
- **Results** – The obtained results should be presented, in this section including only facts and data. The results can be presented using tables, graphs, diagrams, and other visual aids.
- **Discussion** – The results obtained should be discussed, and compared with previous studies, and specific suggestions for future research should be provided.
- **Conclusion** – The main findings of the research should be summarized, practical suggestions should be presented, and recommendations for future research should be provided.
- **References** – Preference should be given to scientific sources from the last 5–10 years, and the number of references should not be less than 10.

The Guidelines for Article Formatting

On the title page of the article, the following information should be included: article title, author's full name, academic degree, name of the institution, email address, ORCID ID, and country name of residence.

The **Abstract** – should be between 150–200 words and written in Azerbaijani and English. The abstract should briefly and clearly present the article's aim, methods, results, key findings, scientific novelty, and practical significance of the article.

Keywords – Must consist of 3–5 words or key phrases and must be written in Azerbaijani and English.

Text Format – The article text should be prepared in Microsoft Word, in A4 (210 x 297 mm) format, using Times New Roman font, size 14, with a line spacing of 1.15, and the length should be between 6–12 pages.

References Formatting Guidelines

Book citation: Kazimov, G. (2007). *Modern Azerbaijani Language. Syntax*. Tahsil.

Journal citation: Hasanova, S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

Citation from an internet source: Mehdiyeva, Sh. (2019, February 16). *Our mother tongue is our national and spiritual heritage*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

In-text citation rule for the article: (Kazimov, 2007) / (Kazimov, 2007, p. 54)

Submission Guidelines for the Article

The article can be submitted to the editorial office in two formats: via email (tall@edu.gov.az) or through the journal's website (<https://tall.edu.az>).

Çapa imzalanmışdır: 26.11.2025
Formatı: 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 8.5
Ofset çap üsulu. Sifariş 1190. Tiraj: 100

Hazır materiallar əsasında
“Şərq-Qərb”ASC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

AZ 1123, Bakı, Aşəq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az